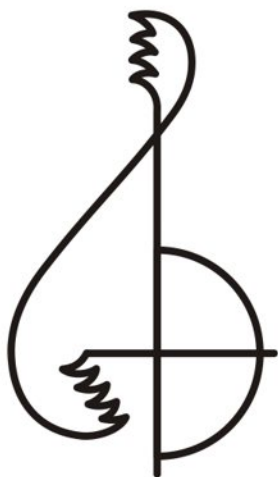




9
2009







РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГÆТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци
Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон
БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли, НÆКУЫСАТЫ Наирæ,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2009

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСПАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2009

НОМЫРЫ ИС:

КЪОСТА. Фатимæ. Кавказæг таурæгъ. НАФИЙЫ тæлмац 5

СИТОХАТЫ САЛАМДЖЕРИ: 75 АЗЫ

СИТОХАТЫ Саламджери. Æртæ радзырды 19

СКЪОДТАТИ ЭЛЬБРУС: 50 АНЗИ

СКЪОДТАТИ Эльбрус. Ци радæ бони радæ? Æмдзæвгитæ 38

БИЦЪОТЫ Гриш. Кæй нæ ныффыстон, уыцы чиныг.
Документалон уацау 46

БИАЗЫРТЫ Кромвел. Бæрзондыл, арвмæ хæстæг.
Æмдзæвгæтæ 112

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт. Натгайы кувæндон. Æцæг цау
120

ХЪАММÆРЗАТЫ Алæг. Ирыстоны дуртæ. Этюд 126

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ 130

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

ТЪЕХТЫ Зæринæ. Адæмон юмор æмæ сатирæ Кочысаты
Розæйы комеди «Гæды лæджы» 138

*Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы*

ФАТИМÆ

Кавказаг таурæгъ

НОМАРÆН

Ах, фæхæссин мæ к'бухтыл, мæ чысыл хур, дæу
 Номæй буц лæгты, ц'иусæрты разæй
 Ног, бæрзонд бæстæм, заргæ, — уым тынг уазал нæу;
 Аез, поэтау, уым уарзын фæразин.

Саби х'язид мæ риуыл уым, райгонд мæнæй, —
 Иунæг уымæн цæгъдин æз мæ фæндыр.
 Сисид афтæмæй уый та йæхицæн фынæй,
 Мæймæ урс æхсæв рухс тын нывæндын.

Æтт, цæй бирæ рæу зарджытæ 'рымысин уæд
 Фарнæй рухс зæххыл, адæмæй хибар!..
 Аез цæуыл зарин, уый та — мæ уарзæгой мæт:
 Дуне — кусæнуат, цард та — сæрибар!..

I

Йæ уазæгдон у дзаг Наибæн
 Рæвдыдæй, арфæтæй, дзырдтæй.
 Йæ уазджытæ — Цæцæн, Гунибæй,
 Кæсæджы кадджындæр кæмттæй.
 Кæддæриддæр цыдысты 'хцонæй
 Хæствæлладæй Наибмæ, — кæд
 Фæиппæрд уaikкой сæ сонæй,
 Фæсусс уайд сæ зын, сæ мæт.
 Кавказы сахъ фырттæ æгъдау
 Кæнаг ысты, нæртон лæгау:

Йæ туджджыныл дæр фембæлд бадты
 Æваст, уæд ын салам дæр ратты;
 Йæ кар ын амоны бынат,
 Нæ кæны искай фынг æнад.
 Хæлæрттау, рабадынц, сæ мæт та
 У иу — фыдызæххы хæдбар;
 Йæ сæрыл, бархийæ нывæндтау,
 Хæцынц, — хъайтарты цур хъайтар.
 Ам уазджытæ ысты хъонæгътæ,
 Æмбар; Хъуыранау — уаз сæ цард,
 Куы сæ фæхъыг кæнай дзыхуæгъдæй,
 Цæудзæн дæ уæд дзыллæты ард.
 Ызнагæй лидзæг уа, фыдвæллад,
 Æви абырæг, удхаст, сым,
 Йе тарф рынчын, зæронд, æдзæллаг,
 Уæддæр ын ам вæййынц фысым.
 Сæ хъæуы сау рæсугъдтæ арæх
 Вæййынц сæ афæдзгуывды ам;
 Æвдисынц кафынмæ сæ арæхст,
 Дæттынц сын усгуртæ салам.
 Фæлæ дзы бирæтæн сæ зæрдæ
 Рыст у, — нæ сæм кæсынц дзæбæх,
 Ныллæг æруадзынц, уæд сæ сæртæ,
 Сæ уд чызджы фаутæй у цъæх...
 Наиб — зæронд, ысурс йæ сæр,
 Фæлæ мæлæты тасæй н' асаст
 Йæ тых, йæ ныфс. Вæййы ныр дæр
 Йæ цæсгом тохвæдисы асæст.
 Æрæджы дæр, лæппуйау раст,
 Йæ хъару тохы бон нæ саст.
 Бæхыл-иу карз хæстмæ фæраст и,
 Цыуаны дæр сырдай нæ тарст.
 Йæ фæдыл-иу ныфсхастæй цыд
 Æд гæрзтæ. Бастайын нæ зыдта.
 Йæ амæддаджы — æхст фæцыд,
 Уæд тигъæй арф коммæ æвзылдта.
 Æрæджы дæр ма, — туджджын ис,
 Уæд-иу йæ фæдыл зылд æхсæв дæр,
 Æмæ-иу й' амæддаг фæцис, —
 Æрвдзæфау-иу фæмард йæ цæфтæй.

Цæй, фод нæ сæрхъызой Аллах!
 Фæлæ нæу уарзыныл нæ зарæг,
 Нæдæр хæрзнамысыл; ныр мах
 Кæнæм нæ тугистытыл хъарæг.
 Цы зæгъæм, — бахъæуы нырма
 Зæронды ауадзын йæ фырты,
 Фæстаг ныфсы, зæгъгæ, кæд ма
 Ныммарид туджджыны фыдсырдау.
 Уый — йе 'намонд зæронд джигитæн:
 У сæфт йæ уды ныфс, йæ цард!..
 Кæд разы нал вæййы йæ митæй,
 Уæддæр æй бадомы йæ ард.
 Æрмæст ма талынджы фæхъуызы
 Йæ ингæнмæ, хуыснагау раст.
 Фыдгулау йе 'мгæрттæм фæхъызы,
 Фæкалы адæмыл йæ маст..
 Наиб... Йæ мастæн нæй кæрон, —
 Йæ иунæг лæппу Дзамболат ын
 Кæй фесæфт, уымæн цию йæ бон,
 Фæлæ ма зондæй уый дæр хаты,
 Кæй у ныр та йæ бæрц, йæ хæс
 Йæ ивгъуыд бон ныууадзын рохы
 Æмæ ма батыхсын æххæст
 Йæ чызджы хорз амонды охыл..
 Йæ кæнгæ чызг, рæсугъд Фатимæ
 Ныр у йæ зæрдиаг, йæ цин,
 Æмæ йæм басидти йæхимæ,
 Цыма уыд барджындæр æхсин.
 — Мæ чызг, ныззæронд дæн, мæ царды
 Æппæт дæр уыд, — фыдæбон, цыт.
 Ныр та рæхджы мæнæн мæ мардыл
 Ныккæлдзæн уæлмæрды сыджыт.
 Дæ мад куы ахицæн йæ цардæй,
 Уæд дын «мæн у» зæгъæг нæ уыд
 Æмæ ысдæн Хуыцауы ардæй
 Дæуæн, хæрз сидзæрæн йæ фыд.
 Мæ ард та ахæм уыд: кæндзынæн
 Мæ чызгау хъомыл дæу, ыстæй
 Уæздандæр усгурæн дæтдзынæн

Мæ чызджы 'гъдау æмæ рæстæй.
 Раст уалдзæджы куыд рæзы хæхты
 Рæсугъд уарди æмбæхст, нымдæй,
 Ды афтæ рæзтæ м' армы æлгътыл,
 Æмбисонд — уаг æмæ уындæй.
 Дæ ном, дæ нымд, дæ хорз æгъдæуттæн
 Сæ кой ныхъхъæр, мæ хорз фæдон,
 Æмæ дыл дунейы уæздæттæ
 Сæ цæст æрæвæрдтой бæстон,
 Зæгъ-ма, сæ иу дæр дын дæ зæрдæ
 Æппын нæ бакъуырда лæгау?..
 Ысты нæ уæздæтты хуыздæртæ, —
 Хъæуы сын радтын ныр æгъдау...
 Цард сафынæн, мæ чызг, æвгъау у,
 Дæ чындздзон рад æрцыд æцæг.
 Мæхæмæтæн йæ фæтк æвау у,
 Уый барвæндæй нæ халы лæг.
 Фыдæлты фæтк æмæ æгъдауæн
 Нæй аивæн, хъæуы сæ 'ххæст.
 Æнæдзуаппæй сын фаг у дауын,
 Уый нæй, уæд расиддзысты хæст.
 Фатимæ, ма мын къах мæ зæрдæ,
 Æнæуый дæр хæры уый маст —
 Фæци Дзамбол фæндаджы сæрдæн,
 Уæддæр ма уымæ у мæ каст.
 Йæ мад куы фæзиан, уæдæй
 Сымах мæ цæсты рухс уыдыстут.
 Мæнæн уæ тас æмæ мæтæй
 Мæ уд ыснарæг и фыррыстæй...
 Фæлæ... Уый фондз азы нæ зыны,
 Ды дæр нæ батыхсыс мæ зыныл!..
 Фатимæ... Уый та куыд?.. Цæссыгтæ?..
 Кæуыс?.. Фæлæуу-ма, уæд цæуыл?
 Æви мæ ныхæстыл фæхъыг дæ?..
 Мæ мæт дæ сæрыл у, дæуыл...
 — Мæ фыд, цæмæн сафæм нæ рæстæг
 Ныхæстыл? Зонын æй æз дæр,
 Кæй нæм лæбурдзысты сæ мæстæй
 Нæ уæздæттæ... Уыдзæн хуыздæр:

Мæн ратт, кæмæн дæ фæнды, уымæн,
 Дæуæн ныббардзæни Хуыцау дæр,
 Раст афтæ амонæ æгъдау дæр, —
 Чызг й' афоныл æрцæуæд куырда...
 Ам амондыл нæ цæуы дзырд...
 Æз разы дæн...

— Мæ чызг, лæг лымæн
 Æз д' амондæн кæнын æрмæст.
 Хуыцауæй ард хæрын, — мæ цæст
 Куы 'рттива, уæд уыдзæн дæ фæндон:
 Мæнæн цыфæнды ма уа зын, —
 Мæ бартæ, мæн, фыдау, цы фæнды,
 Æз уыдоп ингæнмæ хæссын.
 Фæнды мæ фехъусын æрмæст
 Дæ зæрдæйы тæрхон дæхицæй,
 Кæд уый æрцæуа тагъд æххæст,
 Уыдзынæн уæд мæ мастæй хицæн.
 Кæй мыл худынц нæ хъалтæ ныр,
 Мæ цæстмæ мын дæ кар кæй дарынц,
 Гъе, уыцы тауыс дæр æмыр
 Кæд уайд уæд æмæ ныббарин
 Сæ фыддзых уыдонæн...

— Мæ фыд,
 Дæ зæрдыл ма лæудзæн: фæдисон
 Цæцæнæй тар æхсæвы 'мбисыл
 Куы 'рхæццæ... Адæргæй тæлфыд
 Фыр фæлладæй æмæ дзырдта,
 Йæ цæссыг калгæйæ, уæ разы
 Сæ митæ джауыртæн... Куырда...
 Сымах дæр уæд хæцыныл разы
 Уыдыстут уе 'ппæт дæр. Æваст
 Æд гæрзтæ абырстат Сулакæн
 Йæ уæлбылтæм... Æмæ дæм раст
 Дзырдтам, зæгъгæ, хæрзиуæг ракаен...
 Дзырдтам дæ фыртимæ æмзондæй,
 Зæгъгæ, йын хæстмæ ратт фæндаг...
 Дæ зæрдыл ма лæудзæн йæ лæгъстæ,
 Йæ куывд Хуыцау æмæ дæумæ...
 Нырма хæрз æвзонг уыд фыдхæстæн,

Йæ цард та — хуры скаст, сæумæ...
 Фæлæ ды сразы дæ йæ фæндыл...
 Мæ сонт уд амæла!.. Æз дæр
 Цыдтæн, сывæллонау, йæ фæдыл!..
 Нæ нывы ницы уыд æндæр.
 Лæудзæн дæ зæрдыл, уыцы балцы
 Йæ хуызæн ничи уыд дыккаг...
 Мæ фыд, уæд уый тыхæвзар н' ацыд,
 Йæ фæнд — Сæрибарæн лæгта!..
 Сæрибарæн! Уый уарзта уæд...
 Мæ фыд, ныббар мын æй, сæттын ыл!..
 Æз иунæг баззæдтæн йæ быныл,
 Гъеуый мæ хъизæмар, мæ мæт...
 Ныр фондз азы — фыдтар, æвæд! —
 Дзæгъæлы уыд мæ каст æнхъæлмæ,
 Æхсæв — æгъуыссæг, бон-изæрмæ,
 Уæддæр æвæстаг уыд мæ мæт...
 Æцæг, нырма дæр мæн нæ уырны,
 Кæй нал ис уый, æмæ кæсын
 Æнхъæлмæ, хъалы уон, йе фыны,
 Фæлæ цы сты мæ мæт, мæ зын?..
 Цы у чызджы сомы, йæ ардау?..
 Йæ цард дæр ницы у йæ мардау!..
 Ды кæн нæ фыдæлты æгъдау, —
 Æвæццæгæн, нæ ныв уыд афтæ,
 Нæ нын уыд иу амондмæ бафтæн, —
 Хуыцаумæ уый фæкаст æвгъау...
 Хæрæм мах хицæнтæй нæ хъиутæ, —
 Хæрзамонд не ссардта нæ иу дæр.
 Мæ фыд, æз разы дæн дæ дзырдыл, —
 Мæн амондæй нæ фæци хай...
 Кæд мæ фыдæлты фарн æрсырдта,
 Уæд ма цæуыл кæнон тæргай?..
 Уæд æз мæ сонты ард сæттын, —
 Уæд рохы уадзын Дзамболаты
 Æмæ мæ царды ныв бæттын
 Æз Ибрагимыл...
 Æмæ хатын
 Дæумæ...

— Мæ чызг?!

— Хуыцау мæнæн

Мæ хъысмæт уымæ ысбаста...

— Гæвзыкк, æгад! Куыд ис гæнæн?!

— Мæн уый зæрдиагæй ныууарзта...

— Нæу уæздæттæй!..

— Нæ хъæуы мæн

Уæздан лæг... Иугæр æз ныгæнын

Мæ сонт бæллиц, уæд ма цы кæнын

Нæ уæздæттæй? Æууæнд, мæ фыд,

Куыстæй, фыдæбон æмæ армæй,

Рæстдзинад, уарзонады хъармæй

Мæ цард уыдзæн фæрныг, æвыд...

Мæ фыд, ныр базыдтай мæ фæндтæ,

Дæ чызг дын сæ зæгъы æргом,

Æмæ йын банымай йæ сæнттæ...

Кæд ницы сты, уæд ма ратт ком.

Дæ тæрхон фод дæ зонд, дæ ном.

Йæ цæсгом армæй фыд нымбæрзта, —

Йæ зæрдæ сонт дзырдмæ ысхъыг...

Зæгъинаг ницы ссардта, 'рмæст ма

Ызгъалы гауызмæ цæссыг...

II

Æмбисæхсæв. У уæлдæф сатæг.

Рæу уддзæф симы фæзты хатт.

Ыскодтой бæлццæттæ, æфсадау,

Сæ уæрдæтты æхсæн бынат.

Сæ галтæ 'ууилынц донбыл кæрдæг.

Ныззарыд лæгтæй иу сындæг.

Нæ хохаг зарæг у æрхæндæг,

Кæны лæджы зæрдæ уынгæг.

Ам иу лæг та йæ ком ивазы,

Уæлгоммæ цъæх нæууыл хуыссы.

Йæ цæст бæрзонд арвыл хæссы, —

Ыстгъалы стыр хуртуан — йæ разы...

У æхсæв диссаг!.. лæг фæлвары

Нымайын рухсытæ уæларв,

Цыма æрвон цъæх-цъæхид тары
 Æмбæхсынц ирд цæстытæ арф.
 Лæг та йæ хъуыдыты дзæгъæлæй
 Фæхæты дард æрвгæрон уæд.
 Уæларв Хуыцауы конд æгъгъæлæй
 Ысвæййы дун-дуне йæ мæт.
 Лæг буц у, бархи кæй у, уымæй,
 Йæ хъуыдыйы æдых — йæ мæт.
 Йæ бон нæу атæхын йæ къуымæй
 Уæлæрвтæм, — базонын æппæт.
 Нæ радта ахæм зонд йæ хъысмæт
 Лæгæн, — кæмæ дзура æххуысмæ?..
 Ам иу лæг багуыбыр и артыл,
 У иннæмæн йæ сагъæс галтыл.
 Черкесæгтæ рæгъæй æрбадынц
 Уæд арты фарсмæ уым бæстон.
 Дыууæ кæстæры та сæм хатынц,
 Сæ дзæггæрзты — æнхъызт мыддон.
 Куыдхистæрæй ныуазæн исынц, —
 Фынгæн йæ аив у æгъдау..
 Сæ цуры арты 'взæгтæ ризынц,
 Фæсурынц æхсæвæн йæ сау.
 Сæ хæрд — хъæбæр кæрдзын цыхтимæ,
 Фæлæ сын чи уарзы сæ цард,
 Уый айсы рагон зын йæхимæ, —
 Æхцон ын у сæ хæрд, сæ арт..
 Æцæг, мæ чиныгкæсæг, махæн
 Нæу ахæм хæлц хæрзад, æхцон,
 Нæ уарзæм мах хуым кæнын, къахын;
 Цы уарзæм, уый — æгуыст, æнпой!
 Фæлæ, сыбыртт! Æрбацыд чидæр,
 Йæ къахдзæф айхъуысти æваст..
 — Хуыцауæй арфæгонд уæ изæр,
 Хуыцау уын айсафæд уæ маст!..
 Салам дæтгæ, зæгъы фæндаггон,
 Уый тарæй артмæ рахызт цырд.
 Æмæ йын сыстынц, се 'гъдау рагон
 Кæнынц...

— Уæд арфæйаг дæ дзырд!

Нæ фынгыл кæд нæ дæ æрмист лæг,
 Кæд дæм ыстæм лæгтыл нымад,
 Нæ цуры уæд фæрнæй æрбад
 Æмæ нын рахабар кæн исты...
 — Цы зæгъон?.. Лекъаг лæг, æнамонд,
 Нæ дæн хуыцæуттæй æз æрвыст.
 Нæ мын у дунейы фарн амынд,
 Фæдæн æрвон зондæй сæрхызт...
 Хæрз сидзæр — сабийæ, гуыдынхъус,
 Æхсæв кæйдæр хъæмпыл — хуыссæн...
 Мæн иу ус, кардзыдæй куы ныххус,
 Уæд систа барвæндæй хæссын...
 Нæ къæс — зæронд, къæдзастæу — саргъау,
 Уырзыйас хус къæбæр — нæ хæрд.
 Фæсæхсæвæр — цы хуыздæр аргъау,
 Æмæ фæци нæ дзул лæвæрд...
 Ныххардз мæ саби дуг гъе ууыл,
 Мæ мадгондæн цæрын фæзын...
 Æмæ æмбæлд уæд конт лæппуйыл
 Йæ мады истæмæй хæссын...
 Мæ бонгуыст — хъалты куывдтыл зылын,
 Айуанау хъуамæ уым хырхай...
 Зылдтæн сыл баронæй, пысмилай,
 Сæ фæлхортæй мын кодтой хай.
 Æмæ мæ мады уымæй дардтон,
 Æвзонджы бонты уый зын нæу.
 Мæ мадæн марды 'гъдау куы радтон,
 Ныууагътон уæд мæ куыст, нæ хъæу.
 Уæдæй нырмæ хæтын нæ зæххыл,
 Æмбалæн мын — хызын, лæдзæг.
 Æз зарын алкæмæн, фæзæгъын
 Мæ арфæ се 'ппæтæн æцæг.
 Уæд ма уыди ыстыр мæ хъару,
 Мæ фидæн хорз æнхъæл уыдтæн.
 Мæ уд фæндыд мæн тохæн хъарын,
 Фæлæ фыдфыны хай фæдæн.
 Мæ зонд ма дард кæмдæр æрцахстон;
 Тыгъд быдыр, урс митæй йыл гам...
 Йæ адæм та — тызмæг, хæрам, —

Ёцæгæлонæн уым нæй ахстон...
 Цы мæ бон уыд?.. Мæ цард — фыдудæй
 Ёниу мæ тынг фæндыд цæрын,
 Фæлæ мæ сбынæй кодта рын,
 Ёмæ мыл систой адæм худын...
 Ыстæй уым тарстæн — мæн куы 'рцахсой,
 Мæ тас нæ рох кодта мæнæй...
 Дæ нау фыцгæ денджызы басхой,
 Фæлæ дзы ма фæу бынæй
 Ёвирхъау уылæнты... Мæ цард
 Ысси, фыдæлгъыстау, æнæцин,
 Нæ дзы уыд рухс, æдзух — æнкъард,
 Фæлтау мæ сау туджы куы мæцин...
 Мæ бонтæ, тар мигъау, цыдысты,
 Цыма фыдбылызæн уыдысты...
 Ыстæй уæд иу афон мæ цардыл
 Мæ цæст куы ахæссин æз дардыл,
 Куы бамбарин: фæстæмæ нæй
 Цæуæн, — уыдзынæ ахст бынæй...
 Куыд быхсдæн лæг?.. Фæлтау — мæлæт,
 Мæ ингæн их хъæпæн фæуæд.
 Цæугæ!.. Мæ балц зын æмæ тар...
 Бон хурæй тæрс æмæ æмбæхстæй
 Нæ сау хæхтæм дæ фæндаг дар...
 Уым быдыр — денджызау æгæрон,
 Сæ цæугæдон та — денджыз раст.
 Уым дуне сау мастæй ныззæронд,
 Уым рæстæг бандзыг, зæххыл баст.
 Уым донзоныг ныввæййынц къæхтæ,
 Лæджы удыл — зæххæмуæз уаргъ.
 Фæстейæ фæндаг — салд, дыдæгътæ,
 У разæй та, æнустау, даргъ.
 Ёмæ ныммæгуыр вæййы зæрдæ,
 Ысуынгæг уд æмæ хъæрзы...
 Ысфæнды дæ куы бафтис мæрдтыл,
 Фæлæ та... фын... Фæци дæ зын...
 Уыныс та ног нæ зæхх, нæ хæхтæ,
 Нæ кæмтты тар хъæды тæлфын.
 Куывды бон де 'мгæртты тæурагътæ,

Сæ зарджытæ... Гъеуый дæ фын!..
 Æмæ уæд, фатдæфтæ ыстайау,
 Фæгæпп кæныс: цæугæ, цæугæ!..
 Фыдызæхх дæ йæхимæ сайы
 Æмæ тæхыс — кæлгæ, кæугæ..
 Уæ хорзæхæй, мæнæн ныббарут
 Мæ ныхас — даргъ ныхас тыхстæй.
 Мæгуыр бæлццон æндæр куыд дара
 Йæхи, — цæссыгæвдылд, рыстæй?..
 Мæ цæссыгтæй уын æз уæ къæбæр
 Уымæл кæнын, фæлæ хатыр.
 Мæ уд ныссалд æмæ ныхъхъæбæр,
 Уæ артмæ кæд ыстæфсид ныр..
 Дæрбæлццонмæ æмырæй хъуыстой,
 Дæ сын уыд хъусын дæр æнцон,
 Фæлæ кæцæй цæуа фыдрыстæй,
 Йе чи у, цавæр у, кæцон?..
 — Уынын, кæй нæ цæуы мæ дарæс
 Уæ зæрдæмæ, — зæгъы та лæг, —
 Цы кæнон, цæй, фыдхуыз мæ арæст,
 Кæнын уæ дарæсмæ хæлæг.
 Цы дæн? Æдылы лæг, дзырдарæхст,
 Фæлæ рæсугъд сылтæн — æхцон.
 О, худæджы хал у мæ дарæс, —
 Фыййауæн нæу цæрын æнцон.
 Ныр дæр цæуын... Æввахс цы хъæу и,
 Наибæн уым кæндзынæн цыт
 Мæ зардæй... Уый æндæр цы хъæуы,
 Зæронд лæг у... Гъеуый — мæ цыд..
 Кæсынц æм хъусджытæ æмырæй:
 Наибæн бавæййаг у кæд?..
 Уæд ма кæмæн цæгъддзæн фæндырæй,
 Кæуын æй бахъæудзæни уæд..
 Наиб куы ахицæп йæ бæстæй,
 Уæд ма йыл чи кæндзæни хъыг?..
 Фæлæ сæ уазæгæн йæ цæсты
 Цымæ цæмæн æрттивы сыг?..
 Уæд уазæг тарстхуызæй фæрсы:
 — Цы у Наибы коймæ уе 'нкъард?..

Зæронд лæг уыд æмæ тæрсын,
Мыййаг кæд исты 'рцыди...

— Не 'мгар, —

Ысдзырдта черкестæн сæ хистæр, —
Цыдæр æмбæхст лæг дæ, дæхистæн!..
Хæрын мæ урс зачъейæ ард,
Нæу ардыгон дæуæн дæ зарæг,
Уый нæй, уæд хъуысид ныр дæ хъарæг,
Нæ тыхст удтыл æндзарид арт
Йæ ниуынæй... Фæлæ нæм кæд
Цыдтæ кæйдæр уæзæгæй, дардæй,
Цæмæй нæртон арфæ дæ зардæй
Кæнай Наибæн Дзамболатæй,
Уæд байрæджы, мæ хур, бынтон,
Наибæн баталынг йæ бон..
Йæ уæлвæд фысымы ныхасæй
Æрдиаг систа; цæссыг, хасау,
Тæдзы йæ цæсты хаутæй... Фысым
Нæ зоны — цию, цæуыл йæ хъынцъым
Æмæ йæм удæргомæй дзуры:
— Хуыцауæй курæгау дæ курын,
Зæгъ нын, æфсымæр, ды æргом
Дæ цыды сæр æмæ дæ ном..
Уый нæй, уæд нал арæм бынат
Нæ тыхстæй...

— Дæн æз... Дзамболат...

Уыдзæн ма



СИТОХАТЫ САЛАМДЖЕРИ: 75 АЗЫ





Галиуырдығай рахизырдаем: Икъяты Мәирбег, Гәләуты Анаголи, Ходы Камал, Саламджери.

ÆРТÆ РАДЗЫРДЫ

ЧИ УЫД?

Пæрхоны лæг Дзодзыр лыстæг хъуыддаг дæр куы февзары, уæддæр йæ ных хъуамæ иу-цалдæр хатты асæрфа, чи зоны, афтæ зæгъынмæ фæхъавы, ома кæсут, адæм, мæ куыст æнцон нæу. Æмæ йæ ныхæй хид куы рабырсы æддæмæ, уæд æй йæ морæ чырынтæ къухтыкæлмæрзæнæй асæрфы. Æппын куыnnæ аивта, науæд куыnnæ алæзæрд! Æндæраз дæр ма бафтыдтæн тæрхондонмæ, æмæ-иу уæддæр уыцы къухтыкæлмæрзæн сласта йæ дзыппæй. Абон та вазыгджын фарстамæ кæсы, æмæ уыцы фындзыкæлмæрзæн иу ссæдз исты скæндзæн. Цæвиттон, хъуыддагимæ уæхæдæг базонгæ ут:

— Æвдисæн Мæликæ ам ис? — афарста Дзодзыр.

— Æз ам дæн, — райхъуыст адæмы астауæй лыстæг хъæлæс. Банхъæлæн уыдис, æрыгон чызг у, фæлæ куы сыстад, стæй йæ тæрхоны лæг размæ куы рацæуын кодта, уæд сбæрæг: æппынккъадæр ыл æртиссæдз азы цæуы.

— Радзур ма, Мæликæ, куыд уыди хъуыддаг?

Сымах та, хорз адæм, уынæр ма кæнут, базары не стут.

— Райдайон? — афарста Мæликæ.

— Райдай. Æрмæст тагъд ма кæн.

— Хату иунæг у. Йе 'фсинимæ фарон

ахицæн. Ног ус курынмæ хъавы. Айфыццаг æй сæхимæ æрбахуыдта. Уындæй йын ницы у, фæлæ... Йæ сæр æгæр бæрзонд дары. «Де 'зæр хорз», дæр мын нæ загъта, цыма бындз дæн кæнæ къогъо. — Адæм базмæлыдысты. — Хатуйæн йæ раззаг ус цот нæ кодта. Ацы сылгоймаг ныккæндзæн. Ахæцындзаст у.

Адæм та базмæлыдысты.

— Æгæр дæрдтыл дзурыс, Мæликæ, — бадзырдта йæм тæрхонгæнæг.

— Бахатыр кæн. Æз ахæм уавæры фыццаг хатт дæн, æмæ... Хатуимæ иу хæдзары цæрæм, æртыккаг уæладзыджы. Нæ дуæрттæ кæрæдзи комкоммæ сты. Иу бон мын афтæ, æз, дам, райсом денджызы былмæ цæуын, æмæ, дам-иу мæ фатермæ дæ цæст фæдар. Æмæ йын зæрдæ бавæрдтон. Уымæй цалдæр боны куы рацыд, уæд-иу райсом раджы кæсын, æмæ йæ фатеры дуар — зыхъхъыр. Æз афтæ фенхæлдтон, Хату фæстæмæ сыздæхт, фæлæ куыд тагъд? Мидæмæ хъавгæ бахызтæн æмæ джихауæй баззадтæн. Дыууæ лæджы пьолыл мæрдтæй лæуыдысты.

— Бæлвырддæр дзур. Мæрдтæ кæд уыдысты, уæд куыд лæуыдысты? — Райхъуыст тæрхонгæнæджы хъæлæс.

— Бахатыр кæн. Хуысгæ кодтой.

— Мард хуысгæ дæр нæ фæкæны.

— Уæд та афæлдæхтысты.

— Афтæ растдæр уыздæн. Дæ ныхас кæн дарддæр.

— Сæ цуры уыд æртæ чумæданы дзаумæттæй æфсæрст. Ноджыдæр стьолыл уыд коньячы авг. Иу гыццыл ма дзы аздад. Тæбæгты та ма цыхты цалдæр карсты. Æз разгъордтон æддæмæ. Сыхæгтæм фæдзырдтон. Чидæр сæ телефонæй милицæмæ адзырдта.

— Æгъгъæд уал фæуæд, — загъта Дзодзыр æмæ та йæ къухтыкæлмæрзæн сласта йæ дзыппæй. — Ныхас дарддæр ды ахæццæ кæн, Хату.

Хату бадти разæй. Сыстад. Йæ цъæх цæстытæ фæлладхуыз, бæрæг уыд хуыссæг кæй агурынц. Стыр фындзы бын хæмпус бур рихитæ сæхи дæрдтыл айтыгътой, раст цыма хохы бын хъæды къох æрæнцад. Схуыфæгау кодта, иуæй-иутæ ныхас кæныны размæ сæ хъæлæстæ куыд фæбæрæг кæнынц, афтæ.

— Цы ма зæгъон, нæ зонын. Мæликæ æппæтдæр радзырдта.

— Зæгъ-ма, Хату, къæрныхтæ дæм кæй бацæудзысты, уый зыдтай? — афарста Дзодзыр.

— Уый та дын цавæр фарст у? Цæмæй йæ зыдтон?
 — Уæдæ дæ коньякыл марг цæмæн ныккодтай?
 — Æз ыл ницы ныккодтон.
 — Кæм æвæрд уыд?
 — Уазалгæнæны.
 — Æмæ йæ æлхæнгæ та кæд бакодтай? Стæй кæм?
 — Дыууæ майы бæрц фæлæууыд уазалгæнæны. Мæ игæр
 рыст æмæ карз нозтæй мæхи иуварс ластон. Æлхæнгæ та йæ
 дуканийы бакодтон.

— Уæдæ йыл, дæумæ гæсгæ, марг чи ныккодта?

— Нæ зонын.

— Уæд та дæу чидæр амарынмæ хъавыд, фæлæ...

Хуыцау дын баххуыс кодта. Мах куыд хъуыды кæнæм, афтæмæй уыцы æбуалгъы бæллæх æрцыд афтæ... Давджытæ дæ дзауматæ нывæрдтой чумæданы, стæй уазалгæнæнæй райс-той коньяк æмæ цыхт. Къæсæры Уастырджийы тыххæй ма куы банызтой, уæд æваст афæлдæхтысты. — Дзодзыр та сласта къухмæрзæн йæ дзыппæй, рахæлиу æй кодта æмæ дзы йæ ныллæг ных асарфта. — Зæгъ-ма, дæ бинойнагимæ æнæ уынарæй ахицæн стут, æви?..

— Куыдта, афтæмæй ацыд.

— Фатерæй хай нæ бацагуырда?

— Цы йæм хаудта, уымæн ын æхца радтон.

— Зæгъ-ма æргомæй, кæуыл æнæууæнк кæныс? Чи ныккод-таид коньякыл марг?

— Нæ зонын.

— Уæдæ йæ æз зæгъдзынæн. Де 'фсин йæ масты фæндагыл ацыд. Дæу мардта æмæ йе 'фсымæры басыгъта азар, — тæрхонгæнæг къухтыкæлмæрзæн ацы хатт нæ рахæлиу кодта, афтæмæй йæ йæ ныхыл дыууæ хатты авæрдта, стæй афтæ: — Иу кæуылдæр ма æнæууæнк кæнæм.

Адæм фæджих сты.

— Чи у? — афарста Хату.

— Кæй курынмæ хъавыс, уыцы сылгоймаг йæ лæгæй раджы ахицæн?

— Фарон.

— Ды йын йæ цардæмбалы курынмæ хъавыс, уый базыдта?

— Чи зоны, базыдта, чи зоны, нæ.

— Куыд у йæ ном?

— Нæ зоньн.

— Уæдæ дын æй æз зæгъдзынæн — Дæдæгка. Куыд зонæм, афтæмæй айфыццаг бæласæй рахауд, дыргътæ тонгæйæ, æмæ йæ зæнг асаст. Ныр дæр ма йын баст у. Лæдзджыты æнцæйтты ма цæуы. Фæлæ... Ахъуыды ма кæн, Хату, ахæм хуызæнæй уыцы лæг сусæгæй дæ дуар куыд бакодтаид, коньячы марг куыд ныккодтаид? Йæ къухвæдтæ баззадысты дуары хæцæныл, стæй йæ хæрынкъа ферох дæ рудзынгыл.

— Уый бынтондæр куы сæмтæры сты хъуыддæгтæ! — æваст райхъуыст Хатуйы хъæлæс.

Адæм та базмæлыдысты. Иу ас лæг йæхи нал баурæдта:

— Уымæн уæвæн ис. Æвæццæгæн æй Хатуйы фатермæ исчи æрбаласта, срасыг æй кодта, афтæмæй. Йæ къухтæ йын андзæвын кодта дуары хæцæныл, стæй йын йæ хæрынкъа мидæгæй рудзынгыл ныууагъта. Науæд та йæ исчи æрвонгæй æрбаласта уырæм. Бацархайдта, цæмæй йæ раздæры усæн йæ фæндтæ сæмтæры уыдаиккой. Бæстон ахъуыды кæнын хъæуы.

— Кæуыл æнæууæнк кæнæм, уыдоны дæр се 'ппæты æрбакæнын хъæудзæн тæрхондонмæ, — загъта прокурор.

— Æнæмæнг.

ГИПНОЗГÆНÆГ

Уыцы изæр Уырдыджы хъæуы клубы къух бакæнæн нал уыди адæмæй. Æмæ куыnnæ! Фыццаг хатт сæм æрцыд гипнозгæнæг. Чысылæй, стырæй — алчи цымыдисæй касти сценæмæ; хъуыды кодтой, уæдæ цавæр уыдзæн, зæгъгæ. Уалынмæ сценæйы æмбæрзæн байгом, æмæ размæ рацыд къæсхуыртæ арæзт, рæстæмбис кары лæг. Йæ уæлæ уыди сынты базыры хуызæн сатæгсау костюм, сау туфлитæ. Йæ цыргъ фындзы бынæй зынанæзына бæрæг дардтой йе 'рфгуытæй бирæ лыстæгдæр сау рихитæ. Адæм ын сæмдзæгъд кодтой. Лæг дæр хæсджынай нæ баззад, йæ сæрæй сын цалдæр хатты ныллæг æркуывта, стæй, æмдзæгъд куы банцад, уæд загъта:

— Уе 'зæр хорз, зынаргъ æмбæлттæ! Афтæ мæм кæсы, æмæ кæрæдзи бамбардзыстæм. Ацы изæр мæн хъæуынц уæ цæстытæ, уæ хъустæ, уæ къухтæ. Уæдæ кæсут, хъусут æмæ æмдзæгъд кæнут.

Уыцы ныхасты фæстæ лæг сценæйы астæуты иу зылд æркодта хъуыдыгæнгæ. Йæ къахайст уыд рог æмæ æнæуынæр. Адæймагмæ афтæ каст, цыма бæмбæгыл цæуы. Иурæстæг æрлæууыд. Йæ галиу къух уадулыл авæрдта, цыма искæймæ телефонæй ныхас кæны. Стæй йæ сæрыхъуынтæй иу æрду ратыдта, цырагъы рухсмæ йæм акасти æмæ йыл уыцырдæм тынг афу кодта. Райхъуыст авджы дзинг. Адæм схор-хор кодтой. Лæг йæ фæсхъус аныхта æмæ мидбылты бахудти. Уыйфæстæ та йæ сæры хилтæй цалдæр ратыдта æмæ сæ залырда æфу кодта. Раззаг рæнхъы чи бадти, уыдонæй иу ус хæрдмæ фæхауд.

— Æллæх, мæ ных! Мæ ных аскъуыди!

Адæм се ‘ргом аздæхтой уыцырдæм. Базмæлыдысты. Чидæртæ усыл амбырд сты. Гипнозгæнæг та бахудти æмæ усмæ ныддзырдта:

— Ма тæрс. Ныртæккæ йæ рыст айсæфдзæн. Цы дыл суад?

— Æнхæлдæн, æфсæйнаджы сæстæгтæ, — загъта сылгоймаг, йæ ныхыл хæцгæйæ.

— Риссы ма дæ ных? — чысыл фæстæдæр æй афарста лæг.

— Нал, банцад.

Адæм та ныддис кодтой.

— Зынаргъ æмбæлттæ, кæй уæ фæнды сценæмæ рацæуын? — йæ цæст залыл ахæстгæйæ, загъта лæг.

Йæ бынатæй ничи змæлыд. Стæй æрæджиау сыстад иу къæбæлдзыгсæр лæппу æмæ сценæмæ араст. Йæ фæдыл фæраст сты ноджыдæр дыууæ лæппуйы æмæ иу чызг. Гипнозгæнæг сæ рæнхъ ралæууын кодта:

— Æз уын цы дзурон, æндæр мацæуыл хъуыды кæнут. Уæдæ райдыдтам. Хъусут мæнмæ лæмбынæг. Ныртæккæ у æхсæвы 12 сахаты. Фынай кæнын афон у. Сымах дæр хуыссæг æрцахста. Иу, дыууæ, æртæ. Бафынай ут! Уæ цæстытæ сæхгæнут!

Минут дæр нæ рацыд, афтæ иууылдæр сæ ком ивазын райдыдтой.

— Ныртæккæ мах сбаддзыстæм хæдтæхæджы æмæ абалц кæндзыстæм Ташкентмæ. Мæнæ хæдтæхæг. Сбадтыстæм дзы. Тæхæм. Бынай уæлæмæ зынынц хъæутæ, горæттæ. Дæлæ Хъасы денджыз дæр. Мæйрухсмæ цъæх-цъæхид дары.

Иууылдæр лæууынц æрдæг фынайæ. Лæппутæй иу фæцу-дæгау кодта. Лæг ыл фæхæцыд, стæй сдзырдта:

— Гъеныр æрбахæццæ стæм Ташкентмæ! Диссаг! Мæнæ цы

тæвд у ам! Термометр амонь дыууиссæдз градусы онг. Дымгæйы уддзæф никæцæй цæуы!

— Æллæх, æллæх! Цы тæвд у æцæгæй! — загъта чызг æмæ къухæй йæхицæн дымгæ кæныныл схæцъид.

— Схид дæн! — райхъуыст æрыгондæр лæппуйы хъæлæс æмæ йæ хæдон рæвдз раласта.

Адæм сæм джихауæй кастысты. Иу сыбыртт никæмæй хъуысти.

— Куыд уынын, афтæмæй сдойны стут. Мæнæ уын стъолыл ситройы æвгтæ. Сæ сæртæ гом сты. Рауадзут æмæ нуазгæ кæнут, — сдзырдта та гипнозгæнæг.

Уыдон дæр базмæлыдысты. Цыма æцæгæйдæр дон нуæзтой, афтæ зынди залæй кæсгæйæ. Чидæр ма дзы æрхæцгæ дæр фæкодта.

— Ныр ацырдæм разилут æмæ мæнмæ хъусут. Бирæ фæфынæй кодтат. Райхъал ут. Афон у. Иу, дыууæ, æртæ, цыппар. — Гипнозгæнæг алкæй цæстытæм дæр бакаст. — Бирæ фынай кæнын хорз нæу.

Адæм та джихауæй базадысты, лæппутæ æмæ чызг сæхи куы æрæмбæрстой, уæд. Чи сæ йæ цæстытæ æууæрста, чи йæ уæнгтæ ивæзта.

— Зынаргъ æмбæлттæ, кæд уæ, мыййаг, исчи не ‘ууæнды мæ фæлварæнтыл? Ис уе ‘хсæн ахæмтæ? — бафарста лæг, сценæйы кæронмæ рацæугæйæ.

— Мæн нæ уырнынц, — йæ бынатæй рæвдз фестгæйæ загъта лыстæджытæ арæзт бæрзондгомау лæппулæг.

— Гъемæ табуафси. Рацу ардæм.

Лæппу схызт сценæмæ.

— Загъ-ма, дæ ном куыд хуыйны? — афарста лæг лæппуйы.

— Мæ ном — Гайоз.

— Гъа-гъа. Уæдæ хъус, Гайоз, мæнæ. Æз цы дзурон, æрмæст ууыл хъуыды кæн.

— Хорз.

— Уæдæ уæд райдыдтам. Мæнмæ кæс. — Гипнозгæнæг хæстæг бацыд Гайозмæ, цалдæр хатты йын йæ цæстыты раз йæ къухтæ æрхаста. — Бафынæй у. Нымайын æртæйы онг. Иу, дыууæ, æртæ.

Фæлæ Гайоз уæддæр дзагъырæй касти лæгмæ.

— Ды хъуыды кæны æндæр цæуылдæр. Афтæ ма кæн. Нæ, баныхас кодтам? Иу, дыууæ, æртæ...

Уыцы дзырды фæстæ Гайоз йæ ком аивæзта, æмæ йæ цæстыты уæлтыфæлтæ сæхи дæлæмæ æруагътой.

— Хорз, хорз. Дæ фæллад суадз. Фынай кæн. Стæй мæнмæ дæр хъус. Зæгъ-ма, бинойнаг дын ис?

— Ис.

— Æмæ йæ тынг уарзыс?

— Фыццаг æй тынгдæр уарзтон, чызг ма куы уыд, уæд. Мæ хæлар Ислам дæр æй уарзта. Чызг уымæ здæхт уыди. Фæлæ... Мæдинатæн æй сæнад кодтон. Дзырдтон-иу ын, расыгæнаг у, суртæ кæны, йæ игæр риссы, зæгъгæ. Лæппуйæн та Мæдинаеты фаудтон: хæдзары куыстытæй ницæмæ арæхсы, налат у, дæ иу ныхасмæ дын дыууæ баппардзæн. Фæстагмæ йæ Ислам ныу-уагъта, æмæ йæ уæд æз ракуырarton.

— Æмæ уæд Ислам цы загъта?

— Абон дæр мæм дзыхæй нæ дзуры.

— Æмæ ныр адджын цард кæнут Мæдинаетимæ? Æнувыд ыл дæ фыццаджы хуызæн?

— Уарзын æй, фæлæ... Хатгай сусæгæй æндæр сылгоймæгтæм дæр ауайын. Афтæ йæ дæуæн зæгъын... Иу дзы ахæм у, ахæм, æмæ... Йæ цæстытæй худы.

— Æмæ йын лæг нæй?

— Ис. Уый-иу сæхимæ куы нæ уыд, уæд-иу æм бауадтæн. Стæй... Ныр æм никуыуал уыдтæн.

— Цæуылнæ?

— Айфыццаг мæ лæг баййæфта.

— Æмæ дын исты загъта?

— Цытæ дзурыс? Æз ын ахæм фыдзонд æнхъæл нæ уыдтæн. Æддæрдыгæй мыл дуар ахгæдта, йæхæдæг йæ сыхагмæ фæдзырдта. Дыууæйæ бацыдысты æмæ мын мæ къухтæ сбастой. Тынг мæ фæнадтой, дæуæн æй зæгъын æрмæстдæр.

Адæм ныххудтысты.

— Æмæ дарддæр цы баистут? — афарста та Гайозы гипнозгæнæг.

— Тæрхон кодтой, ноджыдæр, дам, ма йын цы фыдми бакæнæм. Фæстагмæ усы лæг Арыпхан загъта, йæ хъустæ, дам, ын ралыг кæнæм. Уæд æз нырдиаг кодтон: «Цыфæнды дæр мын бакæнут, уæддæр мын мæ хъустæ ма алыг кæнут. Æнæ хъустæй ма цы хуызæн уыдзынæн?» Уæд сыхаг лæг скарста, йæ сæр, дам, ын хусæй адасæм.

— Æмæ цы баистут?
 — Ныддастой мæ. О, Хуыцау, цы зын уыди! Мæ хид фæрд-
 гуытæй калди!

— Де ‘фсинмæ нæ фехъуыст уыцы хабар?

— Кæцæй! Нæхимæ куы бацыдтæн æмбисæхсæв ног даст сæримæ, надвæлладæй, уæд сæфсон кодтон, къамæй, зæгъын, хъазыдтæн, æмæ фæхæрд дæн. Æхца мæм нæ уыд æмæ мын, зæгъын, уæд ахæм митæ бакодтой æнæзонгæ лæгтæ.

Уыцы ныхæстæ фехъусгæйæ, адæмы æхсæнæй райхъуыст кæуын:

— Гъы, уæртæ фæлитой! Хæтаг! Уæдæ мæ уæд сайгæ акод-
 тай?! Фæлæуу, нæхимæ бацæуай, стæй дын уæд æз фенын
 кæндзынæн...

— Ныр æгъгъæд дзур, — загъта гипнозгæнæг æмæ Гайозы
 цæстытыл рог сæрфт æркодта йæ армытæпæн. — Райхъал у.
 Æгъгъæд фынай кæн.

Иурастæг Гайоз ракаст æмæ, йæ цæстытæ аууæрдгæйæ,
 афарста:

— Цæй, куыд уыдис? Исты радзырдтон?

— Æгæр дæр ма фæдзырдтай, уæртæ худинаггæнæг, —
 бахъæр æм кодта Мæдинæт. — Уыцы æхсæв æз та мæ цæссыгæй
 мæхи фехсадтон! Мæнмæ бакæсын. Лæгтыдзуармæ-иу куы ба-
 куывтон! Цæмæй зыдтон, ды...

Гайоз хорзау нал уыд æмæ, сценæйæ чъылдыммæ цы дуар
 уыд, уыйырдаæ атындзыдта. Мæдинæт дæр залæй фæдде.

Адæм исдуг фæхъус сты.

— Кæмæ ма ис курдиат? — бафарста гипнозгæнæг.

— Мæнмæ ис фарст, — фæстаг рæнхъы чи бадти, уыцы чыз-
 джытæй иу, йæ бандонæй фестгæйæ, бадзырдта лæгмæ. — Æз
 университеты ахуыр кæнын. Мæ зарды ис психолог суæвын. Чингуы-
 тæ бирæ кæсын. Фæлæ уæддæр... Практикон æгъдауæй æнафенд
 дæн. Æз тынг æхсызгонæй кæсын дæ психологон фæлварæнтæм.
 Уырны мæ, тыхджын гипноз дæм кæй ис, уый, фæлæ...

— Фæлæ цы?

— Гайоз ардыгæй йæхи фæндонмæ гæсгæ ацыд сценæмæ. Но-
 джы йæм ды хæстæг лæууыдтæ, афтæмæй йыл бафтыдтай гип-
 ноз. Æмæ уырдыгæй ардаæм гипноз бафтауæн никауыл ис? Æви?..

Лæг цыдæр сцæйдзырдта, стæй фæлæууыд, цыма йæ ны-
 хасæн рохтæ уыд æмæ сыл æваст фæстæмæ æрбахæцыд.

Иу чысыл хъуыдыты уацары фæци, стæй загъта:

— Мæ бон у залмæ дæр гипноз арвитын.

— Уæдæ-ма базон уырдыгæй ардæм, йæ царды мидæг рæдыд-тытæ чи æруагъта, цавæр æмбæхст хъуыдытæ сæм ис æмæ сын сæ радзурын кæн.

— Гъемæ хорз. Æз дын дæ курдиат сæххæст кæндзынæн, — загъта уазæг, стæй залы бафарста. — Сымах дæр разы стут ууыл?

— Стæм! Стæм!

Гипнозгæнæг йæ къæбут йæ амонæн æнгуылдзæй аныхæгау кодта, стæй адæмыл йæ цæст ахаста.

Зылындæр чи уыди, йæ зæрдæ йæхимæ тынгдæр кæмæн æхсайдта, уыдон уайтагъддæр фæбæрæг сты. Базмæлыдысты, катæй сыл бахæцыд. Уыцы рæстæг сценæйæ æндæр исчи куы кастаид, уæд уый дæр, æвæццæгæн, æмæ базыдтаид тæригъæдджынты.

Иуафон гипнозгæнæг фæкомкоммæ иу цъупсæр нæлгоймагмæ. Бадгæйæ дæр тынг бæрзонд уыди. Стæй базмæлыд æмæ æрныгъуылæгау кодта.

Ныртаккæ æппындæр нал зындзæн. Зæххы бынмæ фæцæуы сабыргай.

Раст уыцы рæстæг иу стæвдтæарæзт сырхцъар лæг йæ бынатæй фестад æмæ, йæ сæр фæгуыбыр кæнгæйæ, дуары æдде фæци.

— Уый дын, гъе! Куыд адзæхст ласта Гудила! — загъта чидæр.

— Цы цъæхсæртæ аскъæрдта, уый куы фенис. Фараст уаты дзы ис. Ноджы йæм «жигули» æмæ æртæцалхыг мотоцикл.

— Кæм кусы?

— Цæрмттæ амбырд кæны. Зилы хæдзæрттыл, уæтæртыл, æмæ... Адæмæй бирæтæ нæ зонынц, царм цæй аргъ у, уый. Ноджы Гудила барæй царммæ исты фау æрхæссы æмæ йæ райсы æртыккаг сортмæ. Фидгæ дæр ын бирæ къаддæр бакæны, иннæ æхца йæ дзыппæ нывзилы.

Лæг касти залмæ. Чердæм-иу сарæзта йæ цæстытæ, адæм дæр-иу уыцырдæм се 'ргом аздæхтой. Мæнæ иу лæппулæг йæ цæсгомæ хид асарфта сырххъулон къухтыкæлмæрзæнæй, стæй сигарет фелвæста йæ пиджачы дзыппæй. Сдымынмæ йæ хъавыд, фæлæ фембæрста, кæм бады, уый æмæ йæ фæстæмæ йæ дзыппы нывæрдта.

Гипнозгæнæг дзы йæ цæстытæ нал иста. Стæй йæ сæр банкъуыста æмæ йæ цæстæнгас сарæзта æндæр ранмæ.

— Уæдæ, чидæртæ цы тæмæлы бахаудтой. Уый æнхъæл кæцæй уыдысты, — дзуры адæмæй иу лæг иннæмæн. — Ныртæккæ кæмæ нымдзаст, уый нæ зоныс? Арæзтадон управленийы хицау у. Пусийы фырт. Йæ къухтæ халамæрзæнтæй уæлдай не сты. Тынг ссивынц йæхирдæм. Горæты кæрон ын цæхæрадон ис. Уый бавдæлд æмæ дзы егъау бæстыхай аскъæрдта. Ноджыдæр стыр хæдзар сарæзта йæ хойæн. Йæхæдæг та, цыппар уаты кæм ис, ахæм секцийы цæры, афтæмæй сын иу сывæллон йеддæмæ ницы ис. Йæ сыхаг Дзайбойы бинонтæ та астæй дыууæ гыццыл уаты боцкыйы кæсæгтау...

— Ау, æмæ йын ныронг йæ ных куыд ничи бакъуырдат? — загъта иннæ.

— Афтæ æрыхъуыстон, чидæр, дам, ыл уæлдæр хицауадмæ ныффыста. Æвæццæгæн æй ныууигъдзысты. Кæсыс æм, йæ разæй чи бады, уыдоны аууон йæхи куыд акæны, цæмæй йæ гипнозгæнæг мауал уына.

Фæлæ та йыл иуафон уазæджы цæст æрхæцыд æмæ йæ уæгъд нал уагъта. Уæд Пусийы фырт фестад æмæ, йæ ныхы хид сæрфгæ, афтæ:

— Мæ тъæнгтæ цыдæр кæнынц... Æвæццæгæн, куырмæлхынцъ фесты. Ацæуин, фæлæ... Исчи, мыййаг, афтæ куы загъта, фæтарст æмæ йæхи айста.

— Æмæ дачæ куы арæзтай паддзахады хардзæй, уæд дæ тъæнгтæ куы нæ фелхынцъ сты! — фæстейæ æрбайхъуыст сылгоймаджы хъæлæс.

Пусийы фырт уыцырдæм акаст, фæндыд æй, чи йæм бахъæр кодта, уый базонын, фæлæ лæугæ куы никæй федта, уæд фæстæмæ разылд.

— Гъемæ ацу, кæд рынчын дæ, уæд, — бадзырдта йæм сценæйæ уазæг æмæ йæ мидбылты фæлмæн худт бакодта.

Лæг атындыдта æддæмæ. Адæм та базмæлыдысты.

— Æз дæр цæуын, — йæ бынатæй фестгæйæ, загъта иу чызг. — Нæ мыггаджы картофтæ сарайы сты. Хъугыл шифонеры дуæрттæ нæ сæхгæдтон. Куы рацæуа, уæд картофтæ бахæрдзæн æмæ ныттыппыр уызæн.

Адæм худæгæй бакъæцæл сты.

— Фырадæргæй дæ ныхæстæ куы ныссуйтæ сты. Фæтарстæ æмæ лидзыс! — йæ ныхас æм баппæрста иу чидæр.

Чызджы фарсмæ бадæг ус фестад:

— Мæ чызг Мæдиккæ йæ зæрдæмæ ницы хæссы. Уырнæд

уæ, уый сыгъдæг сызгъæрин у. Кæцæй фæнды дæр дзы къæртт раппар æмæ дзы дæхицæн дæндаг акæн!

Алырдыгæй райхъуысти худын. Уæд æм æндæр ус йæхи нал баурæдта: — Кæс-ма, йæ чызгыл къæм абадын куыннæ уадзы. Афтæмæй йæм æрæджы сæ сыхаг Ханиффæ балæбурдта, дæ чызг, дам, мын мæ лæджы байсынмæ хъавы.

Мæдиккæйы фæстæ ма залæй ацыд цалдæр адæймаджы.

— Федтай, нæ автоинспектор дæр афардæг, — фæкодта æвзонг лæппу. — Шофырты бастыгъта. Чидæр ма йыл стих дæр ныффыхста:

Инспектор бадзурь:

«Шофыр, мæ хъалон!

Ныххуынкъ дын кæндзынæн

Науæд дæ талон».

Уалынджы дуары зыхъхъырæй залмæ чидæр æрбахъæр кодта: — Фæдис! Дукани ссыгъд!

Адæм ныххæррæтт кодтой æддæммæ, згъордтой фаллаг уынгмæ дуканимæ. Фæлæ — дзæгъæлы. Чидæр адæмы асайдта. Цæмæн, уый та...

МÆ СЫРХ ДИДИНÆГ

Райсомæй хæхты æмæ хъæды тыхджын къæвда æрцыд, æмæ Терк тынг ивылд уыд. Йæ былгæрæтты, стæй хидыл адæм къордгæйттæй лæууыдысты æмæ кастысты доны знæт уылæнтæм.

Тотыр дæр фæскуыст йæ фæндаг ауылты ракодта. Æрлæу-уыд хиды астæу, йæ цæстытæ нал иста Теркæй. Иу рæстæг фæком-коммæ, йæ фарсмæ цы чызг лæууыд, уымæ. Зонгæйы хуызæн æм фæкаст. Кæмдæр æй федта, фæлæ кæм? Æрхъуыды йæ кодта. Цалдæр боны размæ иумæ цыдысты трамвайы. Йæ зæрдæмæ афтæ тынг никуыма фæцыд чызг. Фæндыд æй, чи у, уый базонын, фæлæ йемæ уыд иу ацæргæ сылгоймаг, æмæ уымæй æфсæрмы кодта. Ливæй-иу бакаст чызджы æнгуылдзтæм, кæд чындзы цыд у, уæд ыл къухдарæн уызæн, зæгъгæ, фæлæ ахæмæй йæ цæст ницæуыл æрхæцыд. Сылгоймаг чызгимæ дзырдта хъæрæй, æвæццæгæн, йæхæдæг уæзхъус уыд. Уыдон афтæ хъæрæй фæдзурынц, æнхъæл вæййынц, кæимæ ныхас кæнын, уый мæ кæд, нæ хъусы, зæгъгæ.

— Дæ кæстæр дæ разæй фæци, — дзырдта ацæргæ ус. — Чызгæн йæ фыды уæларты бадын кады хос нæу. Æгæр бирæ ма

'взар, ахæм цауддæр рауайы. Айфыццаг, дам, уæм иу лæппу фæндаг бацагуырда, фæлæ, дам, æм ды де 'ргом нæ раздæхтай.

Уыцы ныхæстæ фехъусгæйæ Тотырæн фенцондæр, кæд, чи сты, уый нæ зыдта, уæддæр. Трамвайæ ЦУМ-ы цур ахызтысты. Тотыр дæр араст сæ фæдыл. Бацыдысты дуканимæ. Баздæхтысты хæдзары дзауматæ кæм уæй кæнынц, уырдаæм. Лæппу дæр райста бедра, кæстæ та чызджырдаæм кодта. Иу рæстæг бедра æрхауд йæ къухæй. Бæстæ дзыгбал-мыгъул сси.

— Лæппу, дæ къухтæ хъæдæй сты?! — сбустæ кодта уæйгæнæг сылгоймаг. — Кæсыс, мæнæ йæ был фæцъула. Афтамæй ма йæ чи балхæндзæн?

Тотыр хорзау нал уыд, уæлдай дæр æм чызг куы фемдзаст, уæд.

— Гъемæ хорз. Æз æй балхæндзынæн, — загъта лæппу æмæ кассæмæ фæраст. Йæ зарды уыд фæстæмæ рæвдз фездæхын, чызг ын куыннæ аирвæза, афтæ, иннæмæй та хъуыды кодта, бедраймæ сæ фæдыл куыд цæудзынæн, зæгъгæ, ууыл. Уæдмæ чызг йе 'мбалимæ фæцæуæг. Тотыр атындзыдта сæ фæдыл.

— Лæппу, дæ бедра ахæсс! — хъæр æм кæны уæйгæнæг.

— Æндæр хатт!

Сылгоймаг æмæ чызг схызтысты дыккаг уæладзыгмæ. Æрлæууыдысты гауызты цур. Ус фæкомкоммæ Тотырмæ. Базырдта чызджы хъусы:

— Ацы лæппу нæ фæдыл цыма бафтыд. Кæд исты дзыпкъахæг у?

Тотыр фексæрмы, ныууагъта сæ. Æмæ мæнæ ныр, йæ цуры лæуд фæци чызг. Асæй рæстæмбис. Саулагъз. Тымбылдзæсгом. Æрвхуыз цастыты сæрмæ сау къæлæт æрфгуытæ сæхи фæйнæрдæм айтыгътой. Сырх-сырхид къабайы стыр риутæ хæрдмæ сæлвæстой.

Чи зоны, чызгмæ дæр Тотыр фæкаст зонгæйы хуызæн, чи зоны, йæхимидæг хъуыды кæны: «Ацы лæппуйы ма кæмдæр фæдтон».

Йæхи фæныфсджын кодта Тотыр. Сдзурынмæ йæм куыд хъавыд, афтæ сæ уæлхъус алæууыд иу чызг:

— Мæнæ ма Аланæйы фæдтон!

— О, Азæ!

Ныццин кодтой кæрæдзиуыл.

— Афтамæ фехъуыстон, цыма центрон библиотекайы райдыдтай кусын.

— Раст фехъуыстай, Азæ...

Азæ сыл кæй æрбамбæлд, уый йын раздæр хъыг уыд, иннæмæй та уый фæрцы базыдта Аланæйы ном, стæй йæ кусæн бынат.

— Цом-ма мемæ, — загъта Азæ æмæ Аланæйы цонгыл ахæцыд. Тотыр сæ фæдыл каст, цалынмæ нæ фæаууон сты, уæдмæ. Изæры йæ хистæр æфсымæры усæн радзырдта, йæ зæрдæмæ иу чызг куыд фæцыд, куыд ыл фембæлд дыккаг хатт, уыдæттæ.

— Хуыцау дын æххуыс кæны, цыдæриддæр у, уæддæр, — загъта чындз.

— Чи зоны, фæлæ... Æз дæр йæ зæрдæмæ фæцæудзынæн, æви нæ, уый бæрæг нæма у.

— Фæцæудзынæ! Уындæй дын ницы у. Рæстæмбис дæ. Хорз бакодтай рихитæ кæй рауагътай, уымæй. Дæ фындз стыргوماу у, фæлæ ныр уыдонимæ къаддæр зыны. Уæдæ инженер дæр мæнæ нæй. Чи зоны æмæ æртæ, цыппар азмæ заводы директоры къæлæтджыны сбадай. О, фæлæ дæ зæрдыл дар: ныртæккæйы чызджытæ къæйных сты, æмæ сæм хъæддых лæууын хъæуы. Кæй бауарзай, уый дын афтæ куы загъта, ме 'нæуынон фæу, уæнгæлы ад мын кæныс, загъгæ, уæддæр-иу дæ ных размæ тæр.

Дыккаг бон изæрæй Тотыр æнгуыримæ лæууыд Терчы хидыл. Æнгуыр баппæрста. Рæстæггай-иу донмæ йæ цæстытæ фæцарæзта, æнгуыр-иу хæрдмæ сæппæрста. Æмæ — диссаг! Æнæнхъæлæджы йæ цæстытæ атартæ сты, æнгуырыл стыр кæсаг куы ауыдта, уæд. Адæм йæ алыварс амбырд сты. Тотыр кæсаг дзæкъулы ныппæрста. Ауагъта та æнгуыр Теркмæ. Минут дæр нæма рацыд, афтæ та æнгуыр базмæлыд, æрныгъуылд арфдæр. Схæцыд уисыл æмæ та — кæсаг.

Иу рæстæг йæ хъустыл ауад сылгоймаджы къæхты уынæр. Акаст уыцырдæм. Йæ цурмæ æрбахæстæг Аланæ. Цы акæна, уый нал зыдта. Сонтæй сæппæрста æнгуыр. Æгæр схуыст ын фæци. Къæпсыр чызджы къабайы фæдджийы фæныхст. Аланæйæн йæ цæсгом фæтар:

— Лæппу, цыдæр æнахуыр дæ! Кæсæгтæ, далæ, бынæй доны сты, ды та!.. Ды та дзы мæн æрцахстай!.. Айфыццаг та ЦУМ-ы дæ къухтæй къæрта æрхауд. Уæйгæнæг дын раст загъта, дæ къухтæ хъæдæй сты?

Уыцы ныхæсты фæстæ лæппу бынтондæр стыхсти. Æнгуыр рафтауын хъуыд, фæлæ чи уæнды чызджы къабамæ бавналын! Стæй фæныфсджын, къæпсыр феуæгъд кодта.

Чызг ма фæрсмæ бакаст Тотырмæ, æмæ араст йæ фæндагыл.

— Мæнæ кæсæгтæ ахæсс, Аланæ!

— Мæ ном дæр мын зоныс?! — дзыхлæуд фæкæнгæйæ, арфарста чызг.

— Библиотекайы кусыс, уый дәр ма зонын.

— О, хәдәгай, знон ды дәр ам хидыл ләууыдтә, әмә Азә-имә куы ныхәстә кодтон, уәд... Аив нәу искәмә хъусын!

Йемә ацәуын хъәуы, — скарста Тотыр, — фәлә ацы әнгуыр әмә бедраимә... Искуы сә куы авәрин... Газетты киоскмә фәкомкоммә.

— Хорз ус, мәнә ма, адон уым дәхимә әрәвәр. Райсом сәм әрбауайдзынән. Кәсәгтә дәу фәуәнт.

Ус йә сәр разыйы тылд бакодта. Ләппу йәм сә чъылды-мырдыгәй дуарыл баләвәрдта, йәхәдәг азгъорәгау кодта Аланәйы фәдыл. Проспекты тигъыл әй баййәфта. Йе 'мдзу кодта. Чызг әм иу рәстәг фәкаст:

— Ныр та сурыл ахсыс кәсәгтә? Мә фәдыл цы цәуыс? Әнә дәу дәр нәхимә фәндаг ссардзынән.

— Мән дәр ацырдам цәуын хъәуы. Диссәджы хорз кино, дам, ис «Родина»-йы.

— Цы тәхудиаг дә, кинотәм кәй әвдәлы...

— Нә мә бамбәрстай. Әз афтә зәгъынмә хъавын... Хонын дә!

— Стыр бузныг. Фәлә әз тынг әнәвдәлон дән, — әмә цәхгәрмә уынджы фәзылд.

Дыккаг бон райсомәй мәләты дзәбәх рәстәг уыди, фәлә изәрырдәм арв әваст әрбатар. Уарын фемәхст. Тотыр мәзджыты уәле иу кәрз бәласы бын әрләууыд. Фәлә къәвдайы, дымгә хаста фәрсырдәм, әмә хуылыдз кәнын райдыдта әмә уәд базгъордта кәйдәр дуары бынмә. Әхсәз сахатәй чысыл фәфале, афтә ләппуйы цәстытә ацахстой чызджы. Әвиппайды арв әрцавта. Аланә фәтарст. Фырадәргәй, Тотыр кәм ләууыд, уырдәм базгъордта. Куы йә ауыдта, уәд ма , о, зәгъгә фәкодта.

— Әнхәл уыдтән, әмә ахәм къәвдайы ахсынмә нә бәззы...

— Къәвда нә, фәлә их куы уарыдаид, уәддәр... Әнә йед... кәсаг мыл дуне нытталынг вәййы, уәлдәф мын нал фәфаг кәны.

— Гъемә ныр дзәбәх суләф, фәскъәвда озон бирә вәййы. Бахатыр кән, фәлә... Ды мын мә ном зоныс, әз — нә.

— Тотыр дән...

— Әмә кусгә нә кәныс, кусгә? Куыд дә әвдәлы әрвыл-бон кәйдәр фәдыл...

— Бонзонгæ инженер дæн мæхицæн...

Æмæ дæ куысты нæ фæагурынц? Æвæццæгæн, цыппар-фондз сахатыл рафардæг ваййыс.

— Отпусчы дæн.

— А-а... Уый зæгъ.

Ныххæццæ та сты тигъмæ. Аланæ æрлæууыд. Ацы хатт æдзынæг бакаст Тотырмæ æмæ хорзау нал уыд — лæппуйы хæдон фырхуылыдзæй буарыл баныхæст.

— Ныр куы фæрынчын уай, уæд дын кæй аххос уыдзæн? Ацу. Макуал-иу мæм фæзын! — Загъта Аланæ æмæ та атын-дзыдта цæхгæрмæ уынджы.

— Лæппу, нæ чындз мын цыдæртæ дзырдта, — Тотыр райсомæй аходæн куы скодта, уæд йæ мад Сурæт йæ ныхмæ æрбадт.

— Ницы дзы уайы.

— Уæдæмæ дæ зæрдиагæй нæ фæнды хъуыддаг кæнын, æндæр Ирыстоны дæу аккаг чызг нæй? — сбустæ кодта мад. Тагъд дæ дыууиссæдз азы дæхи фæуыдзысты. Кæдмæ ма æнхæлмæ кæсыс?

— Архайын. Ноджы зæрдиагæй!

Зноны бæласы бын та лæууыд, йæхи йæ аууон бакодта. Бирæ æнхæлмæ кæсын æй нæ бахъуыд. Уартæ библиотекæйы дуарæй рахызт Аланæ. Йемæ ма дыууæ чызджы, æвæццæгæн, йе 'мкусджытæ уыдысты, науæд та чиныгкæсджытæ, кæнæ йæ зонгæтæ. Æрбаивгъуыдтой Тотыры рæзты. Бæласы зæнгæфтæ ставд нæ уыд, йæ аууон чидæр кæй лæууы, уый рахатыдтаид алчи дæр. Æмæ чызджытæ фемдзаст сты Тотыримæ. Сæ иу цыдæр цымыдис уыди. Цалдæр хатты ракаст фæстæмæ, стæй йæ худын райхъуыст. Хиды цур фæхицæн сты, Аланæ иунæгæй аздад.

— Дæ фæндаг раст!

— Загътон, æмæ нал фæзындзынæ...

— Мæ мады уайдзæфтæй мæ бон нал у, нæ, дам, дæ фæнды хъуыддаг бакæнын, зæрдиагæй, дам, нæ архайыс. Де 'ххуыс мæ хъæуы.

— Цавæр æххуыс?

— Дæ зæрдæмæ кæй нæ цæуын, кæй нæ мын разы кæныс, уый тыххæй дыууæ ныхасы зæгъ. Ацы магнитофон уый тыххæй рахастон.

Аланæ фæджих:

— Интервью мæ исыс?! Дæуæй ма адæймаг ноджыдæр истытæ фехъусдзæн.

— Ма фæзивæг кæн. Зына́й дзы ницы ис. — Загъта Тотыр æмæ цæугæ-цæуын магнитофон аифтыгъта, стæй микрофон чызгмæ бадардта.

— Мæнæ цы æнахуыр адæймаг уынын! — Батыхст ноджы тынгдæр Аланæ. Зæгъынмæ ницы хъавыд, фæлæ Тотыр йæ размæ куы 'рлæууыд, уæд æртасыд.

— Гъемæ хорз. Зæгъдзынæн. Фæлæ кæмæн?

— Мæ мадæн...

— Гъемæ — хорз, — загъта чызг æмæ райдыдта. — Дзæгъæлы дæ рæстæг ма саф! Æз мой нæ кæнын! Цалдæр хатты дын загътон, ныууадз мæ, зæгъгæ, фæлæ уæддæр дæхион тæрыс... — Фæрсæгау кæсы лæппумæ, ома, дам, фаг у...

— Æгъгæд у. Бузныг. Хæрзизæр.

Райсомы та Аланæ æнхъæлмæ каст Тотыры фæзындмæ, фæлæ йыл йæ цæст нал æрхæцыд. Дыккаг бон дæр афтæ. Рацыд къуыри. Чызг йæхицæн бынат нал ардта. Фæлыгъд йæ хуыссæг.

— Мæ къона, ацы фæстаг рæстæг дæхи хуызæн нал дæ. Дæхимæ хъусыс иудадзыг. Рынчын дæ, мыййаг? — Бафарста йæ иу райсом йæ мад Сасанет.

— Нæ дæн рынчын.

— Уæдæ цы кæныс? Чи дын цы маст скодта?

— Маст дæр мын ничи скодта... Раздæр ницы дзуринаг уыд, стæй йын ракодта хабар.

— О, мæ чызг, дæу карæнæй афтæ вæййы. Мæхицæй йæ зонын. Уарзыс æй, фæлæ ма ракæ-бакæ кæныс. Æз дæр дæ фыды бирæ фæмæстæй мардтон, стæй фæстагмæ сразы дæн. Кæд дæ зæрдæмæ цæуы, уæд...

— Райдианы йæм ме 'ргом не здæхтон, гуымиры ныхæсты хай-иу æй бакодтон. Ныр та...

— Æмæ цы 'рбацис?

— Никæцæй уал зыны.

— Æмæ йын ссарæн нæй мыггагæй?

— Йæ мыггаг ын нæ зонын. Йæ ном — Тотыр...

— Кусгæ та кæм кæны?

— Заводы инженерæй.

— Кæцы заводы? Ам горæты заводтæ бирæ ис.

— Уый дæр нæ зонын.

Дыууæ боны фæхъуыды кодта чызг, стæй скарста: «Телефонæй адзурдзынæн алы заводмæ дæр, ис сæм инженер Тотыр, æви куыд, зæгъгæ...» «Электроцинчы», «Бином»-ы æмæ «Победит»-ы нæ разынд, фæлæ йын ОЗАТЭ-йы загътой, Тотыртæ нæм дыууæ дæр ма ис. Сæ иу — инженер, иннæ — экономист.

Фæци Тотыры отпуск. Куыстмæ куы бацыд, уæд æй заводы директор афарста:

— Гъы, дæ фæллад куыд суагътай? Денджызы былмæ цæуинаг уыдтæ, афтæмæй дæ цæсгом сау нæу.

— Хæдзары куыстытæй мæ нæ равдæлд...

Фæскуыст Тотыр заводы кæртæй куыд рахызт, афтæ фæджих. Аланæ! Салам ын радта æмæ йæ рæзты ацыд «Ардæм æй цы хуыцау æрбахаста? Кæд йæ хæстæджытæй, зонгæтæй ам исчи кусы, науæд та заводы библиотекæмæ æрбацыд. Чидæр æй хъæуы». Чызг лæууыд йæ мидбынаты. Æрхæццæ трамвай. Тотыр æм бахызт. Фæндыд æй рахызын, фæстæмæ аздæхын æмæ, Аланæ уым цы архайы, уымæй йæ бафæрсын. Фæлæ йæхи ныхъæддых кодта. Иуахæмы разылд æмæ дын Аланæ къуымы лæууы. Мæлæты æнцон ын фæци! Æрмæст нæ сыстад, нæ йæм бацыд... Трамвай æрлæууыд Ирон театры уæле Джызæлмæ фæзилæны. Ахызт Тотыр. Аланæ ахъуыды кодта: «Æвæццæгæн, ам кæмдæр хæстæг цæры». Уый дæр исдуг афæнд кодта ахизон, зæгъгæ, фæлæ фембæрста, афтæ куы бакæа, уæд ыл лæппуйы зæрдæ фæхуддзæн, мæ фæдыл цæуы, зæгъгæ. Лæппуйы дæр фæндыд, Аланæ уым рахызт, æви нæ, уый базоннын. Фæкаст фæстæмæ, фæлæ чызгыл не 'рхæцыд йæ цæст. Аланæ ГМТ-йы æмдзæрæны цур рахызт. Уырдыгæй фистæгæй араст сæхимæ. Проспекты кæрон ыл хæрхæмбæлд фæци йæ фыды хойы чызг Муслимæт иу цавæрдæр лæппуимæ.

— Цæй æрæгмæ цыдтæ дæ куыстæй? Мах сымахмæ уыдыстæм, — загъта Муслимæт æмæ лæппумæ йæ цæст æрныккыйлдта, — Мурат, Аланæимæ базонгæ у.

Лæппу йын йæ къух райста, стæй иуварс ацыд.

— Уæртæ дæ уымæн нымудзын. Дзæбæх лæппу у. Кусы архитекторæй. Цæрæг хæдзар сты. Йæхимæ «Волгæ». Фистæгæй цæуын дæ нæ уадздзæн. Уæдæ уындæй дæр...

Аланæ хъуыдыты ацыд, стæй афтæ бакодта:

— Байрæджы кодтат.

— Ау? Æндæр искæмæн дзырд радтай?

— О.
 — Уый ацы лæппуйæ хуыздæр нæ уыдзæн.
 — Цы бæрæг и, фæлæ... Хуыцау мын афтæ саккаг кодта.
 — Кæд ма фæфæстæмæ гæнæн ис, уæд... Абæрæг дæ кæн-дыстæм а-дыууæ боны.

Аланæйæн мад ракодта хабар:

— Лæппу дуармæ лæууыд. Рудзынгæй йæм акастæн. Ницы фау æрхæссæн æм ис уындæй...

— Федтон сæ Муслимæтимæ.

— Æмæ, æмæ?

— Загътон сын, байрæджы загъын, кодтат.

— Мæ къона, чидæр дыууæ хæрнæгæй æнæхай куыд фæци, афтæ дын ма рауайæд.

Дыккаг бон дæр та Аланæ лæууыд сæ заводы цур. Салам та радта Тотыр чызгæн æмæ та йæ рæзты фæраст.

Аланæ йæхи нал баурæдта...

— Тотыр! Æз... Ардæм...

Лæппу фæстæмæ фæкаст. Æрлæууыд. Чызг бацыд йæ цурмæ.

Æнхæлмæ каст, Тотыр цы загъдзæн, уымæ, лæууыд æдзæмæй.

— Ныххатыр мын кæн, — тыхамæлттæй сфæрæзта Аланæ йæхæдæг.

— Цом иуварс. Адæм ауылты цæуынц æмæ... — загъта Тотыр.

Бацыдысты даргъ бандоны цурмæ, æрмæст бадгæ не скодтой.

Лæппу бафиппайдта, Аланæ йæхимидæг куыд батыхсæгау кодта, уый. Райста йын йæ къух, ныккаст ын йæ цæстытæм комкоммæ:

— Æз æмæ ды кæрæдзийæ нал фæхицæн уыдзыстæм, мæ сырх дидинæг! Иу хатт ме 'нгуыр дæ къабайы нæ фæныхст, фæлæ...

— Фæлæ мæ зæрдæйы! — фæкодта Аланæ æмæ хъæлдзæгæй ныххут. Кæдæй уæдæй...

Æрбайхъуыст трамвайы уынæр.

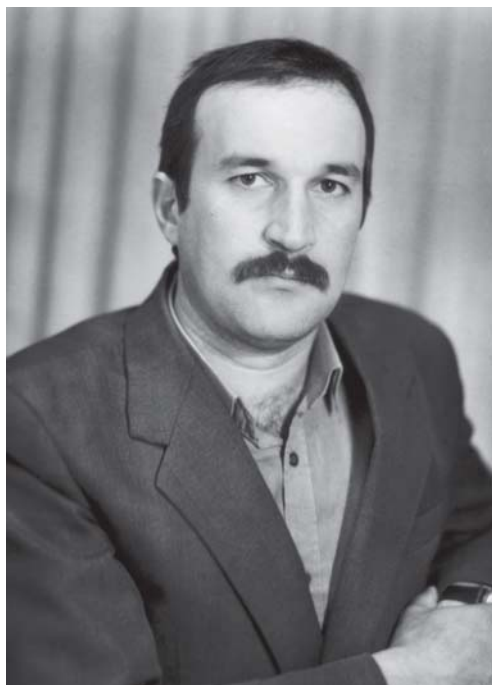
— Цом, абадæм дзы! — сдзырдта Тотыр æмæ Аланæйы цон-гыл ахæцыд.

— Фистæгæй ацæуæм! Терчы былгæрæтты.

— Цом! — цингæнгæ сразы Тотыр дæр.



СКЪОДТАТИ ЭЛЬБРУС: 50 АНЪИ



ЦИ РАДÆ БОНИ РАДÆ?

* * *

Цæбæл æй кæдзос уодтæн сæ зар?!
 Цæбæл æй хори тунтæн сæ цийнæ?!
 Кæд, миййаг, еске скæнонцæ гъар,
 Цæстиарфæй сесонцæ нæ хийнæ...

Цæмæн æй фæйнердæмæ 'йвæзт цард,
 Цæмæн æй урдуг ма хæрд нæ балци?!
 Кæд, миййаг, ма уа нин фур æнкъард,
 Цубур усми лæг бавзара алци...

* * *

Бинойнаг 'ма уарзон, — кæмæн си ци кæнон?
 Цитæ син фæразон, ци ма син нихъуæрон?
 Еу тæруй æ разæй, иннæ ба — нæ уадзуй,
 И кæци си фуддæр цорк ма зæрди садзуй?!

Нур фæддæн æнамонд, дууæ ниви соргæй,
 Ци адтæй, уобæл гъудæй хуæцун, нæ дзоргæй...
 Ницъцъæлæ йæй ма уод дууæ уодей æхсæн,
 Æппундæр нæбал ес мин ма уарзт римæхсæн...

* * *

Мæнæн æхсæвæ рæдзæхсуй
 Мæйтунтæ ма тар уати.
 Мæнæ мæйдзалх нур ахæссун
 Уорс хизæй мæтгæл цади.

Сау арвæй стъалу æристон, —
Мæлун ибæл фур цийнæй.
Æвзалуй кæри иссирдтон
Еу морæ сугъзæрийнæ.

Мегъи мæ цæстæ ахæссуй
Ирд фертивди фæррохстæ.
Царди мæ нифс нура хæссун
Цæрунмæ æнæбостæ...

* * *

Ра нин зардта дзæгъиндзæг,
Хор цæгъдуй зæрийнæ.
Дæуæн растадæй уалдзæг,
Дæ татха — дæ цийнæ.

Мæ синхон кизгæ косуй
Ерисæй мæ хæццæ,
Багъигæ дæн нæ уосæй,
Е иссæй мæ уæрццæ.

Сосæг ерис — азар æй,
Мæн кæнис æмболгæ.
Дæ идзулдæн æ гъарæй
Ирæзуй мæйболгæ.

Дæ уорс пъолций пæр-пæрæй
Бон цæуй æййевгæ.
Мæ тæнуодæн æ гъарæй
Ду кæнис æрттевгæ.

Дæу дзæхæра хуæздæр æй,
Дæ татхай — мæ сæнттæ.
Сæумæраги, изæрæй
Æхсæдис мæ зæрдæ.

Мæнæн неке адтæй дæуæй изæддæр,
Фал нур нæбал ерун дæуæн дæ фæд дæр.
Мæнæн неке кæнуй æппун тæрегъæд,
Ке ссæй дæумæуарзтæй мæ зæрдæ рæгъæд.

Дæуæн неке адтæн, некаæд, некуддæр, —
Е ма ку никкодта куддæр 'ма кудтæн.
Хуæрзбонтæ, дуйнейти хуæздæр, рæсугъддæр!
Хуæрзбонтæ æносмæ, — арти басугъддæн!

Хуэрзбонтæ, мæ цийнæ, мæ уоди æмбал,
Хъипп дæр нæбал кæндзæн дæумæ некæдбал.
«Нивгун уо!» — зæгъуй дин суд зæрди зир-зир,
Уæдта, — ке дæ уарзтон, уой туххæй — хатир!..

Царди гъæла дæн, дзæрмæ гъæла, — зонун,
 Ци 'ма цæмæн кæнун, уой дæр нæ зонун,
 Хæссунцæ думгитæ мæ гъæр кумæдæр,
 Хуайуй мæ ехуардæ, нæмуй мин мæ сæр.

Гъосæсмаг ку ссæуа, — уодзæн уæд инод, —
Цъæх артмæ давунцæ сайтæнттæ мæ уод.
Соруй сæ ме 'мдзæвгæ, кæнуй сæ тæрсун,
Коруй мин Хуцауæй æхе хуарз финсун...

Кæнуй мæ ме 'мдзæвгæ æрв-ирдмæ кæсун
Æма мæхецæй дæр хаттгай фæттæрсун!
Ме 'мдзæвгæ мæ бæсти хæссуй цардихæс,
Ме 'мдзæвгæ мæ бæсти цæруй, —
ка дæн æз?!

Дуйне дæу æй,
Дæу æй, дæу, æ таласæ.
Бæрзау кæнис
Рæудунги тасæ-уасæ.

Цæуй дæуæй
 Уазал æма халасæ.
 Ледзон ди, цæй,
 Халау мæ уод ма ласæ...

Кæсис, — дæ каст
 Мегъау кæнуй фур курмæ.
 Уаруй си маст, —
 Сугтæй исун мæ хъурмæ.

Уорамæ мæ:
 Дæлдон кæнун, — ци фæддæ?!
 Хоруарæмæ
 Феййеви бонигъæдæ.

Нивау æваст
 Райсафи мæ мæститæ, —
 Хори æркаст
 Ферттеууй дæ цæститæй...

* * *

Сурхрос фæткъу, ирæзæ
 Дон æма хорæфсес!
 Æвгъау кæнæ дæ рæзæ,
 Гъæуай кæнæ дæ фес.

Дæ цæнгтæ — кизги цæнгтау,
 Дæ сифтæ — дæ дзыкко,
 Фæткъутæ — гъосицæгтау,
 Дæ зæнгæ — дæ ниббоц.

Рæзбуни ду — мæ рази,
 Дæ тунтæ — хор-хорид!
 Фæткъутæ — сæнтсурхфазæ,
 Кæрдтутæ — бор-борид!

Деденæгуод цъæх фæзтæ
 Ниццæнцæ гъоси-гъос!
 Æрбадæ мæ æмвæрстæ,
 Мæйбилæ, фæткъурос!

Мæ бали, мæ хуæрзадæ, —
Тауæг æма адгин!
Ци радæ, бони радæ,
Цæй зин мин æй, цæй зин!

Сайтæнтти мабал гъазæ, —
Кæнис мæ сор-сорид!
Ме 'вдадзæ, уоди хуасæ,
Еу цæсти гъар, еу уинд!

Нæййес дуйней еу лазæ,
Дуйней амонд — æ фæд!
Фæткъутæ — сæнтсурхфазæ,
Кæрдтутæ — хуæрзæргъæд...

ФИЦЦАГ МЕТ

Сæумон зæнхи æрæндавта
Уазал халас — уорс-уорсид!
Фæззигон хор лæмæгъ тавта,
Хулуй согæй арт — уоййид!

Хор халаси уорс фудæнхæ
Рæфти уæнгæ фæддафта.
Уой фæсте ба цъифæ зæнхæ
Сунсæ кæнунмæ гъавта.

Фал скалдæй мегътæ, сауæнгæ
Арви къумтæ æхгæнгæй.
Ниууардта мет хъури уæнгæ,
Хори хъйамæт нигæнгæй.

Фæззиндæр æй нæуæг уаргъæй
Цæугæдонæн æ цæун.
Донхæссæнау æрдудагъ æй
Мети уæзæй нæ гъæунг.

* * *

Æрфæни фæд нирронæ 'й
 Арви рагисонæй.
 Нæ дуйней цар игон æй, —
 Æ тугур цæй гом æй?!

Сæумон мæйæ фæлорсæй
 Мегъи никкъæлос æй.
 Куд дессаг æй, — фæррохс æй,
 Фал зæрдæ не срохс æй!

Уомæл батæ цæугæдон
 Кæнуи æхе билтæн.
 Цæмæ тадтæн цæргæбон, —
 Кæми 'й, — цæмæ бæлдтæн?!

Æнгъæл кæсун мæ бон æй, —
 Хуарз хезун ме 'сонæй...
 Гъо, мæнæ нур æрбон æй,
 'Ма цума ци 'рбон æй?!

...Дæ бонæн уай, — фæндонæй
 Ци уайуй æмбойни?!
 Алли бон дæр æрбон уй,
 Фал, цума, не 'рбон уй.

Царди астау — кæрон æй, —
 Сагъæсæн сафон уй.
 Нæхе сайгæй исонæй,
 Раст цума не 'рбон уй...

* * *

Тумбул мæйæ — уорс-уорсид
 Æрфæн-фæди фæлмæн армбæл.
 Хъумбул бæзти цъопп-исит, —
 Ниррæнгъæ 'нцæ тæлмон арвбæл.

Зугул-мәйи ирд әрттивд, —
Зуймон изәр ци хиццәг әй!
Арви пәләз — цъәх-цъәхид, —
Сәнт-уорс бәзтәй хуәрзидзәг әй.

Гумбул-мәйә — фур кәдзос,
Уәлиуон дуйне — ә бәстә!
Ләги уагә — зәрдәрохс, —
Нәуәгигурд ес гъәубәсти!

Думбул мәйә ци боз әй
Әстәлути әмидоләй!
Думги базур әй уозуй,
Уорс гобанбәл ку бакъолә 'й.

Сәнт-уорс мәйә додо йәй,
Финкә уоләнти — е 'вдолән!
Тәходуйтә, гогойән
Уой әресә дә бәдолән...

ФӘИЦЦОХ

Хори тунә ләмәгъ әй, —
Дә роси йәй нигәнис...
Цәбәл нигъгъос дә, — зәгъә 'й, —
Ци ма гурусхә кәнис?!

Дзәнгәрәги дзәгъ-дзәгъәй
Зингәй сугъдау әстәлфис.
Цәбәл ма скудтә, — зәгъә 'й, —
Ци дзиуарә әстәфис?!

Мә тухст уод мә рахаста
Арви егъау будурти, —
Дә зәрдихатт бакастән
Хъурройбали базурти...

* * *

Ёрбадумдта
 Ёхсæвдумгæ
 Нæ рæзбунмæ
 Ёнæфсæрмæй.
 Ранинтудта
 Нæ кæрдтутæ
 Сæ хуæдбунмæ
 Сифти сæрмæ.

Нæ балибæл
 Уодихуасæн
 Сурх «налмæстæ»
 Бæргæ задæй.
 Фæззæг ибæл
 Уорс халасæ
 Рæзи бæсти
 Ёризадæй...

* * *

Мæ сæрæн неци зудтон æзинæ,
 Хуцауæй дæр дæу æз нæ курдтон.
 Некад кувтон дæумæ, фал фæззиндтæ,
 Мæ æнамондæн дæу базудтон.

Ду — уоми, æз — ами, ци мин фæддæ?!
 Батар æй мæ цардæн йæ æллау...
 Ба кæнун дæ æндаргтæн сæ фæдтæ,
 Уод мæйдармæ гæлдзун дивилау...

* * *

Аухæн ку нæ уайнæ, — уæхæн уæд н' адтайнæ,
 Мæ тухст æй хеуæнттæн стур маст — цифуддæр...
 Уæддæр ескæмæн ести хуарз ку фæцайнæ,
 Уотæ куд нæ зæгъон, — фæлтау нæ гъудтæн.

Ме знæгтæн цийнæ æрхæссон мæ уод маргæй,
 Сæ уодтæ кæнонцæ е ба рæсугъддæр.
 Поэзи 'ма уарзт! — мæлдзæн заргæ-заргæй, —
 Ревæд — цæрæнмиуæй, — хорти басудтæн...

КАЙ НА НЫФФЫСТОН, УЫЦЫ ЧИНЫГ

Документалон уацау

Гæджиты Бадилайы æрдæгфыст мы-
синагтæ кастæн йæ амæлæтæй 39 азы
фæстæдæр. Йæ царды хабæрттæ йын чи
зыдта, уыдонæй æппæты разæй базыд-
тон Багаты Барисы, райгуырди Хуссар
Ирыстоны Сæриттаты хъæуы. Гæджитыл,
йæ мадæрвадæлтыл, иузæрдион уыди.
Бадилайы цардыл фыст чиныг дунейы
рухс фендзæн, уыцы цинæй Барис ныр-
рухсдзæсгом, сси ме 'мхъуыды, ме
'мсагъæс. Мæ дзыхæй ницыма схауди,
нама ской кодтон, Бадилайы дуджы
цæмæй фегуырон, уый тыххæй мæ аргъ-
æутты нымæтын ехсæй æркъуырын кæй
хъæуы, афтæ Барис дзурынмæ фæци:

Бадилайы йæ райгуырдаг фæстæмæ чи
зыдта, йемæ æртхъирæны мæй Мамысоны
æфцæгыл Гуырдзымæ чи ахызти, уыдонмæ
дæ байхъусын хъæудзæни æмæ уыдон ссар-
дзыстæм, фæлæ уал, Бадила кæм рай-
гуырди, уыцы хъæу, гвардийæ лидзгæйæ,
Мамысонгоммæ кæуылты рахызтысты,
уыцы æфцæгыл дæр хъуамæ ма ахизай?..

Бадилайы хуызæн лæджы цардыл чи-
ныг ныффыссынмæ йæ ныфс чи бахаста,
уый хъуамæ рагацау бамбара, цы уæззау
уаргъ æй сæккой кæнын хъæуы, йæ
гæнæнтæ æмæ йæ авналæнтæм æркæса

æмæ йæхи бафæрса: «Сарæхсдзынæн, нæ фæфыдæнхъæл уыдзынæн?» Уыдæттæ мын фæсномыг ныхæстæй æмбарын кодта Барис нæ фыццаг фембæлды рæстæг. Афтæ загъта: «Шолоховы “Тихий Дон» — мæ цæстытыл мæгуырдæр чиныг нæ уайы. Григори Мелехов цытæ бавзæрста, уыдонæй Гæджиты Бадилаы хабæртæ цыма цымыдисагдæр æмæ уæззаудæр сты. Къуыдаргомы диссæгтæ дæ куы бандавой, Бадила бирæтæн таурæгъы лæг кæй сси, уый æмбисондæн куы райсай... — Барисы ныхасы таг нал скъуыди. — Бадила стæм гуырд уыди. Хæрз æрыгон ма уыди, уæд ын скъуындæг йæ хъæу, йæ ком. Гуырдзиаг кънийæзты хæдзæртты æххуырсты куысты фыдæбон бавзæрста, се 'взаг сын базыдта. Сæхи æмæ сæ хъæуккæгтæй кæйдæрты галтæ уаймæ атардта. Галтæ дæр фесæфтысты, фесæфти лæппу йæхæдæг дæр. Фенхæлмæ йæм кастысты цалдæр азы — нал фæзынди, иу уынаг æй нæ фæци. Æмæ йын хист скодтой. Йæ галтæй чи бавдæлон, уыцы хъæуккæгтæ йæ хорзæй кæм мысыдаиккой. Бадилаы хистæр æфсымæр Биаслан Тифлисы трактир «Труд»-ы куыста, Бадила та дзы цумайы лæппу уыди. Биаслан йæ кæстæр æфсымæры алы къахдзæф дæр уыдта, уæддæр йæ цæстыты разæй цыдæр æрбаци... Цæй, Бадилаы царды диссæгтæй фылдæр ницы уыди, æмæ сæ агурын хъæуы. Къуыдаргомы царджытæ гуырдзиаг гвардионтæй Мамысонгоммæ кæуылты лыгъдысты, мах та уыцы æфцæгыл Къуыдаргоммæ ныхиздыстæм. Нæ изæр Стырмæсыгмæ ныххæсдзыстæм...

Æмæ иу сæумæрайсом Згъилы æфцæджы рæбын Барисимæ «Волгæ»-йæ æрхызтыстæм, аходæны комдзæгтæ скодтам, уалæ æгæрон бæрзонд арвыл чи æмбæлди, уыцы хохыл нæ цæст схастам æмæ азмæлыдыстæм.

Хъызæмайраг фыдæбаттæ бавзарæг хорхæсджытæ-иу кæуылты ахызтысты, уыцы æфцæгыл ахызтæн, зæгъгæ, мæхицæй ныббузныг уыдаин, фæлæ мæ цæстытыл ауадысты зæрдæйы дзæбæхæн хиирхæфсæн балцы цæуджытæ. Хæссинагæй мæм æрмæстдæр — блокнот æмæ ручкæ. Уæдæ тæккæ æфцæгыл ацафон мит кæй нæма æрхæцы, уый дæр нын хъуыдыгонд уыди.

Сахатмæ дæр не 'ркастыстæм — æфцæгыл цæуджытæн ахæм рухс бон сæ сахат — хур. Æдзæм къахдзæфтæ кодтам æмдзæхгæр хæрды. Къахвæндаджы мынæг фæд-иу чысæмбæрзт фахсыл куы йæхи равдыста, куы-иу æрбайсæфти къæдзæхуæлцъарыл.

Æфцæджы рагъ суынын мондагæй цæст æдзух уæллоз бæрзæндтæм лыгъди. Сентябрь рухсмæ армытæппæнмæ кæсæгау алцыдæр йæхи æргом æвдыста. Улæфæнтæ кæддæр фегом сты, æмæ бæрзондмæ тырнæг къахвæндагыл цæуын фенцондæр.

Æмæ ралæууыди хъазгæмхасæнты загъд хиирхæфсæн ныхæсты рад. Барис — мæнæй цалдæр азы хистæр, фидæрт-тæарæзт. Хохы схъомыл æмæ æфцæгæн йæ уырдыг фарсыл дæр иу æмæ дыууæ хатты нæ ныццыди, хæрды цæугæйæ къах-дзæфы уæз дæр дзы рох нæ уыди. Æмæ йæ алы змæлд дæр — барст, нымад. Кæддæр мæм фæзынди рæвдзæдæр акъахдзæфтæ кæныны монц æмæ къуыдайраг здæхтæй сдзырдтон:

— Хæрды сæуынмæ джы мæ хуызæн нæй.

— Æппæл, æппæл дæхисæй, быдираг, — худæндзастæй дзырдта Барис. — Изæры дæм Далоститæм æркæсдзынæн.

Нæ фыццаг æхсæв кæм æрвитдзыстæм, уыцы хæдзары хи-цауы кой мын кодта.

Къахвæндаг нæ хуыдта æмæ хуыдта хæрдмæ. Æмæ сцымы-дис дæн: æппын афон нæма у, нæма суындзынæн æфцæджы бæрзонддæр арæн? Кæддæр æй уыцы дзæбæх суыдтон, цæст дзы бæрæг бынæттæ дæр ацахста. Æйтт-мардзæ, иуцасдæр ма æмæ æфцæджы тæккæ рагъмæ схæццæ уыдзыстæм. Уым ма нæ, æвæццæгæн, иуцасдæр дзæгвæз рæтты ауайын бахъæудзæн, уырдыгæй хурæргом дунейыл афæлгæсынæй диссагдæр ниц-уал уыдзæн...

Цы бæрзонд арæнмæ кастæн, уырдаæм сæввахс стæм, афтæ мæм йæхи равдыста, цæст ын йæ цъупп дзæбæх не суыдта, хохы уыцы фахс. Æмæ бамбæрстон — æгæр тагъд кæнын, нырма нæ æфцæгмæ дзæвгар-дзæвгæрттæ суайын бахъæудзæн. Æфцæгыл афæдзæй-афæдзмæ зымæджы æууæлтæ нæ фесæ-фынц, кæм дзы ихкъæйыл бауайын хъæудзæн, кæм дзоданад митыл.

Бирæ ма фæцыдыстæм зынулæфæн, зынкъахдзæф хæрды, уæд Барис æрлæууыди æмæ мын ацамыдта, чысыл фæкъул ис, ахæм, дзæбæх цæджындзы стæвдæн, уырдыг лæууæг дурмæ. Зæххæй дзы уæлæмæ зындаид цонджы бæрц.

— Ам ме 'рвады зæй фæласта, — загъта Барис æмæ хъил дуры цурмæ бацыдыстæм.

Дуры лæгъз фарсыл мæ цæст ацахста цыргъбырынкъ æндон

къахæнæй къахт дамгъæтæ, ныггуыбыр кодтон дурмæ æмæ бакастæн: «Ам фæласта зæй Багаты Домейы». Уыцы дурыл фыстытæ бахастон мæ блокнотмæ. Сæ бынмæ афыстон: «Згъиды æфцæг». 4 сентябрь, 1976 аз».

Барис исты хабар дзуры, уæд-иу æрлæууыди, фадат мын арæзта, цæмæй йын йæ ныхæстæ бæстон ныффыстайн.

Æмæ уæды фыст у Домейы сæфты хабар дæр.

Стырмæсыгæй цалдæрæй хор хæссынмæ рацыдысты Цæгат Ирмæ. Сæ фысымтæ — Ногиры. Хор хастой æккойæ. Ардæм схæццæ сты, уæд сыл зæй рацыди. Доме иннæты фæсте аздад, зæйы тæккæ цырен æй æрæййæфта. Æмбæлттæ йæ уынгæ дæр нал акодтой. Мит æппын йæ уарынæй не 'нцади æмæ зæйы дыккаг уылæн куы æрцæуа, уымæй æдас нæ уыдысты. Æмæ сæ фæндагыл атагъд кодтой. Фыццаг фæдисы рацыдысты авдæй. Фæцагуырджой йæ зæйласты æмæ ницы. Дыккаг фæдисы чи рацыди, уыдон баисты æртиссæдзы. Агуырджой, агуырджой æмæ сыл бон куыд æрбацыбыртæ, уый зонгæ дæр нæ бакодтой. Ницы та. Фæдисæтты хистæр загъта:

— Цæуын хъæуы. Дунейы адæм бабын уыдзысты.

Мæнæ араст уой, зæгъгæ, афтæ кæстæртæй иуæн йæ телын лæдзæг иу ран цыдæр фæлмæныл нынныдзæвæйд. Ракъахтой уыцы ран. Доме бандоныл бадæгау кодта, афтæмæй йæ ссарджой. Хастой йæ хъæбысы. Кæрæдзи къухтыл-иу хæцыдысты, афтæмæй цыдысты. Æнафонты ныххæццæ сты Хъæцмæзты хъæумæ. Æхсæв уым баззадысты. Домейæн уым хист скодтой.

Барисæн йæхицæн дæр кæддæрты ацы æфцæгыл цæугæ æрцыди. Иуахæмы Сæриттатæй Цæгат Ирмæ фос ратарджой. Æфцæг митæй æрæхгæдта. Æмуырдыг рæтты сæ хъомтæ æмæ сæ бæхтæн иумæ æртæрæн нæ уыди — фæтылдаиккой бынмæ, фесæфтаиккой. Æмæ сæ-иу иугай æркодтой алы хатт дæр. Раззæгтæ-иу бæхы рохтыл, стурæ сыкъатыл хæцыдысты, фæстæгтæ — къæдзилыл, афтæмæй иууылдæр ныйирвæзтысты æфцæджы рæбынмæ.

Стырмæсыджы царджытæ хор хæссынмæ æдзухдæр ацы æфцæгыл цыдысты. Бирæ хъыцъыдæттæ-иу банызтой фæндагтыл. Барисы фыд, йæ фыды æфсымæртæм уыди зæххытæ (уыцы амонд стæмтæм хаудта хохæгтæй) æмæ сæхи хорæй цæрынхъом уыдысты. Йæ мад Сæриттатмæ чындзы куы æрцыди, уæд Барисы дада афтæ загъта: «Мæ чындз, æккойхорæй чи цæры, уыдоны чызг у».

Домейы сәфты бынатәй қасдәр суадыстәм, уәд мын Барис ацамыдта кәәдзәхдуртәй сисамадмә:

— Ам фәндаджы алы фәзилән дәр зәрдыл дарын хъәуы. Уәртә уыцы амад афтә зәгъы: ацы фәдыл фалдәр ма ацы — сәрсәфәнәй ахаудзынә. — Мамысонгоммә йе 'ргом аздәхта әмә загъта: — Акәс-ма, ком ардыгәй кәсгәйә куыд әвәджиауы рәсугъд у!

Кастән әмә цәст ацахста: комы фәндаг такъон-макъон тәлмәй әфцәгмә ссәуәнырдәм хылди. Аргъәутты дзуринаг бәстәйы цыма фестадтән.

Къуыдаргомәй рафтәг хистәртә мын-иу дзырдтой: «Цы удвидар свәййынц хохәгтә! Куыд-иу ирвәзтыстәм! Бынскъуыд-иу куыннә фестәм?! Хоры иу әфсир кәм әрзадаид, зәххәй уыйбәрц дәр уәгъды нә зади. Хәдзәрттә арәзтой цәхгәр фәхстыл дәр, кәәдзәхы әмбуар-иу самадтой мәсыг. Уәлхәдзәртты сәрмә — иууыл хауәнтә. Сәби-иу фыццаг кәй базыдта, уыцы дзырд уыди «Хауыс!»

Згъилы әфцәджы сәрәй фәуырдыг кодтам. Куыд бахъуыды кодтон, афтәмәй дзы цәхгәр уырдыг фәхстә, ныххауәнтә нал ахста цәст.

Цыдыстәм, цыдыстәм бынмә әмә нә фәндаг ләгъзаумә әппын нал әмә нал хәццә кодта. Уырдыджы цәуынмә рәвдз кәй нә дән, уый та мә зәрдыл әрләууыди. Цәгат Иры ма мә кәддәрти фәлмән әфцгуытыл хизын бахъуыди әмә-иу цыма мә уәраджычъиритә рахаудтой. Къуыдаргоммә ныххәццә уыдыстәм, ууыл мә зәрдә нал дардтон, кәмдәр мә къахдзәф ныссындәг, ныццыбыр уыдзән, зәхх мә йәхимә куы әрәлваса, куы мә ныббәстытә кәна йәхимә.

Әвәццәгән мә дзәвгар рәстәг сыбыртт нал хауди, әмә иуахәмы Барис афтә бакодта:

— Нәй джы мә хуызән бынмә сәуынмә!

— Быдираг йе 'дзәллагыл сәтты — уәраджычъиритә йыл нал ис.

Къуыдаргомы дамгъәзонәг стәм куы уыди, Барис уыцы рәстәг хорз таурәггәнәг уыдаид. Әдзухдәр-иу әм дзуринагтә разынди. Ныр дәр та дзурынмә фәци:

— Ацы комыл суанг Хъәцмәзты хъәумә ацәудзыстәм әмә фендзынә, цы кәрәәджджын сәрвәттә дзы ис, уый. Ам Хуссар Иры фос хызтысты, ныр сә гуырдыз сәхи бакодтой. Жорданияйы

гвардийа хуссайрæгты цы зындоны баппæрста, уыдæттæ йæ удæй чи бавæрста, уыдон дын сæ дзурдзысты. Советон рæстæг Гуыр-дзы хуссар ирæттимæ хæст нал самадтой, фæлæ сæ республикайыл баст сты æмæ сæ æргомай-сусæгæй æлхтивынц. Къуы-даргомы йæ рæстæджы æлдар нæ зыдтой. Уый тыххæй бирæ æмбисæндтæ баззад.

Æлдар Гарсомæ фæзынди. Хъугомы куыд æрбацæйцыд, афтæ фембæлдысты. Йæ ныхас загъта æлдар æмæ аздæхинаг уыди. Гарсо гурдзиагау нæ зыдта, иронау ын афтæ: «Мæ хæдзар мын фен, науæд мæ къубал алыг кæндзынæн». Ратæлмац ын кодтой йæ ныхас, æлдар скатай: «Мæ къубал мын лыг кæны?» Æлдар йæ дзыппæй 3 сомы систа æмæ сæ Гарсойæн радта. Æндæр æлдармæ ирон æххуырсты уыди. Æххуырст, дам-иу æлдармæ сдзырда, дон, дам, ма мын радав. Æмæ, дам, ын-иу дон рахаста. Йæхицæй дæлдæр нæ кодта æлдар ирон æххуыр-сты. Гъе, Мачабелтæ та тынг карз уыдысты. Сæхи адæмæн дæр æрду дæр нæ хатыр кодтой. Кънийæзтæй иуæн йæ фырт афтæ: «Æгæр ма æфхæр дæ кусджыты». Фыд уæддæр йæ кæнон нæ уагъта. Фырт амардта йæ фыды, гæххæттын æхца йын йæ дзыхы нытгъыста, гъа, ныр, дам, сæ бафсæд!

Хъæцмæзты хъæумæ кæд æмæ кæд фæхæццæ стæм, æмæ уыцы комы гуырдызыйы уæтæртæн банымайæн нæ уыди.

Хъæцмæзты хъæуы уынджы цæугæйæ базыдтон: Гæджиты Гула æмæ Санетæн дунейы рухсмæ рацыди цалдæр лæппуйы æмæ иунæг чызг. Уыцы чызджы дыууадæсаздыдæй радтой ацы хъæумæ ас лæгæн, къуылых лæгæн стыр ирæдыл. Æмæ фена-монд. Бæлвырд хабæрттæ, дам, базондзынæ Гæджиты Къостайæ.

* * *

Хуссар Иры хохаг хъæутæн ис дыгай нæмттæ. Бадилаы рай-гуырæн хъæу хонынц Стырмæсыг. Йæ фылдæр цæрджытæ — Гæджиты мыггагæй, уымæ гæсгæ та йæ хуыдтой Гæджитыхъæу.

Хъæцмæзты хъæуæй нæ Стырмæсыгмæ бахæццæ кодта ма-шина. Рухсæй бауыдтон Бадилаы райгуырæн хъæу, комы фæндагæй кæсгæйæ дзы, æнхæлдæн, банымадтон фынддæс хæдзармæ æввахс. Хъæумæ кæлы адæджы дон. Йæ фæйнафарс фæхстæ — хъæды тæлмытæй æмбæрзт, сакъадæхтау мæм зын-дысты кæм чысылдæр, кæм парохатдæр æрдузтæ.

Дзырд Къуыдаргом куыд райгуыр, уый тыххæй Бырнацты

Лади (райгуырди 1895 азы) афтæ радзырдта: «Кънйаз хъалонмæ бацыд. Æмбисонды къæвда æрцыд. Кънйазы æд бæх дон фæласта æмæ ныммард. Æмæ комыл ном сæвæрдтой «Къудари» ома «мард». Хуыгаты Багъыл та йæ афтæ æмбарын кодта: «Падзах Тамары бæх дзы фæмард æмæ йæ Къуыдаргом схуыдтой».

Гæджиты Миха дзырдта: «Стырмæсыджы мæ рæстæджы уыди æхсæрдæс хæдзары. Гæджитæ Кæсаджджынмæ дæр алыгъдысты». Гæджиты Къоста куыд бахъуыды кодта, афтæмæй раджы ам тар хъæд уыди. Фæцагътой йæ æмæ слæгуын. Адæм сбирæ сты, зæхх, хъæд сын нал фаг кодта. Иу мыггаг иннæйы ныццагъта, стæй сæхиуыл зæй рацыд æмæ быныскъуыд фесты. Уый, дам, уæ тæригъæд.

Бахсæвиуат кодтам Стырмæсыджы Гæджиты Далоститæм. Цыдаид ыл дæс æмæ æртиссæдз азмæ æввахс, æмæ æнхъæлдтон — Бадилаы тыххæй йæм исты дзуринагтæ разындзæн. Уал азы фæстæ мæ блокноты Далостийы ныхæстæй ницы разынди. Æмæ йæ бамбæрстон: Бадила сæ хъæуæй æвзонгæй ацыди, сæ бинонтæ дæр Ногиры уартæ кæд æрцардысты, æмæ сын Далости сæ хабæрттæн ницы зыдта. Барис æм ныхассайæн фарстытæ лæвæрдта, цæмæй йæхи царды хабæрттæй истытæ æрымыса. Æмæ Далости радзырдта: «Мæ хойыл зынг схæцыди, хосгæнæг ын хос нал ссардта æмæ амарди. Цыппурсы йын хист скодтой. Ногбоны та мæнæн миæвæрттæ арвыстой. Чызг мæ никуы федта, æз дæр чызджы мæ цæстыкæронæй дæр никуы федтон. Нæ хæстæджыты чызджытæ мæ-иу сæ быны скодтой: «Цом, дæ куырды фен». Æрмæст Джоргуыбайы бацыдтæн мæ каистæм. Сиахс уайсадæг чындзы хуызæн, йæ хъæлæс нæ хъуысти. Сылгоймаг, чындз йæ лæджы ном нæ дзырдта. Иу нæм уыди, Чикъала. Миæвæрттæ йын арвыстой. Хæдзары — дыууæ хойы. Сæ иу — дзæбæх чызг, иннæ цыдæр сахъат. Дзæбæхдæрмæ бацамыдтой. Æмæ бафидыдтой. Хæсгæ та йын сахъат чызджы æркодтой. Сайды фæци, уый базыдта Чикъала. Ницы дзуры. Бæрæгбон ралæууыд. Лæг усæн афтæ: «Дзуармæ цом». Акодта йæ, йæ цæгатмæ йæ баскъæрдта».

* * *

Барис архайдта, цæмæй бафиппайон, хуссар ирæттæ цæгатæгтæй цæмæйдæрты кæй хицæн кæнынц, уыдæттæ. Ирон æмбисæндтæ баззад: хъæуæй хъæумæ дæр æндæр æгъдау ис, сыхæй сыхмæ дæр.

Барис загъта: «Хæдзарæй хæдзармæ дæр ма дзы-иу цыдæр фæзилæнтæ уыди. Иуæн йæ уазæг къуыри дæр уазæг уыди. Æндæр кæйдæр хæдзары та сæмбæлæг уазæгыл нымад цыди райсомæй фæссихормæ. Изæры-иу хъуамæ æйтт-зæгъгæ суг састайд. Æнæмæнг кæнинаг уыди уазæгæн туг суадзын. Буцдæрæн ын æргæвстой род кæнæ хъыбыл. Хъыбылæн-иу йе 'ргæвдæнмæ æввахс йæ царм иу лыг фæкодтой, афтæмæй-иу æй фынгыл æрæвæрдтой, ома, кувын дзы нæ фæтчы. Роды сæры царм та дзуарса лыг кодтой, ома, кувинаг у...»

Нæ иннæ фысымтæ — Багаты Мелькотæ, цардысты Къуайсайы. Къуайсамæ цæугæйæ мын Барис Мелькойы койтæ æхсызгонæй кодта. Згъилы æфцæгыл зæй кæй фæласта, уыцы Домейы фæдисы Мелько дæр уыди. Тынг мадзура йæ хуыдта, фæлæ кусаг, минут, дам, æнцад бадын нæ фæрæзта.

Раздæры рæстæджы, загъта Барис, цæуылдæрты тынг æууæндыдысты, кæцæйдæр æгъдæуттæ нымадтой æнæмæнг кæнинагыл. Багаты мыггагмæ уыди авд дзуары. Сабаты æмæ хуыцаубоны æмбисбонæй фæстæмæ нæ куыстой. Мыггаг кæрæдзимæ сæ хъус дардтой æмæ-иу нæфæтчиæг рæстæг чи бакуыста, уый хъуамæ æнæмæнг кусарт акодтаид, дзуæрттæй-иу хатыр ракуырда, Ногиры хæрз æрондмæ чи фæцард, Багаты уыцы хистæртæй иу афтæ дзырда: «Сабат æмæ хуыцаубоны фæссихор кусын чи нæ уагъта, уыцы æгъдау хъæздыгæн хорз кодта, уый пайдайæн уыди. Хъæздыгмæ ис, цы аргæвда, уый. Бакуса, аргæвды, хатыр ракуры æмæ уый — æгъдауыл хæст. Мæгуыр лæг цы аргæвда, уый йæм нæй, кусын ын нæ фæтчы æмæ ноджы гæвзыкдæр кæны. Мыггаджы иннæ хистæр Засе та, дам, афтæ загъта: «Цæй æмæ къæвда бонæй хуыцаубон скæнæм, хур бон та кусæн бон уæд».

Гъе, къуайсайаг Мелько-иу, кусын нæфæтчы куы уыди, уыцы рæстæг дæр æнцад не 'рбадтаид. Фæтæбæртт-иу ласта æмæ-иу хъуамæ уыгæрдæнтыл æрзылдаид. Цæуынмæ йæ ничи æййæфта. Хохы цæхгæр фахсыл-иу бæх гакъон-макъон фæдтæ агуырда. Мелько-иу æмраст сфардæг, æмæ йæ бæх не 'ййæфта.

Æмæ уæд Барисы ныхæстæй ахæм хатдзæг скæнæн ис: иу мыггагæй иннæ мыггагмæ дæр æндæр æгъдау ис.

Кæддæр Багаты мыггагмæ уыди ахæм æгъдау: фынгыл афтид сыкъа чи æвæрдта, уый æфхæрд цыди. Уыди сын-иу уырдыгystæг. Афтид сыкъатæ йæм æппæрстой æмæ сæ-иу уырдыгystæг

сыхырнайæ ацахста. Иуахæмы сæ куывды сæмбæлд уазæг. Фысымтæ куыд кодтой, афтæ уый дæр йæ афтид сыкъа æппæрста уырдыгстæгмæ. Къонайы артмæ саби йæхи тавта, иуахæмы уазæджы сыкъа сæмбæлди сабийы къæмисæныл, æмæ дзыхъмард фæци. Куывд ма фехæла, зæгъгæ, сабийы мард амбæхстой. Бадты адæмæй алчи йæ хæдзармæ куы ацыди, уæд хъæргæнæг арвыстой. Адæм мардмæ æрцыдысты. Хист ын скодтой. Уым бадти уыцы хæдзары уазæг дæр. Сабийы сæфты хабар куы рахъæр, уæд уазæг цавддурау фæци, сæргуыбырæй сыстади. Сбадын æй кодтой. Бæллæх æнæбары рауад, зæгъгæ, йæ æрсабыр кодтой. Уый фæстæ Багатæ куывд скодтой æмæ загътой: «Амæй фæстæмæ афтид сыкъатæ уырдыгстæгмæ æппæргæнал кæндзыстæм. Фынгыл æй чи æрæвæра, уый та цæудзæни иваргонд».

Мелыкойы хæдзары иунæгæй байæфтам. Йæ чындз куы фæзиан, ууыл бирæ рæстæг нæ рауад. Мелыкойы бинойнаг æмæ йæ фырт Зауыр уыцы бон зианмæ фæцыдысты.

Уæлдæр загътон: хуссайраг ирæттæ уазæгæн буцдæрæн æргæвстой род кæнæ хъыбыл.

Уыцы изæр зианæй хæрз æрæджиау фæзындысты Мелыкойы бинойнаг æмæ йæ фырт Зауыр. Æгасцуай нын загътой. Зæгъын, сæ фадат куыд амоны, афтæ нын рог фынг ацараздзысты, хорæхсæн нæ фæкæндзысты. Зауыры мад Барисы алцæмайты фарста. Зауырæн йæ хъæлæс дæр дзæбæх нæ райхъуыст, уайтагъд ыл цæст нал æрхæцыд.

Кæрæдзи рагæй чи нал федта, уыцы æрвадæлты ныхасы суадон нæма æрысыст, афтæ Зауыр æмæ, йемæ чи фæзынди, уыцы кæстæртæ фынг æвæрынмæ фесты. Алы хæрд, алы нозтæй фынг айдзаг. Алцыдæр æрæвæрдтой, иуварс хицæнæй та уал лæууыди æнæхъанæй койгонд хъыбыл. Хистæр куы скуывта, уæд хъыбыл дæр фынгыл йæ бынат ссардта.

Дисæй мардтæн: иу сыбыртт сæ никæцæй райхъуысти, афтæмæй нын цыбыр рæстæгмæ Зауыр ахæм уæззау фынг куыд арæвдз кодта?! Ноджы ма цы бафиппайдтон: нæ уазджытæ, куыд уæ скадджын кодтам, цы рæдаукъух стæм, зæгъгæ, æппын ницы уæлдай хуызон фесты нæ фысымтæ.

Уый уартæ кæд уыди, Багаты Мелыкойы фырт Зауыры лæггадмæ зардыл æрбалæууы æмæ та ахъуыды кæнын: нæ хуссайраг ирæттæм рагон æгъдауттæ хъахъæныны фæтк фидардæр уыди.

Мах та европæйаг культурæмæ фæхæстæгдæр стæм. Фæлæ та мæ æндæр хъуыды риссаг æлхыскъ акæны: Европæмæ нæ цыдæр цацатæ фæхæстæгдæр кодтой, фæлæ кæд мах атеистондæр фестæм, не 'гъдæуттæ нæ тагъддæр кæд айрох сты?

Зауыры саударæг мады сурæт мæ нал фæрох.

Ахæм æгъдау дæр уыди хуссары хæхбæсты цæрæг ирæттæм. Гъе, судзаггаг кæй фæхонынц, ахæм зиан-иу кæуыл æрцыд, уыцы сылгоймаг-иу саутæ скодта æмæ-иу сæ йæ амæлæты бонмæ нал раласта. Æз никæмæ сидын, уыцы сылгоймæгты æнæфенд, талынг хонæм, зæгъгæ. Æгъдауы гуырæнтæ кæцæй цæуынц, уый уал бамбарæм. Æгъдæуттæ куы фесæфынц, уæд адæм цы хуызæттæ свæййынц, ныртæккæ уыдæттæ зонæн рæстæг у.

* * *

Барис фæзмьдта, йæ фыдæлтæй зондæн, царды хосæн цы баззæди, уыцы ныхæстæ. Куыд фæзæгъынц: уæд уыди йæ сæр сæрмæ хæссæг адæмы рæстæг. Барисы дзыхæй схауди: «Афтæ-иу загътой: рæсугъд лæг фенын дæ фæнды, уæд Къуыдаргоммæ бацу æмæ Гæджиты Тадиозы фен».

Гæджиты Тадиоз нымад лæг кæй уыди, уый æвдисæг хабар радзырдта Гæджиты Къоста: «Кипо Тедетæй, бæрзонд лæг, Гæджитимæ бафидыдта. Багатæ та скъæфынц Гæджиты чызджы. Кипо та фидаугæ бакодта. Багатæ фехстой Кипойы. Йæ худы афардæг нæмыг. Кипо алыгъд. Багатæ аскъæфтой чызджы...»

Мæ зæрдæ иудадзыд Бадилаимæ дзырдта. Уый хабæрттæ базонын — мæ сæйраг хæс. Иннæ хабæрттæм уыйас мæ хъус нæ дардтон. Уæвгæ та мæ, Бадилаы дуджы цытæ цыди, уыдон тынг агайдтой. Иу сулæфтæн-иу дзурæгæй цы схауди, уыдон талф-тулф фыстæй задысты мæ тетрады. Уæд фæрссаг хабæрт-тыл кæй нымадтон, ныр мæ уыдоны бæлвырддзинæдтæ дæр куыд тынг бахъæуынц! Ам хъуамæ базыдтаин Багатæ æмæ Кипойы æхсæн цы рауади, йæ куырды чызджы йын цæмæн аскъæфтой?.. Дарддæр хъусæм Къоста: «Гæджитæ афæдис кодтой чызгыскъæфджиты размæ. Миты ныллæсыдысты». Бæлвырд хабæрттæ дзурыныл не схæцыди Къоста. Æртæ мыггаджы æхсæн фыдæхдзинад куы райгуыра, уымæй тынг тæссаг уыди. Туг ныккалдаид, туг тугæй æхсад цыдаид. Æмæ сæ уыцы бæллæхæй Тадиоз кæй бахызта, уый уыди Къостайы ахсджагдæр

загынаг. «Тадиоз йæхи Багатæм раппæрста, — дзырдта Къоста. — Тадиоз арæзтæй цыди. Багатæ йын йæ рон, йæ худ... айуæрстой. Ахæм хорз дзаума дардта æмæ-иу æм уый размæ æрthхирæн кодтой. Багатæ бамбæрстой, Тадиоз сæм цæмæн фæзынди, уый æмæ йын загътой:

— Дауит ам ис.

— Сымахмæ иу Дауит ис, махмæ æртæ Дауиты, — дзуапп сын радта Тадиоз. Багатæй æрдхорд уыди Тадиозæн, уый йе 'рвадæлтæн афтæ:

— Тадиоз нымад лæг у, байхъусут æм.

Тадиоз сын загъта:

— Рауадзут чызджы, æгъдауæй йæ нæхицæй рахæсдзыстут.

Уыцы ныхас, цæмæй рæстæг рамбула, уый тыххæй загъта Тадиоз.

Ауагътой чызджы Багатæ, Хæмпæлгомы йæ Муртутæм æрхастой. Уырдыгæй йæ Стырмæсыгмæ ахастой. Кипо назбæласы хуызæн стыр лæг уыди. Æрцыди. Æрыскъæрдта гæрæм гал Гæджитæм. Бæгæны бахсистой. Мысырты хæдзары æртæ боны фæминас кодтой. Ахаста йæ усы Кипо. Фæсвæдты йæ ахаста. Тадиоз дæр æнцад нæ бадти, аргъ ын чи кодта, ахæм лæгты руаджы фыдæхы арт судзын нæ бауагъта».

Тадиоз ма чысыл уыди, уæд ын ус æрхастой. Сылгоймаг — йæхицæй хистæр. Лæппу-иу бафынæй, бинойнаг-иу æй йæ уатмæ бахаста. Гуырдзиаг æвзаг æвзонгæй базыдта Тадиоз, ахæм та-иу ахуыргондыл нымад цыди. Уæдæ Тадиоз хохаг зынвадаты фыдæбæттæй дæр æнæхай нæ уыди. Дыууæйæ хæдзары сæрæмбæрзæн хъуари фастой. Зæй сыл рацыди. Йе 'мбал къутæр ацахста, Тадиоз та, зæй кæй фæфæлдæхта, ахæм бæласыл ныхæцыд. Къутæр дæр æмæ, бæлас дæр «зæйысæрыл цыдысты». Дыууæйæ дæр фервæзтысты æмæ сын стыр куывдтæ фæкодтой.

Тадиоз Микъалайы хæстæй куы æрцыди, æцæг кад кæнын ын уæд райдыдтой. Уырыссаг æвзаг уыйбæрц базыдта æмæ, Уæрæсейы цытæ цæуы, уыдæттæ æнцонæй æмбæрста. Къуыдаргомы адæм æм цыдысты дунейы æмбисонды хабæрттæ базоньнмæ. Тадиозæй базыдтой, зæхх цæмæй иугай лæгты къухы мауал уа, ууыл стыр тохтæ кæй цæуы, амы кънийæзты зæххытæ дæр ист кæй цæудзысты. Тадиоз дыууадæс бæхы æрласта йемæ æфсадæй. Æппæты разæй уый æрхаста хъæумæ «винтовкæ» Хонгæ та йæ кодтой «германски винтовкæ».

Дукани дәр уыди Тадиозән. Дарәсы хорз әмә зынаргъәй уымә цас уыди әмә йын-иу цы фидыцы хос фесты, әмә-иу йә фәдыл кәсынай не 'фсәстысты. Афтә загътой: «Куыд дзуармә, афтә йәм бәллыдысты». Куы амарди, уәд әй кәмдәриддәр зыдтой — алкәм дәр ын хистытә фәкодтой.

Зиуы-иу чи рамбылдта, уый дәр кады аккаг кодтой хуссар ирәттә. Мәкъуыл, цъери амайынмә дәсны ләджы дәр. Куывд, чындзәхсәвы дәр сын-иу ахәм фәлварән басгуыхти. Уыди хъәдын нузәнтә, уыди галы кәнә дзәбидыры сыхъатә. Кәддәр-иу «Әйтты рәгъ» рауагътой. Иу ләгмә 13 нузәны. Алы нузәнәй дәр-иу хицән сидт ракодтой. Номард дәр ма йә хуыдтой. Алы нузән дәр бынай нузгә. Куы дзы фәуа-дзай — фәивар дә кодтой.

Йә хъаруыт-иу йә зәрдә чи нә дардта, уый-иу загъта: «Уыйбәрц фос баварын мә бон нәу, холлагәй рәвдз нә дән». Әмә, дам, ын-иу 13 нузәнәй иунәг аскъуыдтой.

Ахәмтә дзы-иу, загътой, разынди әмә-иу сыхырнайыл хәцәгмә әппәрста йә әрдәгнозт сыхъа, ома, арахъх акәла әмә йә фәивар кәной. Нә, дам-иу, әфсәсти әмә барәй афтә кодта.

Уыцы рәстәджыты диссәгтә дзурджытәй бирәтәм бай-хъуыстон әмә сын сә ныхәстәм мә хъус дардтон: уәддәр рәсугъд, әцәг ләг цавәр миниуджытәй хъуамә фәхайджын уыдаид? Әмә сәм тыхджын ләг кадджын кәй уыди, уый дәр бафиппидтон.

Иу тыхджын ләджы кой цалдәрмә рауади. Артъен әй хуыдтой. Иу загъта: «Згъәлд нартхоры голлаг ахаста әфцәгыл». Иннә загъта: «Голлаг ссад әххормаг аз Стырмәсыгәй Буронмә әрхаста, әфцәгыл әрхизгәйә. Уырдыгәй йә Ногирмә та уәрдоны нылласта. Хос кәрдгәйә йыл әртиссәдзәздыдәй дәр арыгәттәй ничи тых кодта». Әртыккаг радзырдта: «Артъен әмә Григол Гуырдызмә әрхуы әгтә давынмә ацыдысты. Рахастой фәйна аджы. Артъен — стыр аг, Григол — чысыл аг. Фәдисәттә сә расырдытой. Талынджы сә зәрдаивәй әхстой. Григолы тых асаст. Нал цәуы. Артъен әй әд аг йәхи аджы авәрдта. Нә йә раййәфтой фәдисәттә».

Артъен — уәйыг ләг, фәлә әгъдауыл хәст кәй уыди, уый дәр адәмәй нә ферох. Афтә загътой: «Артъен бадты бады — әгъдау дзы уыди. Артъен уынджы акаст — әгъдау дзы уыди».

Әмә Багаты Барисәй ахәм ныхәстә схауд: «Бадила йә

адæмы «полудикари» кæй рахуыдта, уымæй фæрæдыди. Нæ адæм сæ сæр сæрмæ хастой. Æгъдауыл тынг хæцыдысты. Æмæ се 'хсæн рæсугъд лæг чи у, æцæг адæймаг, уый дæр зыдтой».

* * *

Барисимæ цыдыстæм, ранæй-рæтты ма стæм къутæртæ кæм аздад, сæрвæттæ æмæ уыгæрдæнтæ кæм апарахат сты, уыцы фæлмæн рæгътыл. Сентябрь рухсæйдзаг бон нæм дзæбæх зындысты хъæутæ æмæ мын сæ амьдта. Фæссихоры стæм мигъаууæттæ зæххыл лæсыдысты, уыцы афон нæ нæ фæндаг бахаста хосгæрдæджы цурмæ.

Æз уарзын хос кæрдын. Мæ бæллиц — ног цагъд, саудурæй дауд цæвæгæй задгæрдæг тьæпæныл ахæсс дзæбæх уис. Хосгæрдæджы ауыныны размæ уыгæрдæнтыл цас фæцыдыстæм, æмæ мæм мæ зæрдæ иу хатт дæр не сдзырдта исчи ардæм цæвæгимæ рацæудзæн, уый. Бæрæг уыди: къæвдатæ дзы рагæй нал æрцыди, æмæ уыцы бирæ тьæпæнты уыгæрдæнхуыз чысыл гæбæзтыд дæр цæст не 'рхæцыд.

Дзæгæрæгхус тихалæг сарæх, хурмæ куыд руади, уый æнкъардтон. Сæ сыф æмæ ма сæ дидинкъуыбыртæ фæскъæвда дæр сæ хуыз равдыстайккой, ууыл зæрдæ дарæн нал уыди.

Хосгæрдæг рæстæмбис асæй — бæрзонддæр. Æрдæгбæгънæг, йæ буарыл уддзæф дæр æмбæла, фæлæ йæм хуры судзаг тынтæ æгæр ма ныйирвæзой.

Спорт чысылæй кæмæн фæадджын вæййы, йæ мады гуыбынæй рахæсгæ саджы фисынтыл амад гуырыконд зæронды кармæ чи ахæссы, æмæ спортивон дарæстæ алы хуызты кæмæ сарæх вæййынц, уыдонæй уыди. Уæвгæ йыл цыфæнды дарæстæ баппар, уæддæр ын йæ нывмæ хæссинаяг фидыц рæсугъд уæнгтæ нæ бамбæхстайккой.

Бердзенты олимпиадæты сгуыхт лæгмæ кæсæгау кастæн Геркулесарæзт хосгæрдæгмæ. Йæ хурсыгъд фидæрттæарæзт даргъ цæнгтæн скоммæгæс паракхатæвнал уæрæхуисхæссæг цæвæг. Йæ бынаты мæхи авæрдтон. Уыцы цæвæг мын дзæгæрæгхус тихалджытæй искуы иу хал ракъуырдаид, иннæтæ-иу фæфæлдæхтаиккой. Уымæн йæ уис бæрæг дардта.

Къуыдаргоммæ уынынмæ кæмæ цыдысты, уыцы Тадиозы хуызист дæр никуы фæдтон æмæ ныр ацы хосгæрдæгмæ гæсгæ мæ цæстыты раз фегуырди.

Тадииозы рæстæджытæм та мæ хуыдта Барис: «Æнцонæй ничи царди Къуыдаргомы. Æлдар дзы нæ уыди, æххуырст дзы ничи дардта. Æмцæдис кодтой. Дæумæ — галтæ. Мæнмæ галтæ нæй. Мæнмæ — лæгдых. Дыууæ галæн иу бон хъуамæ бакусæм. Иу бон та галты хицауы тыххæй. Иу бон кусæм мæн тыххæй. Мæнмæ галтæ нæй. Куыстой ерысæй. Дæ цъери рæсугъд амæд куынæ уа, афоныл куынæ æрласай цъеритæ, уæд дыл худгæ кодтой. Æвзæр кусæнгарзæй кусыс, æз дæ рæзты фæцæуын, уæд мæ хъуамæ хатыр ракурай. Зиуæй куыстой хохаг адæм, зиу сæ басаста, домдта сæ æнæсайд куыст. Уыди хоскæрдæнты, хуымкæрдæнты, хуымгæнæнты æмæ сугласæнты зиутæ. Сæ тæккæ диссагдæр — хосгæрдæнты зиу. Зиу кодтой хосдзауцух кæнæ, иунæгхосдзау кæмæ уыди, ахæм хæдзæрттæ. Бирæ уыгæрдæнтæ кæмæ уыди, уый дæр зиууæтты æххуыс хъуыди. Зиумæ-иу сæхи æгъдауæй æрцыдысты суанг æндæр хъæутæй дæр. Дыууиссæдз, дæс æмæ дыууиссæдз дæр-иу баисты хосгæрдджытæ. Тынг къул рæтты кæрдгæйæ цыдысты зулаив, сæгас-иу кæрæдзи фæдыл нал æрлæууыдысты. Хауынæй тас кæм уыди, уым хæдзары хицау карста йæхæдæг. Хæсы сæр чи æрлæууыди, уый-иу ныззарыди. «Емпоп» хуыдтой уыцы зарæг. Зарæг-иу суæнгрог кодта зиууæтты. Зарæг уыди зиуы æмбис. Зарæгæн-иу ногæй ногмæ ныхæстæ æрбаймысыдысты. Уыцы зарæгæй ма зæрдыл æрлæууыди цалдæр рæнхъы:

Ой, хосдзау, гъей!

Ойтæ, ой, уæрæйдæ!

Размæ, хосдзау, о-у-у!..

Æрсуры дæ, оу-у-у!

Лидзгæ, хосдзау, о-у-у!

Ерысæй карстой. Ерыс-иу кæддæр стынг ис æмæ-иу зонгуы-тыл цæугæйæ кæрдын байдыдтой. Хæсы кæрон та-иу «Сагъæса» азарыдысты. Уыцы зарæг та сын сæ фæллад сырдат. Ерысы рæстæг рабæрæг ваййы хъаруджындæр, арæхстджындæр. Ахæмæн-иу кодтой зæрдæлхæнæнтæ. Аходæны рæстæг ын — гуыл. Сихоры рæстæг æм-иу æрхаудта кусæрттаджы сгуы. Иннæ зиуты рæстæг та ма-иу зæрдæлхæнæн кодтой, йæ гал, йæ кусæнгарз хуыздæр кæмæн у, уымæн дæр. Куыстыхъæдмæ тынг кастысты. Йæ уис-иу тæлмытæ-тæлмытæй кæмæн аздад, уый карст-иу рахуыдтой «хуыбарц» æмæ нымад нæ цыди. Нымад нæ цыди «цъиудзагъд» карст дæр — бынтыл нæ даста цæвæг,

æмæ-иу ссивæджы уыцы бынæттæ хъыгдардтой. Изæрæй-иу зæронд лæг азылди хогæрстыл æмæ-иу загъта æппæты хуыздæр зиууоны ном. Æхсавæры рæстæг уымæн лæвардтой сгуы. Хос-дзæутты аходæны буц хæринагтæ — уæливыхтæ æмæ дзыкка. Æмбисонд дæр — уæливыхтæ, нозт. Изæры та-иу дыууæ кусарты дæр акодтой. Зæрдæлхæнæн гуыл-иу уæлахиздзауæн бахастой лæппутæ æмæ чызджытæ. Кусæнгарзы рæвдзмæ хъус тынг дардтой. Алы хосдзауæн дæр-иу радтой цæвæг цыргъгæнæн дур нымæтын агъуды тъыстæй. Дыууæ лæгæн — иу хъæсдарæг æмæ иу дзæбуг. Сæрмагонд къæдзæхæй æфтыдтой цæвæгцыргъгæнæнтæ. Саудур — хуыздæр цыргъгæнæн, сырх дур цæвæджы тынг хæры.

Голтæ кодтой цъеритæ амайыны размæ. Хос æрæппарын хъуыди, æдæрсгæ змæлæн кæм ис, ахæм ранмæ. Иу голы вæййы фондз, æхсæз цъерийы кæмæй самайай, уыйбæрц хос. Дæ гол дзæбæх нæ рауагътай — къæдзæхыл-иу йæхи скъуырда, кæнæ-иу бæлæстæм байрвæзт, æмæ дæ фыдæбæттæ фæдзæгъæл сты.

Цъери амайыны размæ зæххы уæлæнгай сагъд кæнынц, йæ кæроныл хæдзонæг кæмæн ис, ахæм хъил. Хъилы алыварс амайынц хос. Æмбисмæ схæццæ, уæд æм иу схизы, нæмы йæ. Хъилы кæрон хъуамæ зына. Хъилыл дон цæмæй ма лæдæрса, уый тыххæй йын кæнынц худ — хосы гуцъула хъилыл хъæддых æрбатухынц, куыннæ райхæла, афтæ. Фыццаг мит æруарыны онг цъери ныббады, дзоныгъмæ кæнæ йæ мæхъимæ æрфæлдахынц æмæ йæ æфтауцуатмæ æрласынц.

Уыгæрдæнтæм хъус дарын хъуыди. Сау уыры дзы-иу сарæх, зæххы абырынц, фæндæгтæ дзы айгæрдынц æмæ уыгæрдæн лæгъз нал вæййы. Хос карст фесты, уæд-иу ардæм ратардтой хъомты, сæ къæхты бын уырыты цъист кодтой æмæ-иу уыгæрдæн слæгъз.

Хорæфснайæнты рæстæг дæр уыди хорз куысты барæнтæ. Хуым кæрдæгæн фылдæр æнтыса, зæгъгæ-иу йе 'нгуылдзтæм къæбæлтæ амхасæн кодта. Иу æвнæлдæн-иу æфсирджын æвзартæй йæ армы цы фæци, уыдон-иу афтæ æрбалхъывта æмæ-иу сæ йæ сарты куы аппæрста, уæд-иу нæ апырх сты. Дыууæ кæрдæгæн уыди иу куырисбæттæг. Куырис куыд баст у, уый базоныны тыххæй дзы-иу цалдæр халыл схæцыдысты. Кæд ласын не скомой, уæд хорз баст у.

* * *

Барис мае йæ райгуырæн хъæу Сæриттатмае дæр бахуыдта. Хъæуæн бындураварджытæ равзæрстой ацы бынат. Дон æм æввахс нæ разынд, фæлæ дзы — дунейы уыгæрдæнтæ æмæ сæрвæттæ. Æвзæрст бынатæй иуцасдæр æддæдæр ссардтой суадон, хохы фахсыл æй хъæумæ æруагътой къæдзæхы тигътæ нук-къуырфкъахтæй донвæд аразгæйæ. Суадон хъæумæ куы æрхæццæ, уæд æй хицæн нуквæдтыл тъæпæнджытæм арæзтой.

Зырнайзылд къустæ æмæ уидгуытæ арæзтой хъæуккæгтæ сæхæдæг. Бинонтæй алкæмæн дæр уыди йæхи къус æмæ уидыг. Мае дада, загъта Барис, йæ къус иннæты къустимæ æварын нæ уагъта.

Чъизи, æнæфснайд, æдзæллагыл худтысты. Барисы фыдымад Нини-иу Сæриттатай фæраст, сæ чызджытæ чындзы кæдæм фæцыдысты, уыцы хъæутæм, уыцы хæдзæрттæм. Къонайы сæрмæ — уæлæндгуытæ. Иуыл фиутæ ауыгъд, иннæуыл хус кодтой уæлæйы дарæс. Дыууæ уæлæндыджы æхсæнты царæй æрцыд къонайы рæхыс, йæ кæрон — агауындзæн. Нини-иу рæхысыл йæ арм æрхаста æмæ-иу алайæ куы сахуырсти, уæд сæ чызджытыл, æндæр хæдзары чындзытыл магуыры бон кодта. Хъæумæ æрбацæуæнтæм-иу сæ хъус дардтой, Нинийы ауынгæйæ-иу бакатай кодтой: «Нæ фыдбылыз та æрбацæуы!» Æмæ-иу æфснайынмæ фесты.

Чызджы-иу йæ фидæны хæдзармæ раджы цæттæ кæнын байдыдтой. Чындздзон чызг зыдта, йæ фидæны хæдзары йæм цы фыдæбæттæ æнхъæлмæ касти, уый. Лæгтæ ма-иу фынай кодтой, чындз-иу уæд фестæди. Хæдзары-иу дæс куыстхъом лæджы дæр уыди æмæ сын сæ къогъодзиты хъуамæ фæсал бакодтаид, сæ фæсмын цъындатæ, сæ зæнгæйттæ сыгъдæг æмæ хус уыдаиккой. Ходыгъд ын-иу кæд æххуыс кодта, æндæр арт кæнын дæр чындзæн йæхимæ касти. Зæхбын, сæрст хæдзар рамаерзын хъуыди. Хъомты, бæхты бынтæ дæр сыгъдæг кодта чындз. Зымæгон кæрты миттæ фыййагæй калинаг, уый фæстæ уисойæ маерзинаг. Къæртаты-иу цалдæр хасты æрбакодта дон. Амонд кæмæ каст, уымæн йæ ходыгъдтæ — æххуысгæнæг.

Чындзы цæуæн бон-иу чызг дзыназгæ куыдæй фæкуыдта, цæссыгæй йæхи фехсадта.

Барис сæ хъæуы чындзытæй иуы æрымысыд. Кæмæ æрцыд, уыцы бинонтыл хъæубæстæ не 'рвæссыдысты, сæ хойраг сын

ничи хордта. Ацы чындз сæ баудмидæг кодта. Лæг йæ усы руаджы сæмпæрчтыйæ нал цыди. Фæлæ бахус ис йæ удæй то-нагæнæг сылгоймаг, пецмæрзæн цъылыны хуызæн баихсид.

Гуфтайы хъæуы дæр бахсæвиуат кодтам Джиоты хæдзары, Хаджитæм.>Addжын адæймаг уыди Барисæн. Ардæм мæ хуымæтæджы нæ фæхуыдта Барис. Ирон æгъдау йæ алы уæнджы дæр кæмæн уыди, ацы хæдзармæ ахæм чындз æрцыди. Уый уыди Хаджийы мад Чызнал. Цардбарæгхуыз ма уыди.

Чызнал бачызг, уæд йæ фыд амарди. Йæ бærны базадысты кæстæр хотæ æмæ æфсымæртæ. Чызг хæдзар цудын нæ бауагъта. Хæддзау дæр йæхæдæг. Хос карста, цъеритæ амадта, æфтауцмæ сæ ласта.

Тыхæвзарæн дуртæ-иу уыди хохаг хъæуты. Айчы хуызæн дур. Æнгуылдзтæ дзы-иу кæм фæфидар уыдаиккой, ахæм дæрзæг уырзы бæрц ран дæр дзы-иу нæ разынд æмæ йæ зæххæй нæ фæиртасын кодтаис уыцы тыхæвзарæн дуры. Æрбатул æй дæ къахуæлфæдтæм, дæ зæнгтыл æй стул, дæ уæрджытæй фæуæле, дæ хъæбысмæ схæццæ. Суанг-иу хъуамæ уæхскмæ схæццæ уыдаид. Ахæм тыхæвзарæн дур исыныл-иу нæлгоймæг-тимæ фæерыс Чызнал. Джиотæм чындзы куы æрцыди, уæд уыдæттæ йæ хицауы хъустыл æрцыдысты. Бафæлварон æй, зæгъгæ, йæ чындзмæ фæдзырдта баба. Дыууæ лæджы сыл нæ аххæссыдаиккой, ахæм сыфцæй ласт тæрс бæлæстæ — сæ уын-джы. Дыкъухыг хырхæй сæ ныллыгтæ кодтой баба æмæ Чызнал. Фæлладхуыз дæр нæ баци чындз. Йæ сæрбæттæн ын йæхи къухæй систа баба, мауал мæм уайсад, зæгъгæ.

Ахæм фæлмæнтæдзураг, чындзы фыдæбонæн аргъзонæг, чындзы рис æмбарæг дадатæ æмæ бабатæ дæр нæм-иу разынди.

* * *

Ногирмæ, Гæджиты Къостамæ дæр Барисимæ фæцыдтæн.

Къоста дæр райгуырди Стырмæсыджыхъæуы. Уыди Бадилайы æмгар. Бинонтæ нæм рухсдæстæй ракастысты. Бадилаы царды хабæрттæ чиныджы фыстæй дунейы рухс фендзысты, зæгъгæ, Къостайы цæсгомæй хуртæ касти, йæ цин йæ бинон-тыл дæр æфтыдта. Йæ мысинæгтæ чиныгмæ хæссыны аккаг куына рауайой, зæгъгæ, тыхсти.

Немæ аластам магнитофон, уæззауæн æй бахастам. Чи зоны, уый размæ уынгæ дæр кæй нукуы фæкодта, уыцы ныхæстæ

ныхуырæг зонджын аппаратæн йæ мысинæгтæ дзурын куы байдыдта Къоста, уæд стагъд. Къостайы æмбæрстон. Мæхæдæг дæр кæддæрты магнитофоны раз хъуамæ мæлгъæвзаг фестæ даин, æмæ та-иу ныссуйтæ дæн.

Уалынмæ ралæууыди ирон хæдзары ирон фынджы рад. Нозты руаджы нæ чемы æрцыдыстæм. Къоста фервæзт магнитофоны ахæстæй æмæ дзырдта æдæрсгæ, дзырд ын скоммæгæс.

Магнитофоны фыст ныхæстæ машинкæйæ гæххæтмæ раивтон, бакастæн сæ æмæ рабæрæг — Къостамаæ ма æнæмæнг фæцæуын кæй бахъæудзæн. Йæ дзуринагтæй бирæ цыдæртæ — фæбæлвырддæргæнинаг. Бирæ зоны æмæ мын сæ хъуамæ бæстон фæдзура.

Къоста мæм уайтагъд йæхæдæг фæзынди. Нæ горæтаг фатеры къæсæрæй куыддæр æрбахызти, афтæ йæ сæр батылдта, сдзырдта: — Цытæ дын фæдзырдтон?! Дæлæ-уæлæ ныхæстæ.

Бæрæг уыди, куы сæм уыдыстæм, уæдæй нырма йæхи кæй фæхордта.

Иунæг уыдтæн æмæ, къух цы амоны, уымæй йæ бабуц кæнон, зæгъгæ, базмæлыдтæн. Ской дæр ма нæ бауагъта:

— Ма дæлæ-уæлæ ныхæстæй ма цæсгом судзы. Нæ рæстæгæй мацы фесафæм æмæ дын сæ фæдзурон...

Нылæджытæ, фæлæ бæзæрхыгтæарæзт уыди Къоста, уæд цыппарыссæдзмæ баввахс сты йæ азтæ, фæлæ йæм зæронды æууæлтæй ницыма иртæстон.

Ивгъуыд рæстæгмæ ма фæхуыдтой Къостайы ныхæстæ.

Комбаттæн æхсæв. Рæхысыл дзидзатæй дзаг аг ауыгъд. Аджы бын цыренæй сыгъдысты сатретæ. Мæхи батавон, зæгъгæ, Къоста зылын сатрейыл абадти, сатрейы кæрон суади агыл, фыцгæ бас ыл ракалди æмæ йе 'рбадæнтæ басыгъдысты. Кæрдæджытæй йын хостæ кодтой. Афтæ сын бацамыдтой: тæрхъусы къах басудз, йæ хъуыны сыгъдон ын хъæдгомыл зæрд æмæ сур кæндзæн. Картоф кардæй хафтой æмæ уый дæр хъæдгомыл æвæрдтой. Арсы сойæдзаг хæцъил дæр ыл æвæрдтой. Дыууæ азмæ фæсæрæн.

Ссæдз азы цыди Къостайыл, уæд йæ тæккæ хъаруйыл уыди. Икътоты Самелтæн хосгæрдæнты зиуы ацыди. Уыдысты дыууадæс, карстой уырдыг уыгæрдæны. Гуыл-иу кæмæн радтой, уыцы уæлахиздзауы кой-иу хъæуыл айхъуысти. Гуыл-иу арæх рамбылдта Къоста. Уыцы бон дæр та хæрæгдымæг арæх кæрдæг

сæрдасæнау карста, аразæй та ис. Хæсы кæронмæ ахæццæ уа, афтæ йæ фæстæ цæуæджы цæвæг æрбауад Къостайы фадхъулы бынты. Туг цыхцырæг ныллæууыд. Йæ хæдон ын æрфарин кодтой, абастой цæф къах. Сæ хъæбысты йæ хъæумæ фескъæфтой. Дыууæ азы йын фæхос кодтой. Зæнджы стæг фæлыстæг. Фистæгæй цæугæйæ-иу къах арæсыди, уазалæн нал фæрæзта.

Æдзæстуарзонмæ дæр хорз зонд нæ цæуы æмæ йын барæй афтæ бакодтаид йе 'мзиууон.

Æххуырсты фыдæбæттæ бавзæрста Къоста. Йæхæдæг сæ куыд дзырдта, афтæмæй цыма цæстытыл хуыздæр ауайынц:

— Мерабатæ, дыууæ æфсымæры. Кънийæзтæ. Сиобаны цардысты. Хуссæрттæ — уыдоны. Æз сæм æххуырсты уыдтæн. Цæхджын фыдтæн арт кодтон. Сæ сой тæдзы, æмæ-иу зæххыл мæсыг сарæзтой. Кусæг адæм сын-иу сæ кусæрттæй æрбахастой хай. Æмæ та-иу æй сауыгътой цæхджын фыдтимæ. Кънийаз-иу раарфæ кодта: «Ицоцхли!»¹ Кънийаз-иу æрхуыдта йе 'мгæртты дæс æмæ дыууиссæдзæй. Сæдæйы бæрц дæр. Глехи² адæм сын уыдысты лæггадгæнæг. Кафын-иу райдыдтой. Сæ сылгоймæгтæ доныхъазты хуызæн. Глехитæ сын-иу сæ фæдджитыл схæцыдысты. Хæргæ та кодтой мæнæ низджыны хуызæн. Æнæбары комдзæгтæ-иу скодтой. Стонг кæм уыдысты... Гуырздиаг мæгуыр ус. Йæ лæппу — æфсады. Йæ бон нæ уыд хъалон фидын. Гуыбыр уыд кънийаз. Ус æм бацыд: «Батъоно³, мæ лæппу æфсады ис æмæ цыбыркъух дæн...» Æрцыд йæ лæппу æфсадæй. Кънийаз сæм бацыд, хъалон бадомдта. Лæппу мæстыйæ: «Азилдзынæн хъæутыл æмæ дын дæ хъалон ратдзынæн». Кънийаз мæстыйæ: «Æдзух ардæм цæудзынæн?» Лæппу йæ фелвæста, зæххыл æй ныццавта. Кънийаз амарди. Глехи абон дæр кæм ис, уый бæрæг нæй. Сæ быркуы ахæм стыр уыд — ныххиз æм æмæ йæ æхс. Бирæ къомнæттæ сæм. Иуы — фыд ауыгъд. Чи цы уарзы, уый йын кодтой. Сæйаг лæгау — сæ хæрд. Хуым сын кодтам мах, æххуырстытæ, фыййау цыдыстæм, суг ластам, æхсæстам сәнæфсиртæ, къæпи, тохийæ⁴ къахтам уалдзæджы фæлдæхт хуым. Фыццаг хатт æххуырсты уыдтæн Арутентæм, сомихæгтæм. Дон мын ласын кодтой стыр дурыны. Мæсты сæм кодтон, сæ доныл сын-иу истытæ

¹ Ицоцхли! — бирæ цар!

² Глехи — зæхкусæг.

³ Батъоно — æлдар.

⁴ Тохи — къæпи.

дæр ныккалдтон. Чызг-иу ласта кънйазы дзабыртæ, уыцы дзабырты-иу дон ныккодтон. Уый фæстæ та æххуырсты уыдтæн Пъаулемæ. Скъæты сæрмæ — мæ хуыссæн. Мæ фыд Ариман мæм æрцыд. Æз ын: «Æвзæр фынаёгæнæнтæ мын ис». Уый сæм сзагъд: «Æнæхицау æй æнхъæлут? Мæ фырт уын куыдз у?» Радтой мын хорз хуыссæнтæ. Æххуырсты митæ нæ уарзтон æмæ иу ран бирæ нæ фæрæзтон. Бæстæ, зæххытæ — сæ къухы. Дардтой сау сукнотæ — цухъхъатæ, рон, хъама, бæрцытæ. Фыййауы къогъодзитай-иу бафæлмаецыдыстæм æдзух æртæхы æмæ-иу хъæдын дзабыртæ скодтон. Хъæдын уæфсты фæрстыл гæрзытæ æрбахуый, æрбабæтт сæ.

Къоста-иу йæ фыд Ариманы кой арæх ракодта æмæ-иу чыс цин нæ бавзæрста.

Ариманыл къуыри цыди, уæд йæ фыд Чермен амард. Ариманы мад Гуыбионæн æрвадæлты лæгтæ бамбарын кодтой, цæмæй йæ сывæллоны ныууадза æмæ йæ цæгатмæ ацæуа. Æфсон агурын дæр сæ-иу нæ хъуыди: нырма æрыгон дæ æмæ дæ амонд агур. Гуыбион сын загъта: «Никадæм цæуын, мæ сабийы нæ ныууадздына». Уæд ын æрвадæлтæ байстой йæ хæдзар. Ариманы фыд Черменæн Загъойтæм уыди лæскъ. Уыдон дæр ын байстой. Гуыбион йæ сабиимæ æрвадæлтæй куы кæй скъæты царди, куы кæй. Курæггаг комдзæгтæй ирвæзтысты. Йæ хъызæмайраг уавæртæй куы сфæлмаецыд Гуыбион, уæд æд сывæллон йæ цæгатмæ ацыди.

Ариман бахъомыл, йе 'мгар лæппутæй кæйдæр фæнадта. Уый мад ын бауайдзæф кодта:

— Куыд уæндыс ды мæ лæппумæ, дзæгъæлзад чи у, уый!

Гуыбион фæстæмæ æрыздæхт Стырмæсыгмæ. Цардысты кæйдæр скъæты. Мад-иу ныттæхуды кодта:

— Искуы дæ хъæбулы ласт сугты артмæ дæ къухтæ батав!

Ариманы мады йæ цæгат кæмæндæр усæн радтой. Лæппуйæн цард ад нал кодта. Йæ мадмæ лидзыны хъуыды йæм-иу куы фæзынди, уæд, дам-иу, йæхи сынтæгмæ бабаста. Уыдæттæ мады хъустыл æрцыдысты æмæ йæ лæгæн загъта:

— Æз цæуын Стырмæсыгмæ — мæ бынтæ иууылдæр уым сты.

— Цæй бынтæ дын дзы ис? — бахудти йыл лæг.

— Мæ фырт — мæ фæллæйттæ, мæ бынтæ.

Ариманмæ чидæр хæрзæггурæггаг фæци, дæ мад дæм æрцæуы, зæгъгæ. Лæппу фæтæбæртт ласта йæ ныййарæджы размæ. Цины цæссыгтæй сæхи фехсадтой.

Гуыбионмæ уайтагъд йе 'фсымæр æрхæццæ, карзæй загъта:
— Ныртæккæ мемæ цæуыс дæ лæджы хæдзармæ, нæ дæ ныууадздзынæн!

— Ардыгæй къахдзæф дæр никæдæмуал акæндзынæн, мæ лæшпуйы нал ныууадздзынæн! — цæхгæр дзуапп радта Гуыбион. Æфсымæр цæхæртæ калгæ ацыди.

Ныййарæджы зæрдæ æнкъараг у. Фырт кæддæр йæхимæ хъусыныл фæци, смадзура. Гуыбион æй хорз æмбæрста — йæ мæгуыры уавæрæй рафæлмæцыд, æнæбон кæй у, уый йæ æгады бынаты æвæрдта. Йæ фыды бынтæ йын сæхи чи бакодта, уыдонæй иу куыннæ æрфæсмон кæны йæ хæраймаг митыл? Ариман йæ лæджы кары бацыди æмæ йæм мыггаг куы схæрам уой, уыдæттæ сагъæссаг фæкодтой мады. Гуыбион иуахæмы æнафоны йæ фырты змæлынмæ райхъал, йæ дзæкъулы цыдæртæ февæрдта æмæ хъуызгæ къахдзæфтæй ахызти хæдзарæй. Мад йæ фæдыл цасдæр ауади, хæстæгдæр мæсыгмæ фæзылди, йæ хъалæс фынай хъæуыл айхъуысти:

— Хорз адæм, ракасут-ма, уæхи цæстытæй фенут — мæ фырт къæрныхы цæуы!

Раздæхти лæппу фæстæмæ.

Уыцы хабары фæстæ хъæуы куывд уыди. Æртæ лæджы Ариманы иуварс ахуыдтой æмæ йын æргом загътой, йæ фыды бынтæ йын æрвадæлтæ сæхи кæй бакодтой, бацамыдтой йын йæ фыды зæххытæ. Æрвадæлты хистæртæм бауырдыг Ариман:

— Мæ фыды хæдзар, мæ фыды зæххытæ мын куынæ радтат, уæд уын уæ цард сæнад кæндзынæн!

— Цытæ лæхурыс? — бабылысчыл ыл æрвадæлтæй иу. — Цæй хæдзар æмæ цæй зæххыты кой кæныс! Ардыгæй фесæф!

Ариман йæ дзыппытæ, йæ куырæты тæрттæ дуртæй байдзаг кодта. Æрвадæлты лæгтæ куывдæй куы рацыдысты, уæд сæ дурадзагъдæй йæ разæй сурынтæ байдыдта. Цалынмæ йæ зæххытæ байста, уæдмæ нал æрсабыр. Ноджы ма Джусойтæй дæр зæххытæ балхæдта.

Ариманæн уыди цыппар усы. Йæ цæрайæ йæ фæдонтæ баисты фондз æмæ æртиссæдзы.

Ариманы дæсныйад хуыдтой дураразæг. Загътой: Мыкалгабыры дзуары хъæды сырх дур уыди. Ариман сæ аив кодта, арæзта цыртытæ. Кæддæр æй бафарстой:

— Цал азы дыл цæуы, Ариман?

— Ацы дуртæ ма цахъхъæн не сты, — загъта зæронд. — Дæс æмæ мыл æхсæзыссæдз азы цæуы.

Уый фæстæ ма фæцарди дæс азы. Ариманы хуызæн амонджын дæ Хуыцау фæкæнæд, зæгъгæ-иу, афтæ арфæ кодтой адæм кæрæдзийæн.

* * *

Бадилаы райгуырæн хъæуы уыди иуæндæс мæсыджы. Сæ тæккæ стырдæр мæсыджы тыххæй Къоста загъта: «Æз æй æнæхъæнæй не 'раййæфтон. Дзырдтой: йæхи мидæг ныккалди. Афтæ бæрзонд æй хуыдтой æмæ, дам, лæг йæ сæрæй нæ ракастайд. Йæ дуртæй йын амадтой хæдзæрттæ. Стыр мæсыджы дуртæй амад сты, зæгъгæ, цыппар хæдзармæ амыдтой». Ивгъуыд рæстæджытæй стыр мæсыджы тыххæй ахæм таурæгъ баззæди. Кæцæйдæр æм æрбацыдысты халынмæ æмæ сæм йæ цъуппæй урс маргъ ныууасыди. Фæсагъæсхуыз сты мæсыгхалджытæ æмæ сæ иу загъта: «Ацы мæсыгæн лæджы къухæй халæн нæй». Уæд арынды топыхос фæхус кодтой æмæ йæ уымæй срæмыгътой.

Къостама рауади Бадилаы фыд Гулайы цæрæнты кой: «Рагон хæдзар уыди, ердо йын. Къулты зыхъхъыртæ æлуджы змæстæй сæрстой. Къонайы сæрмæ — уæлæндгуытæ. Уæлæндгуытыл-иу сæвæрдтой кæрдзынтæ. Стыр уатмæ-иу сатретæ галтыл дæр баластой. Йæ тыргъæй уыди балкъонмæ ахизæн. Сæ иннæ уат чысыл, сæ пысултæ уым æфснайдтой. Сæ бегъелитæ хицæн, цæстытæ-цæстытæ уыдысты, ссæдтæй-иу сæ байдзаг кодтой. Сæ хандыг дæр — ам. Фылдæр хæдзæрттæн — сæхи куырайттæ, кæнæ дыууæ хæдзарæн — иу куырой.

Бадила куыд бахъуыды кодта, афтæмæй сын уыди хъæдæлхынцъ хæдзар.

Бадилаы мад Санеты тыххæй зæрдæбын ныхæстæй фылдæр ницы хъуыстон. Загътой-иу: «Лæг æрдзæй амонд рахæссы æмæ йæм Санеты хуызæн сылгоймаг æрхауы». Бадилаы фыд Гулайæ загътой: «Хъæды куыст кодта, хос карста. Хъазæн ныхасæй йæ хуыдтой: зылыnguыбын, йæ цыд, йæ гуырыкондмæ гæсгæ. Аназын уарзта».

Цот сын нæма фæзынд, уæд Санет йæхи байста æмæ йæ цæгатмæ ацыди. Æнæрвæссон, дам, кодта йæ лæг Гулайыл. Ахæм митæ уæды рæстæджы ничи барста. Чынды йæ цæгатмæ

ацыди, уæд хъуамæ чызджы хæдзар ирæд æгасæй дæр фæстæмæ радтаид. Стырмæсыгæй Санеты цæгатмæ Зæгъойтæм æфцæгыл ныххизын хъуыди. Ныллæбурдта Зæгъойтæм Гулайы æфсымæр Пуста. Зæгъойты фос ратардта. Æфцæг уæдмæ митæй æрæхгæдта. Цъитисæр æфцæгыл Пуста æккойæ фæхаста фосы. Фæдисæттæ йæ дæсæй расырдтой. Сæ иу Пустамæ йæ хъримаг ныддардта:

— Маргæ йæ кæнын!

— Ма йæ амарæм, — загъта иннæ фæдисон.

— Цæмæ йæ марут? — загъта æртыккаг фæдисон. — Пуста хорз лæг у. Пустайы иннæ æфсымæр Джитъе дæр Зæгъойтæм бацыд. Хъæлдзæг лæг уыди Джитъе, хъазæн ныхасгæнаг. Йæ зарæгмæ хъусынаг йын не 'фсæстысты. Гулайы каистæ йыл фæцин кодтой æмæ Пустайы рауагътой.

Зæгъуен уæззау хуынимæ æрыздæхти Гæджиты хæдзармæ.

Гула æмæ Санетæн рæгъмæ чи рацыди, уыдон — цыппар лæппуйы æмæ иу чызг.

Санет йæ лæгыл уæлахиз кæй кодта, уый тыххæй ма ахæм хабар радзырдтой.

Санеты фыд Гокко амарди. Æмæ йын æй не схъæр кодтой. Гула йын загъта:

— Дæ цæгатæй æрвитынц æмæ сæ бабæрæг кæнæм.

Сæ иунæг бæхыл саргъ сæвæрдтой, æмæ йыл Санет абадти. Гулайæн уый фæхъыг, сзагъд кодта:

— Мæнæ уал хъæуæй ахизæм æмæ-иу уæд уыйас дæр бад.

Ницæмæ æрдардта Санет йæ лæджы ныхас, бæхы фæрстæ бацафта æмæ кæртæй уынгмæ ахызти. Гула йæ фæдыл адзырдта:

— Дæ фыд Гокко амарди. Адæм хабар зонынц æмæ цы ахъуыды кæндзысты? Санет æргæпп кодта бæхæй, нырдиаг ласта.

Л. Толстойæ ахæм ныхæстæ баззадысты: саби йæ фыццаг фондз азы дæргъы цы райсы, цы банкъары, уыдæттæ йын вæййынц, йæ уый фæстæйы цардыл кæронмæ чи сахады, ахæм суадæттæ.

Бадилайы цардыл кæронмæ чи сахадыдта, уыцы æбуалгъ хабар рæгъмæ хæссын, Гæджиты Къостайы ныхæстæй мæм куыд баззадысты, афтæмæй: «Гуырджиаг кънйаз æрцыди Стырмæсыгмæ. Джитъетæ йæ хорз уынынц: хæбизджынтæ, физонæг. Хорз фæминас кодта кънйаз æмæ загъта:

— Фæдзурут мын Бардзинмæ. Джусойты Бардины мын

фенын кæнут. Бардзин царди къæдзæхрæбын. Бардзинмæ ссыдысты æмæ йын зæгъынц:

— Бардзин, кънйаз дæм дзуры, хъалон нæ бафыстай æмæ уый тыххæй. Бардзин йæ фырт Хъыбылæн афтæ:

— Фæнæмдзæн мæ кънйаз.

Йæ фырт Хъыбыл ын афтæ:

— Уадз æмæ дæу фæнæмæд. Мæн куы фæнæма, уæд дын ноджы зындæр уыдзæн.

Бардзин загъта:

— Цæйнафæлтау мæ лæппуйы фæнæма, фæлтау æз цæуын.

Æмæ йæ хъуынджын худ, йæ кæрцы мидæг рацыд уынгтыл уырдыгмæ Бардзин. Æмæ цанæбæрæг уый цæуы, уанæбæрæг не знæгтæ фæкæуæнт.

Бацыдис Бардзин Джитъеты кæртмæ æмæ мидæмæ хъæр кæны:

— Батъоно! Батъоно!

Æмæ йæм кънйаз дзуры:

— Моди, моди ака!¹

Батъоно йеддæмæ ницы фæразы дзурын Бардзин. Бацыд кънйазмæ хæстæг æмæ йын кънйаз афтæ:

— Дæ сæр хæстæг æрбакæ.

Йæ сæр хæстæг бакодта Бардзин, æнхæлдта, цæвгæ йæ кæны. Йæ худ ын систа кънйаз æмæ йын дынджыр цæхæр арты батъыста йæ худ. Æмæ ссыгъдис худ, хæдзарыл апырх ис арыды смаг, æмæ бинонтæ иууылдæр æддæмæ алыгъдысты.

Бардзин рацыди фæстæмæ. Нæ йæ ныцтафта кънйаз. Йæ фырт Хъыбыл æрцыди йæ размæ æмæ йæм дзуры:

— Фæнадта дæ кънйаз?

— Нæ мæ фæнадта, фæлæ мын мæ худ цæхæры батъыста.

Фырт бацин кодта:

— Хæйрæг бахæрæд дæ худы. Иу фысдзарм йеддæмæ ма у!

Уыйадыл Бардзины хъалон фесæфти. Хъалон фидын æй нал бахъуыди. Ницы йæм уыди æмæ цы бафыстаид?..

Кънйаз æрцыди Гуламæ æмæ йын афтæ:

— Дæ хъалон куына ныххæссай Онмæ, уæд фендзыстæм!

Гула базæронд, бæхыл бадын дæр йæ бон нал уыди. Кънйаз дыккаг хуыцаубон æрцыди Гуламæ. Дыууæ стражничы ракодта

¹ Моди ака — ардæм рауай.

йемæ къанторæй. Кънйаз стражниктæн загъта:

— Гуламæ бацæут. Гагшвили мын мæ хъалон нæ фиды, æмæ йæм бацæут. Хъалон куынæ фидæ, уæд-иу æй нæмын райдайут, — æмæ кънйаз бацыди мæсыгмæ.

Гула стражниктæм ракасти. Уыдон ын загътой:

— Гула, дæ хъалон цæуылнæ фидыс? Ай размæ дын кънйаз куы загъта: мæ хъалон мын Онмæ ныххæсс.

Гула дзурынæн дæр нал уыд. Стражниктæ дзуапмæ æнхъæлмæ кастысты. Кънйаз сын мæсыгæй ацамыдта: цæвут Гулайы!

Стражниктæ уæлбæхæй зæронды ехсытæй цæвын райдыдтой дыууæрдугæй. Иуахæмы ехсы тæппæн кæрон цæстыл сæмбæлд, æмæ цæст фæхаудта. Туг кæлы уырдыгмæ. Гула æрхаудта.

Бадила уæд уыди хæрз гыццыл сывæллон. Дзурынтæ йедтæ æмбарын зыдта. Æмæ хъæр кæны:

— Деда! Деда! Гулайы амардтой!

Деда рауади æмæ сыл схъæр кодта:

— Гъы, тугцъиртæ, тугхортæ! Зæронд лæджы цæуыл аргæвстат? Мæнæ иууылдæр сымах сты æмæ сæ ахæссут!

Гула ма дзурын сфæрæзта:

— Дон, дон...

Рахастой йын дон. Æрæхсадтой йæ æмæ йæ хæдзармæ бахастой. Уæд кънйаз хъæр кæны стражниктæм:

— Бацæут сæм æмæ дзы æргæвдинаг цы ис, уый ратæрут! Нывонд фыр сæм уыди, æрмикъæбæрæй хаст. Раластой йæ. Бадила куы нырдиаг кодта, уæд æй стражниктæй иу басырдта. Хъуамæ йæ ехсæй æрдзæхст ластайд. Лæппу балыгъди къарампанамæ, чъеуыритæ æфснайæнмæ æмæ уым балæсти.

Бадила бахъомыл æмæ загъта:

— Мæ фыды цæст мын чи скъахта, уый куы базонин æмæ йæ куы ссарин. Сæ хъæуккаг æй акодта Гуырдызмæ æмæ йæ æххуырсты радта. Бардзинайы худ чи басыгъта, Гулайы цæст чи скъахта, уыцы кънйазмæ æввахс ран Бадила гуырдызаг æвзаг базыдта. Кънйазæн уыцы заманы ницы сарæзта Бадила».

Бадила йæ фыды æфхæрæгæй йæ маст куыд райста, уый тыххæй йæ мысинæгты ницы дзуры.

Бадила райгуырди 1891 азы. Уæд Къуыдаргом хауди Кутаи-сы губернимæ. Йæ фыд Гула æххуырсты куыст кодта кънйаз

Джапаридзетæм æмæ æндæр кънийæзтæм. Йæ мады хоны сæрæн адæймаг, куыстуарзаг. Мад æмæ фыды бæрны уыдысты дæс сывæллоны. Фыд-иу йæ хъызæмайраг куыстæн райста капеч-чылтæ, æмæ-иу цы хъуамæ сахадыдтаиккой... Кæмтты царджытæй кæмæдæрты уыди зæххы чысыл гæбæзтæ. Гулайы бинонтæ — æнæзæхх. Кодтой æрмæстдæр фосы куыст. Къоннайы алыварс-иу бафынæй сты, сæ быны — лыстæн. Сæхиуыл-иу æрæппæрстой цармттæ, исты пысултæ.

Бадила куыд нымадта, афтæмæй Къуыдаргомы царджыты нымæц хæццæ кодта дæс минмæ. Скъолайæн сæм йæ кой дæр нæ уыди. Фосимæ æмдзард кодтой. Йæ хъуыдытæ афтæ балхынцъ кодта: «Отсюда вывод, что они были полудикари».

Бадилаы йæ бинонтæ сæфтыл банымадтаиккой, æвæццæгæн, 1907 азы. 1904 азы уырыссаг-япойнаг хæсты чи фæмарди, уыцы булкъоны бинойнаг Бадилае йæхицæн уæд загъта фырт.

Уæдæй 1921 азмæ ма Бадилаы фæци иунæг уынæг.

Гæджиты Ерастъо дзырдта: «Наниты Вано Бадилаы Кисловодскы федта, Гæджиты бинонтæм хæрзæггурæггаг фæци: «Бадила уын сæрæгас у, тагъд æй ардæм хъæуы». Ванойæн тинтычты тын балæвар кодтой. Бинонтæ бирæ фенхъæлмæ кастысты Бадиламæ, фæлæ — никуы æмæ ницы. Биаслан цины уацхæссæджы фæнадта».

Бадилаы сæфты хабар Хуыгаты Багъылæй хуыздæр чи хъуамæ зыдтаид. Багъылы фыд амард, йæ мад чындзы ацыд. Æрвадæлтæй йæ æртæ æфсымæры сæхимæ райстой. Йæ фыды бынтæ йын æртæ хайы скодтой. Æфсымæртæй иу загъта: «Хæдзаргай йæ хъомыл кæндзыстæм». Дыккаг йемæ сразы. Æртыккаг æфсымæр уыцы рæстæг кæмдæр уыди. Куы фæзынди, уæд сæ кærты баййæфта сидзæр сабийы æмæ йыл фæхъæр ласта: «Ай ам цы кусы?!» Æмæ йæ ратардта.

Гъе, уыдæттæ уыдта Бадилаы мад Санет æмæ Багъылы сæхимæ бакодта. Чи зоны, ма сæфт бынат афтид ма уа, зæгъгæ, йæ уыцы сагъæс дæр агайдта.

Багъыл мын афтæ радзырдта: «Авд галы балхæдта Бадила, аскъæрдта сæ æмæ нал фæзынд. Ус ын уыди Битъаты Муртуйы чызг Натъа æмæ уымæ дæр нал æрыздæхт».

Хъороты Герсан куыд дзырдта, афтæмæй Бадила йæ сыхæгты сайгæ акодта. Уæййаг галтæ кæмæ уыди, уыдоныл æрзылди æмæ сын загъта: «Æз уын сæ ауæй кæндзынæн». Нæ йын сæ

радтой æмæ сын сæ атардта, ауæй сæ кодта».

Бадилайы мады æрвад Зæгъойты Резойы хъуыдымæ гæсгæ, Бадила галтæ уæймæ куы атардта, уæд ыл цыди 25 — 26 азы. Галтæ райста канд сæхи сыхæгтæй нæ, фæлæ сыхаг хъæутæй дæр æмæ сæ Кутаисы ауæй кодта.

Афтæ ахъуыды кæнæн ис: гъе, галтæ куы ауæй кодта, æхца йæ къухы куы бафтыд, уæд æрбадæлдзæх Бадила. Йæ хистæр æфсымæр Биасланы цæст дæр ыл нал æрхæцыд. Уый уыдаид, Бадила булкъоны идæдз усы фырт куы сси, уый хæд размæ.

Хабар дзурджытæ загътой: галты æргътæ фидгæ æрцыдысты Санет æмæ Биасланæн.

Бадилайы тыххæй истытæ радзурын йæ бон кæмæн уыди, уыдон стæмтæй фæстæмæ Цæгат Ирыстоны цардысты. Уыдонæй бирæтæ уыдысты, 1921 азы æртхъирæны мæй Сырх Æфсады 98 полкъимæ Мамысоны æфцæгыл Гуырдзымæ чи ахызти, уыцы партизантай. Бадилайы фæстаг хатт куы федтой, уæдæй рацыди 55 азы æмæ-иу сæ мысинæгты зæрдаив ныхæстæ сарæх сты.

Æнæгуырыско хабæрттæ базонæм Бадилайæн йæхи мысинæгтæ кæсгæйæ.

Бадила галтæ ауæй кодта 1907 азы, уæд ыл цыди 16 азы. Йæ мысинæгты зæгъы: «Нæ районы æз нымæд уыдтæн æппæты ахуыргонддæр адæймагыл, уымæн æмæ æдæрсгæ дзырдтон гуырдзиагау, зыдтон кæсын, фыссын. мæнау ма кæсын æмæ фыссын зыдта æрмæстдæр нæ хъæуы писыр. Гъемæ не 'рвадæлты бафæндыд, цæмæй сын сæ галтæ Кутаисы ауæй кæнон, мемæ ма ацыдысты Таймазты Гуча æмæ Багатæй иу лæг. Уыдон та уæймæ хастой цыхтытæ. Æз атардтон æхсæрдæс хæрзхаст галы. Мæ галты мын балхæдта сæудæджер Бутулов. Галты аргъы æмбис мын радта, иннæ æхцатæ та мын хъуамæ радтаид фæстæдæр. Æндæр гæнæн мын нæ уыди æмæ æлхæнæгыл баууæндыдтæн. Æхцайы иу хай арвыстон галты хицæуттæн. Дзæвгар рæстæг рацыд, уæддæр мын Бутулов ницуал радта. Уæд загътон: «Мæхæдæг кæй бакусон, уыцы æхцатæй сын сæ бафиддзынæн. Æмæ куыст агурын байдыдтон. Хабæрттæ афтæ кæй рауадысты, уымæ гæсгæ æз нæ хъæумæ нал ныздæхтæн. Куыстагур ацыдтæн Тифлисмæ».

Бадила фыццаг хатт Гуырдзымæ куыстагур ацыди йæ фыды æфсымæримæ, уæд ыл сæххæст ис фараст азы. Цолайы хъæуы

хæдзары æххуырсты куыст кодта. Гуырдзиаг æвзаг ын кæй амыдтой, уый тыххæй куыста гуыбыны хардзыл. Уый фæстæ куыста хъалонисæг инспектор Владимир Чхеидзейы хæдзары, йæ мызд — мæй æртæ сомы. Чхеидзетæй ацыди Баграт Журинмæ. Уый дæр ын фыста æртæ сомы.

Цолайы хъæуы Бадила фæци 1901 азы кæронмæ. Арыздæхти сæ хъæумæ, цасдæр рæстæджы фæстæ ацыди Онмæ. Дзæвгар рæстæг йæ бон куыст ссарын нæ баци. Уым сæмбæлди Засеты Уасилыл æмæ йæ уый бакодта тæрхондоны кусæг Кипиановмæ, мæй йын фыстой æртæ сомы. Уæззау куыстыты бын фæци — зæхх хуым кодта, хор тыдта, сæндонмæ зылди. Енахъом лæппуы куыст-иу хæдзары хицауы зæрдæмæ куы нæ фæцыди, уæд æм-иу йæ къух дæр систа. Бадила загъта: «Ардыгæй алидзон». Цæмæй сæ хæдзарыл сæмбæла, уый тыххæй йæ æхсæз æмæ æртиссæдз километры фæцæуын хъуыди. Ацы хæдзарæй рахаста агуывзæ æмæ нартхоры кæрдзын. Фæндагыл æй æрурæдта пъæлицæйаг, баджигул æм кодта, йæ агуывзæ йын йæ ронæй фелвæста æмæ йæ сæудæджер Беридзейы бæхдоны суткæ фæдардта. Давæггаг агуывзæимæ йæ бакодта Кипиановмæ. Уый йын цалдæр карз ныхасы загъта æмæ йын бардзырд дæттæгау афтæ:

— Ардыгæй иу къахдзæф дæр нал акæндзынæ! Ам кусдзынæ!

Æртæ боны фæстæ та алыгъди.

Йæ мысинæгты афтæ зæгъы Бадила: «Бирæ рахъуыды-бахъуыды-иу нæ кодтон, мæ зæрды-иу цы 'рбафтыди, уый-иу сарæзтон».

Сæ хъæуы та балæууыди Бадила, иу къорд боны дзы афæстиат æмæ та, Цолайы хъæуы фыццаг хатт кæмæ куыста, уыцы Владимир Чхеидземæ кусынмæ бацыди. Уый йæ бакодта, хъæддæсныадыл кæм ахуыр кодтой, ахæм скъоламæ. Владимиреы хо Пепела йæ ахуыр кодта гуырдзиагау кæсын æмæ фыссын.

Уыцы хабæрттæ æрцыдысты 1903 азы.

Ралæууыди 1905 аз. Бадилаыл сæххæст ис 14 азы. Афтыди Оны калакмæ. Иу бон базары куыд зылди, афтæ стыр тæрæзты раз меньшевик Лаб схызти трибунæмæ æмæ мæстæлгъæд хъалæсæй хъæрæй дзырдта хицауады ныхмæ. Базары адæм æм уæйгæнæгæй, æлхæнæгæй сегасдæр хъуыстой. Мæгуыр кусæг адæмы æфхæрджыты ныхмæ дзырдта. Бадилаен йæ

ныхæстæ афтæ æхсызгон уыдысты æмæ йæ йæ хъæбысы дæр акодтаид. Трибунайæ ныхасгæнæджы фæндиаг хъæбатыр лæг куы фестид, ахæм бæллиц æм фæзынди уыцы рæстæг.

Уæд базонгæ ис Бадила йæхицæй бирæ хистæр уырыссаг лæппу Сережæимæ. Уый уыди сæ барыл тохгæнæг къордтæй иуы разамонæг. Бадилайæн радта топыхосæй ифтындзгæ пис-толет. Бадила йæхимæ хуымæтæджы лæг нал касти, арвмæ цалдæр гæрахы фæкодта. Уый фæстæ бон сæ барыл тохгæнæг адæм Онæй ацыдысты Кутаис æмæ Летчуны кусджытæн æххуыс кæнынмæ. Дохтыр Церетелийæн загътой: «Сыстады архайджыты де 'ххуысы сæр бахъæудзæн æмæ дын немæ æнæмæнг цæугæ у!» Ской дæр сæ нæ уагъта, фæлæ йæм дзæбæх куы бартхъиæнтæ кодтой, уæд семæ араст ис.

Уыцы хабæртæ æрцыдысты 1905 азы, зымæджы. Хицæуттæ æмæ цæрынхъом уæздæттæй адæмимæ иу дæр нæ уыди. Сырх-куырæтджынтæй дæр уыцы бон йæ хъал бæхыл ничи сбæдти, цæлгæнæнты дæр сыл никæй цæст æрхæцыд.

Бадила баиу, Кутаисмæ чи ацыди, уыдонимæ. Уым сарæзтой баррикадæтæ æмæ æнхъæлмæ кастысты Терчы хъа-захъхъæгтæм. Дыккаг бон бахæццæ сты Кутаисмæ. Сæ сыс-тадæй ницы рауади. Инæлар Алихановы хæстонты ныхмæ æрлæууын сæ бон нæ баци, сæ иу хай сæхи айстой Гурмæ, Ланчхудт æмæ Осканийы хæхтæм.

Бадила куыста Чиатурайы, шахтæ «Персенак»-ы. Уæды рæстæджы ацы шахтæ уыди бельгийæг компанийы бæрны. Боны куыстæн Бадилайæн фыстой 40 капеччы. Бадилаы куыстмæ йæ хъус чи дардта, уыцы хицау дзы домдта, стыртæй цы дом-дæуыд, ахæм куыст. Уыйбæрцытæ не 'нтысти лæппуйæн æмæ хицау йемæ фæхыл. Тæккæ æрзæткъæхæны йыл Бадила дур ныццафта. Уыцы изæр æй куыстæй асырдтой. Цыппар мæйы сæм бакуыста, мызд та йын бафыстой æрмæстдæр йæ иу мæйы фыдæбонæн.

* * *

Бадилайæн ус куыд ракуырджой, уыцы хабар радзырдта Бес-тауты Марусйа. Бадилаы фыццаг бинойнаджы хуыдта Ната-лия. Иннæтæ йæ хуыдтой Натъа. Загътой: «Натъа уыди æнæниз, саулагъз, сауцæст, хъаруджын чызг». Сылгоймæгтæ дæр зымæгон дардтой æрчъитæ. Уыди сыл-иу, агъды рæбынмæ

æххæссыдысты, ахæм даргъ цъындатæ. Рæуæддзарм-иу снадтой æмæ дзы хуыдтой æрчъитæ. Бадилаы бинойнаг Натъа Гæджиты хæдзары фæци аст азы. Бадилаы сæфтыл нымадтой, фæлæ ма йæм æнхъæлмæ кастысты æмæ йын хист нæ кодтой.

Бестауты Марусйа, загъта: «Фылдæр чызджытæ мад, фыды фæндоныл лæууыдысты. Натъайы дæр хæрз æрыгонæй радтой. Лæппу æмæ-иу чызджы ницы баста, уарзты адæн-иу ницыма зыдтой».

Бадила Чиатурайæ куы ралыгъди, уæд тарсти, куы йæ æрцахсой, уымæй æмæ хæхтæм йæхи айста. 1906 азы та фæзынди сæ хæдзары.

Йæ фынддæсæм азы бацыди, уæд æм бахатыдысты, ус дын курæм, зæгъгæ. Бадила уæндон лæппу уыди, йæ бартыл сдзурыны ныфсæй дæр фæхайджын æмæ сæ кой дæр нæ уагъта. Уæвгæ та хорз зыдта, уымæй кæстæртæн дæр кæй бахъуыддаг кæнынц. Лæппумæ хатыдысты хиуæттæ сылгоймагæй, нæлгоймагæй, хатыдысты йæм, цæмæй рæвдздæр разыйы дзуапп радтаид. Лæппу дзырдта: «Мæхæдæг дæр — гæвзыкк, мае ус дæр уыдзæн гæвзыкк». Фæлæ йæ уыцы ныхæстæ дæр ницуал адавтой. Натъа сæм æрцыди æртындæс аздыдæй. Æртæ мæйы рарцыди сæ чындзæхсæвыл, уæд Бадила Кутаисмæ йæхи айста.

Бадила йæ мысинæгты афтæ загъта: «Æрыгæтты цы уарзт фæбæтты, уымæн æз дæр ницы зыдтон, Наталйа дæр. Хæдзары ма иу кусæг фæзына, зæгъгæ, мын уый тыххæй ракурын кодтой ус».

Бадила Кутаисы бакуыста 1907 азы кæронмæ, фыццаг хатт кæмæ бацыд уыцы къныйаз Качкадземæ. Мæй йын фыста цыппар сомы.

Гъе, Кутаисæй сæхимæ куы æрыздæхт, галтæ уæймæ уæд атардта Бадила.

Иууылдæр æй дзырдтой: хæдзары ма кусæг фæзына, зæгъгæ-иу сæ чысыл лæппутæн æрхастой, чындзытæй хъазына-иу чи нæма бафсæсти, ахæм саби чызджы. Чызджы цыбыркъух ныййарджытæ дæр-иу разæнгардæй афидыдтой лæппуйы бинонтимæ — хорз ирæд райсыны фадат сын-иу фæци.

Ирæд исыны рæстæг-иу лæппуйы хæдзар хъуамæ сæ фосы æддæмæ рауагътаиккой, цæмæй сын ирæдисджытæ сæ хуыздæртæ равзæрстаиккой. Фæлæ-иу лæппуйы хæдзар рагацау сæ

дзæбæх фос бамбæхстой. Фидауджытæ фыццаг мысайнаг лæвæрдтой галы аргъ æхцайæ. Чызджы хæдзар куыд бадомд-таид, уымæй аразгæ тынг уыди ирæды хабар.

Джабиты Кирилл дзырдта: «Ме 'рвад æрдомдта фондз æмæ ссæдз стурь, æдсаргъ бæх, цæджджинаг æмæ ма ноджыдæр цыдæртæ. Лæппуйы хæдзары бон уыйбæрц раттын нæ уыд, æмæ хъуыддаг фæсыкк. Æндæр хæдзар йæ чызгæн бадомдта æртæ галы, æртæ хъуджы, аг, æхсаргард, фыдис, камчыри...»

Зæгъойты Резойыл, куы ныхас кодтам, уæд цыди фондз æмæ цыппарыссæдз азы. Урстуалтæ, загъта, чызг æрæгмæдæр лæвæрдтой.

Чызг кæрæдзийæн лæвæрдтой æвзæрст мыггæгтæ. Дыууæ мыггæгæй дыууæ лæджы кæрæдзийæн фæадджын сты æмæ сæ-иу бафæндыд бахæстæг кæнын. Кæд нæ иуæн лæппу райгуыра, иннамæн чызг, уæд бахæстæг кæндзыстæм, зæгъгæ-иу гуыбынмæ дæр бафидыдтой. Урстуалты ирæд истой сæдæ фысы онг, авд стурь. Чындзæхсæвтæ кодтой æрмæстдæр Джеоргуыбайы рæстæг. Ацы Джеоргуыбайы уал чызджы хæдзарæн дыууæ галы æмæ дуцгæ хъуг радт фидауæггаг. Афæдзæй-афæдзмæ фосы пайда сæхи. Иннæ Джеоргуыбайы-иу ирæд æнæхъæнæй райс-той.

Чызджы минæвæрттæ-иу æгæр уæззау ирæд куы домдтой, уæд-иу минæвæртты хистæр ирæд фæрогдæр кодта. Ныхас-иу æгæр куы скарз, уæд-иу лæппуйы хæдзарырдгæй дзуапдæттæг астæу рæхысыл йæ къухтæ æруагъта, йæ цæсгомьыл-иу æрсæрфта йæ сæгæйдзаг æрмттæ. Ома, нал уæм зынын, мацу-ал нæ бацагурут. Æмæ-иу бафидыдтой.

Цыбыркъух лæгæн ма-иу цыдæр бахатыр кодтой, æмгъуыд ын-иу скодтой, уæд æмæ уæд йæ ирæд баххæст кæндзæн, зæгъгæ. Мæ дзырд нæ фæсайдзынæн, зæгъгæ-иу йæ рихитæй æрду ратыдта бæрнон лæг æмæ-иу æй гæххæтты фыст ныхæс-ты бæсты лæвæрдтой.

Ногиры цæрæг Засеты Минаго райгуырди 1896 азы. Йæ мады мад Хуыбецон фæцард æхсæзыссæдз азы. Уый ныхæстæ мын фæфæзмьдта. Адæм сæ сæрæн нал уыдысты уæззау ирæд фи-дынæй æмæ архайдтой кæрæдзи бамбарыныл. Ирæды аргъ скод-той иу гал æмæ иу хъуг фосæй. Ныр се 'ргом тынгдæр аздæх-той уæлæйы дарæсмæ. Лæппуйы хæдзар-иу чызгæн хъуамæ радтаид æддаг æмæ мидæггаг дарæстæ, фæйнæ дыууæ фæлыс-

ты. Чызджытæ-иу сцыбæл сты, дыууæ фæлысты чысыл сты, зæгъгæ. Минагойæн-иу йæ нана дзырдта: «Æз æртæ дзаумайы мидæг æрцыдтæн чындзы. Хом хъуымацæй мын хæдон дæр уыди æмæ къаба дæр. Ноджы ма уæрджытæмбæрзæн дæр. Дари хъуымацæй та йын — сырх рон. Иннæ дарæстæ уыдысты хи-уæфт хъуымацæй хуыд».

Зæгъойты Резо æмæ йæ куырды чызгыл сауджын саргъуыдта аргъуаны. Фæлæ зæронд лæг хабар афтæ фæсномыгæй дзырдта, æмæ æнцон æрцахсæн нæ уыди йæ ныхæсты мидис. Мæ фыс-тытæм кæсын, дзурæджы ныхæстæ-иу былалгъæй куыд схаудыс-ты, афтæмæй сæ гæххæтмæ хастон. Цыма-иу æндæр кæйдæрты кой кодта, йæ ныхас-иу афтæ арæзта Резо. Фæлæ та-иу дзы æргом ныхас дæр схауд: «Аргъуанмæ бацыдыстæм. Чызг æмæ лæппу. Къухтæ æрхæцыдысты...» Уæды хистæртæ цы фырынмд уыдысты, æгъдауыл мард кæмæй акæнынц! Уыцы æгъатыр, карз рæстæджыты цардысты, уый мæ-иу нал уырныдта. Дарддæр хъусæм Резомæ: «Анопорайæ сауджын къухтæ æрбатыхта, фæдджийæ сæ æрбатыхта. Лæппу æмæ чызджы йæ фæдыл кæны. Æртæ хатты-иу æрзылд стъолы хуызæн алтары алыварс. Къухтæ суагътой. Арфæ сын ракодта сауджын æмæ-иу сæ рауагъта. Дæ чындзаг дзуарæфтыд куынæ уыдаид, уæд æй хаса¹ хуыдтой. Фи-диссаг уыди. Сауджын саргъуыдта, уæд чызгæн йæ хæдзармæ здæхæн нæ уыди. Лæппу йæ къайæн аргъ кодта».

Ацы ныхæстæ дзурæг Резо йæхи удæй цы бавзæрста, уыдæттæ дзырдта.

Æз атеистон рæстæджы райгуырдтæн. Аргъуантæ ма уæд дæр хæлдтой. Нæ хистæртæ нын аргъуаны рæстæджы койтæ кæнын нæ уæндыдысты. Скъоладзаутæй «Æнæхуыцæутты къордтæ» арæзтой. Резойы ныхæстæ мын информацийæн дзуринаг ныхæстæ йедтæмæ ницы уыдысты. Искуы Библи кæсыны фадат фæуызæн, уыцы хъуыды дæр æмгæрон нæма цыди.

Гæджиты Уасил дæр йæхи койтæ фæсномыгæй райдыдта: «Хъазыдыстæм-иу: Цардæмбал ын кæй æрхастой, уыцы чызджы кой кодта. Дарддæр йæ ныхас фæбæлвырддæр: «Кæд ыл цыдаид дæс азы». Æмæ та цыма æндæр кæйдæрты койтæ: «Лæппу æмæ-иу чызг фæхъазыдысты æмæ-иу къонайы цур афынæй сты æмæ-иу сæ сæ хуыссæнмæ ахастой...»

¹ Хаса — æддæдзаст.

Нартыхты Олйа гуыбынмæ фидыды хабар радзырдта. Йæ фыд æмæ Хуыгатай иу лæгæн сæ бинойнæгтæ сывæрджынтæ уыдысты. Чызг æмæ нын лæппу куы рацæуа, уæд, загътой, бахæстæг кæндзыстæм. Хуыгатай иу лæг Олайы фыдæн хорз худ радта — авдæнмæ фидыд. Хæрз æвзонгæй кæй лæвæрдтой чызджы, уый, дам, хуыздæр уыди — кæйдæр чызг-иу йæ ног бинонты зондыл тагъддæр сахуыр.

Чындзхæсджытимæ лæппу йæхæдæг æнæмæнг цыди. Йемæ ма-иу уыди хистæр уазæг, къухылхæцæг. Джеоргуыбайы рæстæг-иу кодтой чындзæхсæвтæ. Уæдмæ-иу хæхбæсты æрзымæг æмæ чындз хæссынмæ бæхтыл цыдысты. Чызг дæр-иу бæхыл бадын раджы базыдта.

Хъæцмæзты Симон райгуырд 1907 азы, йæ ныхæстæ — æргом: «Æртæ мæйы иу сынтæджы фынай кодтам. Лæг æмæ усы цардæн ницы æмбæрстам. Иуахæмы мæм нæ хæрæфырт æрбауырдыг: «Куыдтæ цæрыс?» Æз: «Хорз». Хæрæфырт та мæ фæрсы: «Дæ усæн исты бахъомыс дæ?» Ницы йын æмбæрстон æмæ мын æй фæсномыг ныхæстæй æмбарын кодта, ныр лæг дæ æмæ, дам, ма фæхудинаг у».

Тотраты лæппуйæн ракуырджой Саулохты чызджы. Чызг хистæр уыди. Чызджы хæссынмæ ныццыдысты Саулохтæм. Сиахс, чысыл лæппу дæр семæ. Æгъдаумæ гæстæ сиахсæн нуазæн лæвæрдтой æмæ йæ иуахæмы бацагуырджой. Кæм, дам, ис? Дзуапп сын радтой: «Уæртæ хуртуаны цур бады». Сабийы хуртуангæс барæй скодтой, ома, нуазæнæй фервæза.

Хæдзар фарстой, чызг цыфæндыдæр уæд. Чызджы хорз чызыдта хъæуæй хъæумæ. Чызг кæмæ æрцыд, уыдонмæ мусуат, куырой ис, уæд хорз хæдзарыл нымад цыдысты.

Гæджиты Къоста: «Чызгæн-иу йæ цæстытæ цы зындысты, æндæр цæсгом иууылдæр — æмбæрзт. Хæргæ дæр сусæгæй кодта. Уынгмæ дæр цæсгомæмбæрзтæй цыди. Йæ цот усгуртæ, чындздзонтæ, уæддæр ма-иу æмбæрзта мад йæ цæсгом».

Абайты Уасо райгуырд 1890 азы. Дзырдта: «Авдæнмæ дæр фидыджой. Чындзхæссын афон æрцыди, фæлæ лæппуйы хæдзар фæмæгуыр æмæ-иу ын чызг нал лæвæрдтой. Лæппу-иу чызджы хæдзармæ бацыд, йæ кард дзы-иу ныууагъта, ома, цъынды. Чызджы хæдзары хистæртæ-иу кард фæраппар-баппар кодтой. Ныххылтæ-иу сты. Туджджынтæ дæр-иу фесты».

Хистæртæ-иу сæхæдæг цы тыхæвзарæнты ахæсты фесты, уыдон

ма-иу цæмæн æвзарын кодтой сæ сабитæн? Кæд æгъатыр, æварн зондæй гуырд фæтк куырмæджы сфидар ваййы, фæлтæрæй-фæлтæрмæ фæдæттынц, зæгъгæ, ахæм хатдзæгтæм æрцæуæн ис. Уæвгæ, хохаг уынгæджы цæрæг адæм бынтон сæхи бар дæр нæ уыдысты. Уымæн æвдисæн хабæрттæ дзурджыты ныхæстæ.

Къуыдаргомы дæр уыди аргъуантæ. Сæ цард кæмæн баиу, уыцы æрыгæттыл куыд аргъуыдтой, уый уæлдæр Зæгъойты Резойы ныхæстæй дзæбæх ауайы цæстытыл. Уæдæ скъолаты Хуыцауы закъон дæр ахуыр кодтой.

Козаты Пъалус скъоламæ бацыди Дзауы районы Хуыцъейы хъæуы 1914 азы. Уæд ыл цыди фараст азы. Мæнæ йæхи ныхæстæ: «Авд къласы уыди. Иу урок сауджын лæвæрдта. Дзорттæ æфтау рæстæгæй-рæстæгмæ. Лæджы тæригъæды ма бацу. Мацы радав. Мæсты ма кæн. Паддзахы ныхас хæсс. Къуыри кæрдзын ма бахæр. Зареба афæдз иу хатт лæвæрдтой. Чысыл дзы-иу радтой. Сæны хуыпп чысыл уидыджы дзаг. Чиныг кастыстæм уырыссагау æмæ иронау. Къостайы æмдзæвгæтæ нын кастысты. Бирæ сæ уарзын».

Кæй кой кæнын, уыцы рæстæджыты бинонты цардаразыны фæткмæ кастысты аргъуаны кусджытæ. Уымæн æвдисæн Джабиты Кириллы ныхæстæ: «Сауджын-иу дзуар æфтыдта чызг æмæ лæппуйыл. Фынндæс азæй дæлæмæ нæ уагътой ус курын, чынды цæуын. Сауджын бар нæ лæвæрдта. Сауджынты хистæр благъузи хуыдтой. Уый бар нæ лæвæрдта. Гъе, фæлæ сауджынтæй дæр кæмæдæрты сайд уыди. Гæртам-иу ын радт æмæ иуæндæсаздыдыл дæр аргъуыдта».

Ирон периодикон мыхуыры арæх æмбæлынц ахæм ныхæстæ: «Хуыцаумæ дæр рæстытæ нæй». «Хуыцауы цæст ын æй нæ бауарзта». «Хуыцау мæ ахæмæй радта». Уыдон атеистон зондæй гуырынц. Хуыцау у фарн, рæстдзинад, афтид удтæ дзæбæхгæнæг. Æмæ афтæ зæгъæн ис: «Фарны цæст мын æй нæ бауарзта?» «Фарн дæр æдзух рæстытæ нæ кæны?» Æгъдау æцæг æгъдау ваййы, Хуыцауы фарнæй куы фæхайджын ваййы, æрмæстдæр уæд.

Чырыстон мыхуыры бакастæн: «Для души нужны страдания и скорби, чтобы смягчить ее жестокость». Атеистон зондæй цардаразæгæн тынг зын æмбарæн у Библийы фарны мидис.

Гъе, æмæ куырмæджы гуырд æгъдæуттæм гæсгæ арæзт кæй цыди бинонты цард, уый аххосæй цал чызг æмæ лæппуйы феномонд сты? Бинонты цард сын-иу уæлæуыл зындон фестæди.

Афтæ рауади Бадилайы хо Дарикъойы хъысмæт дæр. Хъæцмæзтæй йæ иу цæрæг хæдзарæн радтой хорз ирæдыл. Загътой-иу: «Дарикъойæн æвзæр уыдысты йæ бинонтæ. Йæ лæг уыди сахъат. Дарикъо, загътой, фæцыди дæснымæ. Мæ бон цæрын нæу æмæ, дам, мæ цæгатмæ куыд аирвæзон? Дæсны лæг ын загъта: «Ницы хос дын ис. Дæ цæгатмæ куы ацæуай, уæд дæ фидын бахъæудзæн, дæ лæджы хæдзар дыл цы ирæд бафыстой, уый».

Уæддæр рацыди Дарикъо Хъæцмæзты хæдзарæй æмæ йæ цæгатмæ æрцыди кæд мын мæ ныййарджытæ фæтæригъæд кæниккой, зæгъгæ. Куадзæны рæстæг раййæфта, тæккæ хуым-гæнæн афон. Чызг йæ рыст уды хъынцъымтæ йæ мадæн фæдзырдта. Мад æй фæсабыртæ кодта: «Сылгоймагæн йæ æвзонгæй фæстæмæ уыдæттæ æвзарианг сты. Алидзæн сæ никæдæм ис». Дарикъо дзырдта мæстæлгъæдæй: «Амарут мæ, æз уæддæр нал ацæудзынæн». Æмæ йæ уæд йæ ныййарæг бафарста: «Цы ирæд дæ райстам, уый цæмæй бафиддзыстæм, ууыл ахъуыды кодтай? Уыцы хæдзары дын цæргæ у æмæ фæраз. Ныртæккæ цæугæ кæн, рухсæй хæдзары къæсарæй куыд бахизай, афтæ».

Ацыдысты ныййарджытæ хуым кæнынмæ. Хуыммæ фæхабар кодтой ныййардытæм: «Уæ чызг йæхи æрцауыгъта».

Зианмæ цæугæйæ-иу Санет йæ астæуыл бабаста, йæ чызг йæхи кæмæй æрцауыгъта, уыцы бæттæн, ирон фæндаггæнгæ-иу цыди, йæ сæр-иу хоста.

Бадила йæ мысинæгты куыд зæгъы, уымæ гæстæ Дарикъойы моймæ радтой 1903 азы. Уæд Бадилайæн йæхиуыл цыди 12 азы. Йæ мысинæгты кæсæм: «Мæ дыууадæсаздыд хойы мын Хъæцмæзты Гисалæн ауæй кодтой. Цæрын нæ фæрæзтам æмæ хорз ирæд райстам».

Никуы ферох сты Бадилайæ, йæ хо уыцы хæдзары тухæнты хай кæй фæци æмæ йын йæ бон баххуыс кæнын кæй ницы уыди, уыдæттæ. Уыцы рæстæг Бадила Къуыдаргомы фыййауæй цыди. Йæ мысинæгты кæсæм: «Я работал у Паджагиева, а брат у Гуриевых. Каждый из нас получал 15 рублей в год. Так мы работали на протяжении трех лет».

* * *

Бадила Тифлисы кусынмæ бацыди инæлар Рахмановмæ, æфснайдта кæрт æмæ уынг. Йæ хистæр æфсымæр Биаслан куыста

трактир «Труд»-ы кæстæр хæринаггæнæгæй. Бадила Рахмановмæ фæци æртæ майы, уый фæстæ йæ Биаслан райсын кодта уазæгуат «Лондон»-мæ цумайы лæппуйæ. Иуахæмы уазæгуатмæ æрбацыдысты инæлар Рахманов æмæ Варварæ Валерьяны чызг Габаева. Сылгоймаг-иу арæх бауади инæлары хæдзармæ, Бадилаы зыдта æмæ йыл ныр бацин кодта:

— Ам исты кусыс?

— Гъо, буфеты кусæгæн æххуыс кæнын, — рæвдз дзуапп радта лæппу.

— Æмæ дæ инæлары хæдзары нал фæндыд кусын?

— Ам мæм хуыздæр кæсы æмæ ам баззайдзынæн.

Сылгоймаг æм рухсæйдзаг цæстытæй касти æмæ та йæ афарста:

— Æмæ дæ æз мæхимæ куы хонин, уæд мæнмæ нæ рацæуис?

Сылгоймаджы зæрдæбын ныхæстæ лæппуйы фæцæгайдтой æмæ æнæгуырысхо хъæлæсæй сдзырдта:

— Цæуылнæ, дæумæ бацæуин!

Сылгоймаджы цæсгом бынтондæр ныррухс, ныффæлмæн йæ хъæлæс, лæппуйæн дзырдта, йæ хæдзары удæнцой кæй æвзæрдзæн, хи бинойнагыл æй кæй нымайдзæн...

Бадила Варварæ Валерьяны чызджы хæдзары цасдæр куы ацард, уæд бамбæрста, инæлар Рахмановмæ ма куы уыди, цоты ад нæ зонæг сылгоймаг ыл йæ цæст уæд кæй æрæвæрдта, уæд бафиппайдта, æвзыгъд кæй у, æнæзивæг, йе змæлдыд цæст кæй нæ хæцы. Йæ ныхасыхъæдыл дæр ын цин кодта, йæ сабийы митæй цыдæртæ кæй нæма ныууагъта, ууыл дæр.

Варварæ Валерьяны чызг ын цæмæйдæриддæр зæрдæ бавæрдта — йæ ныхæстæй ницы фæмæнг. Хицæн уат ын радта, ныййарæгау ыл аудыдта, ноджы ма йын ахуыргæнæг дæр разынди.

Иуахæмы лæппуйæн йæ фарсмæ ацамыдта Варварæ Валерьяны чызг:

— Сбад ма æмæ мæм байхъус. — Лæппу рæвдз абадти, кæдæм ын амыдта, уым. — Фæнды мæ, цæмæй иумæ цæрæм. Ды мæнæй хъуамæ базонай мады ад. Жорж та мын хъуамæ уа адджын хъæбул. Æмбарыс мæ?

— Æмбарын...

— Ахуыр кæнынмæ дæр дæ ратдзынæн. Гъе æмæ дæм цæмæй хъæбулы номæй дзурон, уый тыххæй дыл хъуамæ дзуар бафтауой, мæ мыггагыл фыст æрцæуай...

Мæ ныхæстæ мын æмбарыс?

— Ёмбарын, — йæ сæр разыйы тылд кодта лæппу, сылгоймагæй йæ цæст нал иста.

— Ёмæ разы дæ?

— Гъо. Разы дæн, — рæвдз сдзырдта Бадила, йæ хъæлæс зæрдæбын цинæй дзаг.

1907 азы 15 апрелы райсомы 10 сахатыл Варварæ Валерьяны чызджы къæсæрæй бахызти сауджын. Цоты ад нæ бавзарæг сылгоймаг рахаста сæрмагондæй Бадилаен хуыд урс сгæллад цухъхъатæ, морæ куырæт æмæ, цухъхъатимæ цырыхъхъыты онг цы ваййы, уыдон сегас дæр. Уалынмæ стыр уаты фæзындис ваннæ.

Йæ дзаумæттæ раласта Бадила æмæ хъарм доны æрныгъуылди. Йæ сæрмаæ фæзынди фæздæгкалгæ будсудзæн.

Варварæ Валерьяны чызг сси Балилайы дыккаг мад, зæхбарæг Шледмер та — йæ аргъуыды фыд.

Бадилаы мысинæгты кæсæм: «Нæхимæ аргъуыд уыдтæн, фæлæ сæм афтæ касти, цыма пысылмон дæн æмæ ногæй аргъауын хъæуы».

Уыцы бонæй фæстæмæ Гæджиты Гулайы фырт Бадилаы бынаты æрлæууыди Габаев Георгий Григорийы фырт.

Цасдæр рæстæджы фæстæ Бадилаы йæ дыккаг мад радта юнкерты скъоламæ, нымад цыди, Японы хæсты чи фæмарди, уыцы булкъоны сидзæр сабийыл. Училищейы ахуыр кодтой чиновникты, афицерты æмæ гуырдзиаг уæздæтты цот. Гуырдзиагау йæ хъуыдытæ æдæрсгæ дзурын йæ бон кæй нæ уыди, уый тыххæй-иу Бадилаыл худæгæй сæхи схастой, былысчыл ыл кодтой, быдзæуы бынаты йæ æвæрдтой. Къазармайы царди Бадила æмæ фæлмæцын байдыдта. Ахæм рæстæджы-иу трактир «Труд»-ы балæууыд йе 'фсымæры раз. Иуахæмы йын загъта:

— Нал мæ фæнды уыцы скъолайы ахуыр кæнын. Хъазæнхъул мæ сарæзтой.

— Уыцы хъуыды дæ сæрæй аппарат, — домаг хъæлæсæй йын дзырдта Биаслан.

Сахуыр кæндзынæ æмæ дæ адæймаг рауайдзæн. Бафæраз сын, æвзаг дæр базондзынæ, ма сæм мæсты кæн.

Бадила зæгъинаг уыди: «Цырыхъхъытæ сæрфын, пълотæ æхсын, æндæр дзы ахуыр нæ кæнын», фæлæ ницы сзырдта.

Трактиры хистæр хæринаггæнæгæй куыста Кереселидзе Иликьо. Уый уыди хæлцы куыстгæнджыты профцæдисты

сæрдар. Бадилаы базонгæ кодта Ждавлещевимæ. Эсертæй уыди æви социал-демократтæй, уый бæлвырд нæ базыдта Бадила. Изæрон скъолайы чи ахуыр кодта, уыдон æй базонгæ кодтой Чикадили æмæ Калигоимæ. Дзырдтой-иу Тифлисы пъллицæйæгтæ адæмы куыд карзæй æфхæрынц, æмæ йæ зæрдæйы маст гуырыди. Дзырдтой, царды цы бирæ хæрæмттæ цæуы, уыдæтты тыххæй, фæлæ, сæ ныхæсты аууон цыдæр хъуыдытæ æмбæхст кæй ис, революцион сусæг змæлды архайджитæ кæй сты, уыдæттæ дзæбæх нæма æмбæрста.

Æхсæз мæйы рацыди, Бадила училищейы ахуыр кæнын куы байдыдта, уæдæй, афтæ, цы сусæг куыстгæнæг тохгæнджытимæ базонгæ, уыдонæй бирæты æрцахстой. Кæмдæрты ма кæйдæрты кæй ахстой, уыцы хабæрттæ дæр хъуыста Бадила. Сындæггай æмбарын байдыдта, революцион куыстгæнджытæ кæй уыдысты. Сæ фæдыл зылдысты пъллицæйы кусджытæ. Кæй æрцахстой, уыдонæй кæмæн цы тæрхон кодтой, кæмæн цы...

Раст уыцы рæстæг цъистгонд æрцыди тифлисаг æрмадзты кусджыты сыстад Бадилаы зæрдæйы стыр хæрамдзинад райгуырди, уæды царды цы хæрæмттæ чындæуыд, уыдонмæ. Лæппу-иу йæ хæлбурцъ ныхæстæ скалдта, трактиры кæимæ базонгæ, уыдоны раз. Уыдон Биасланы æмбæлттæ уыдысты æмæ йæ сæхимæ æрбахæстæг кодтой. Трактирмæ цыма минас кæнынмæ цыдысты, сæхи афтæ æвдыстой, уæвгæ та-иу дзырдтой, уæды цардарæзты хæрæмттæн кæрон цы хуызы скæнæн ис, уыдæтты тыххæй.

Иуахæмы Биасланы æмбæлттæ Бадилаы семæ ахуыдтой сомихаг уæлмæрдмæ сæ фембæлдмæ. Аныхæстæ кодтой лæппуимæ æмæ йæ бафарстой:

— Давиды аргъуан кæм ис, уый зоныс?

— Зонын.

— Райсом-иу 10 сахатмæ уырдаем фæзын.

Хуыцаубоны сæмбæлдысты аргъуаны раз. Уырдыгæй ацыдысты хохы иу коммæ. Уым сæм æнхъæлмæ кастысты, Бадила фыццаг хатт кæй уыдта, ахæм лæгтæ. Дзæвгар рæстæг фæдзырдтой. Лæппу сæм фæхъуыста, фæлæ сын сæ ныхæсты мидис дзæбæх не 'мбæрста. Иуæй уæды политикон уавæрæн аргъ кæнын йæ бон нæма уыди, иннæмæй та æвзаг хорз нæ зыдта.

Æртæ боны рауади, уæд ын иу æнæзонгæ лæг йæ армы фæсагъта гæххæтты гæбаз. Уый уыди хуынды гæххæтт. Æмæ

та сомихаг аргъуаны цурмæ се 'мбæлæн бынатмæ фæзынди Бадила. Уыцы бон Бадилаимæ ныхас кодтой фабрикæйы кусæг Баграт, йæ зонгæ Кереселидзе Иликъо æмæ Двенджианцы тамакойы фабрикæйы приказчик Николай. Загътой йын, æнувыд æмбалыл æй кæй нымайынц. Цард цæмæй снывыл уа æмæ фæллойдгæнджытæ хорз цæрой, ууыл кæй у сæ тох, уыдæттæ йын æмбарын кодтой.

Уыцы изæр Бадила хæдзармæ фæзынди æнафонты. Йæ мад æм куыд тынг æнхъæлмæ касти æмæ катыйты хай кæй фæци, уый йæ цæсгомыл дæр бæрæг уыди.

— Кæм ныффæстиат дæ ацафонмæ? — бафарста йæ мад.

— Ме 'мбæлттимæ тезгъо кодтон, — æрбаймысыди Бадила.

— Уый фæстæ та ме 'фсымæрмæ бацыдтæн.

Ныр æртыккаг бон училищейы къæсæрæй нæма бахызти Бадила, фæлæ мадæн уый кой куыд хъуамæ скодтаид. Варварæ лæппуйы ныхæстыл баууæндыди æмæ фæсабыр.

Бадилайæн йæ ног æмбæлттæ карзæй ныффæдзæхстой: кæм вæййы, цытæ фæдзурынц, уыдæтты тыххæй йæ дзыхæй сым дæр куыд никуы ницы схауа... Уалынмæ йæм дæттын байдыдтой прокламацитæ. Аппарын сæ-иу хъуыди æфсæнвæндаджы кусджыты æрмадзтæм æввахс рæтты. Гæнæн уæвгæйæ та сæ-иу бырутыл, къултыл аныхæста. Уыцы ранмæ цæуын хъуыди вагзалыуылты, æмæ Бадилайыл училищейы дарæстæ кæй уыди, уый тыххæй йæ никуы баурæдтой. Æндæр рæттæм дæр æй æрвыстой сгарæджы хуызы æмæ-иу, цы базыдта, уыдон бынатыл æмбæлын кодта.

Бадилайы мысинæгты кæсæм: «С тех пор начинается моя революционная деятельность».

1907 азы фæззæджы бонтæй иуы сусæг куыстгæнджытæ цалдæрæй бацыдысты Биасланы уатмæ. Хистæр æфсымæр йæ куысты уыди. Кереселидзе, Калиго æмæ Аракелов лæппуйæн фæныхæстæ кодтой, уый фæстæ сæ сусæг хъуыды раргом: амарын хъæуы, сæ фæдыл чи зилы, тæссаг сын кæмæй у, сæ æмбæлттæй сын иуы чи банымыгъта æмæ кæй æрцахстой, ахæм лæдджы.

— Хæлттæ æппарæм æмæ дæу дæр нæ нымæцмæ бахæссæм?

— Бадилайы бафарста сæ иу.

— Бахæссут, — загъта Бадила.

— Кæй хал схауа, уый бахъæудзæн террористон акт аразын.

— Террористон акт цы у? — бафарста Бадила.

— Нæ фæдыл чи зилы, уыцы лæджы марын...

Бадила сразы сæ фæндоныл. Уый фæстæ бон дæр та сæмбæлдысты. Загътой йын: марын кæй хъæуы, уый у Петров, кусы Тифлисы пъæлицæйы сусæг агентæй, йæ куысты бынат — Охнеты уынджы. Хæлтæ сæппæрста Калиго. Схауди Бадилаы хал.

Æгæрон уæззау рауади йæ хæс: æмбæлтты фæдзæхст куына сæххæст кæна, уæд Бадилаен йæхи амардзысты. Афтæ домдта сæ закъон. Ноджы ма йын амыдтой: «Мыййаг сæ къухтæм куы бахауай, уæд æмбæлттæй макæй ауæй кæн, хъуыдаг æнæхъæнæй дæхимæ райс».

Наган кæй хуыдтой, уыцы ливор æмæ йын цыппæрдæс гилдзы радтой. Бацамыдтой йын, Петров кæмыты ваййы, уыцы бынаттæ — хæргæ кæм фæкæны, йæ конспиративон фатер кæм ис, йæ уæлæйы дарæс бон цал хатты айвы... Уынгмæ куы æфсæнвæндаджы афицеры дарæсты рацæуы, куы æфсæддонны, куы хъалагъуры дарæсты...

Бадила цыди йæ дыккаг мады размæ æмæ дзы уысмы бæрц дæр рох нæ уыди, райсом Петров йæ къухæй мæрдтæм кæй хъуамæ бацæуа, уый. Æмæ утæхсæн кодта. Æнкъардта, йæ цæсгоммы хуыз куыд раив-баив кæны æмæ йæ дыккаг мад алцыдæр кæй бафиппайдзæн.

Хæдзары къæсæрæй куыддæр бахызти Бадила, афтæ Варварæ Валерьяны чызг фестиди, йæ сонгом цæстытæй йæм нымдзаст ис æмæ йæ дзыхæй схауди:

— Исчи дæ бафхæрдта? Дæ хуызæй дæхимæ куы ницуал ис.

— Ничи мæ бафхæрдта, — йæ сæр батылдта Бадила.

— Кæд дæ исты риссы?

— Ницы мæ риссы.

— Кæсын дæм æмæ мæ цæстытæ нæ сайынц — фæрынчын дæ, — æрбакъахдзæфтæ йæм кодта йæ дыккаг мад, хъуамæ йæ йæ хъæбысы æрбакодтаид, йæ ныхæн ын аба кодтаид, йæ рæвдыд ын æвдадзы хос куыд басгуыхтаид.

Бадилаы дзыппы — ливор æмæ цынæ ваййы — мады къухтæ йыл куы аныдзæвой...

— Бафæлладтæн, — сдзырдта лæппу, иу къахдзæф акодта, дыккаг. — Баулæфон. Бафынæй кæнон.

— Сихоры комдзаг скæн, — Варварæ Валерьяны чызг Бадилаы

бакодта цæлгæнæнмæ, бандонмæ ацамыдта, йæ разы йын авæрдта хæринагтæ.

Фынгмæ йæ кæсын дæр нæ фæндыди, сæумæрайсом Петровимæ кæм сæмбæлдзысты, уырдам ивылдысты йæ хъуыдытæ.

— Ахæр, ахæр, — дзырдта Варварæ Валерьяны чызг, буфетæй йын радавта чысыл нуазæны коньяк, йæ разы йын æй авæрдта. — Аназ æмæ дæм хæрын æрцæуа.

Уæды онг Бадила нозты хъæстæ никуы фæци, ныр нуазæн йæ былыл сдардта æмæ йæ уыцы иу хъуыртт акодта. Нозты адæн ницы бамбæрста, сыстади æмæ сдзырдта:

— Хуыссæг мæ ахсы. Бафынæй кæнон.

— Ацу, ацу дæ уатмæ. Баулæф.

Йæ уатмæ бацыди Бадила, дуар дæгъæлæй сæхгæдта, базы цъар аскъуыдта æмæ хæцæнгарз уым фæмидæг кодта. Йæ сæр базыл бæргæ æруагъта, фæлæ йæ хуыссæг фæлыгъди.

Дзæбæх фæталынггæрæттæ, уæд Варварæ Валерьяны чызг Бадилайы дуар бахоста æмæ йæм бадзырдта:

— Сыдæй нæ мæлыс? Рацу, æхсæвæр скæн.

Раст уыцы рæстæг Бадила айхъуыста инæлар Рахмановы хъæлæс. Бадила йæ уатæй рацыди. Инæлар уыди нозтджын æмæ, лæппуйы ауынгæйæ, йæ цæсгом фæрухс. Варварæ Валерьяны чызг Бадиламæ ацамыдта æмæ сдзырдта:

— Ацы бон Жоржик рюмкæйы дзаг коньяк банозта.

— Уый цы хорз у! — бахъæлдзæг инæлар. — Æмæ ма уæд мæм дæр хъуамæ баназа.

Æхсæвæры фынг тагъд ацæттæ.

Инæлары дзыхæй алы хъазæн ныхас хауди. Иу рæстæджы афтæ бакодта:

— Жоржикы кæд ус курын фæнды? — ныххудти инæлар. — Варварæ Валерьяны чызг, дæ лæппуйы ус курын фæнды æмæ ды дæхи ницы уынаг скодтай.

Зæрдæты зæрдæ йæм мацæмæй фехсайа, зæгъгæ, Бадила дæр архайдта хъазæн ныхæстæ кæныныл. Уалынмæ фестæди æмæ кафынмæ фæци. Кафгæ та тынг хорз кодта Бадила, хæрдмæ-иу хауди, зæхх-иу æй цыма йæхимæ нал уагъта.

Мад ныццымыдис, лæппумæ æдзынагæй фæкасти æмæ йæ афарста:

— Жоржик, æмæ сæ дыууæйæ фылдæр кæй уарзыс? Тамарæйы æви Любæйы?

Уыцы дыууæ чызджы гимназийы ахуыр кодтой, Варварæ Валерьяны чызгмæ-иу арæх æрбауадысты.

— Жоржик, нæ дын загътон: иу нуазæн мемæ баназдзынæ, зæгъгæ? — загъта зæронд инæлар æмæ лæппуйæн коньяк рауагъта. Бадила нозт уыцы рæвдз ахъуыртт ласта. Йæ мады цæсгом фыдуынд æнхъырдтæ аци, мæ фыртыл цыдæр æрцыди, зæгъгæ.

Фæсæмбисæхсæв Бадила йæ сынтæджы йæхи æруагъта, фæлæ йæм хуыссæг æмгæрон нал бацыди. Æхсæвы фондз сахатыл йæ юнкеры дарæстæ йæ уæлæ скодта æмæ йын дарддæр цы гæнгæ у, уыдæттыл хъуыды кæныныл фæци. Бонивайæнты хъуамæ уа Осиповы ресторанмæ ныххизæны. Петров аходæн уым кодта.

Варварæ Валерьяны чызг ын йæ уатмæ ма бацæуа, зæгъгæ, Бадила дуар сæхгæдта, йæ наган йæ дзыппы атъыста æмæ уарыны дæттæ уайæн хæтæлыл бынмæ ныббырыди. Кулдуары сарты уынгмæ ахызти æмæ Вардисуданы уынгыл ацыди сусæг агентыл кæм хъуамæ сæмбæла, уырдаæм.

Уынджы йæм иу ран фæдзырдта сæудæджер Ломинадзе:

— Уа раджы кæдæм уайыс?

— Дысон-бонмæ кафгæ кæнæм, — сдзырдта Бадила æмæ йæ афарста: — Водкæ дæм нæй?

Ацы лæппуйы нуазагæй куынæ зонын, зæгъгæ, сæудæджер аджих.

— Водкæ дæ уыйас дæр хъæуæд, — загъта сæудæджер.

Бадила балхæдта æстдæс капеччы аргъ нозт, адджынæн æй банозта æмæ загъта:

— Батыхсын дæ кодтон æмæ мын хатырæй фæуæд. Хæрзрайсом у.

Цалынмæ ресторанмæ фæхæццæ Бадила, уæдмæ нозт йæ куыст бакодта — бахъæлдзæг. Ресторанмæ ныххизæн дуар рæвдз фегом ласта æмæ ауыдта: сусæг агент асинтыл уæлæмæ ссæуы. Бадила фелвæста ливор, гæрах — æмæ нæмыг агенты уæхскыл сæмбæлд. Петров йæ къух йæ дзыппы атъыста, æндæр йæ бон ницуал бацы — Бадилаы дыккаг нæмыг сæмбæлд йæ иннæ уæхскыл, æртыккаг йæ риуы бауад. Агент æрхауди йæ мидбынаты. Йæ мæстытæ суагъта Бадила — йæ нæмгуытæ иууылдæр Петровы хай бакодта.

Ресторанæй цы уынæртæ райхъуысти, уыдонæй æрчыцыдта Бадила æмæ лидзгæ.

Фæстæдæр куыд базыдта Бадила, афтæмæй йæм йе 'мбалттæ уынджы тигъæй сæ цæст дардтой, ома, куы ныс-суйтæ уа, уæд ын баххуыс кæндзыстæм. Сæ рæзты тъæбæрттæй афардæг æмæ сæ хæдзары балæууыд. Йæ уатмæ сбырыд хæтæлыл. Йæ базыл куыддæр йæ сæр æрæвæрдта, афтæ афынæй.

Уыцы хабæрттæ æрцыдысты 1907 азы 27 ноябры.

Сæумæрайсом Бадила фехъал дуары хойынмæ.

— Жорж, дуар байгом кæн! — айхъуыста лæппу йæ мады хъалæс. Дуар ын байгом кодта. Мад мидæмæ æрбацыд æмæ, пъл бумбулитæй кæй нал зынди, уый ауынгæйæ дзы сирвæзти:

— Уый цытæ уынын?! — ауади, лæггадгæнæг чызджыты æрба-мидæг кодта æмæ сæм загъд кæнынмæ фæци.

— Базы цъар алæбырди æмæ йæ бумбули фæдде, — загъта Бадила.

Мад ауади балкъонмæ æмæ уайтагъд æрбадзырдта:

— Жорж, ам цытæ цæуы? Рацу ма æмæ уынгмæ акæс! Цыдæр фæдисы хабар. Уынг гæрзифтонг хъазахъхъæгтæй байдзаг.

Бадилаы зæрдæ йæ риуæй рацæйхауд, фембæрста, йæ ахс-джытæ йæ фæдыл ам кæй æрбалæууыдысты.

Мад уатмæ æрбауади, лæппумæ фæкомкоммæ:

— Жорж, дæхи хуызæнæй дæм æппындæр ницуал ис! Иблис-ты сайд фæдæ? Нæ дуармæ цæмæн æрæмбырд сты?

Бадила æмбæрста: ныртæккæ йæ ныфс, йæ хъахъхъæнæг йæ мад у æмæ фæлмæн хъалæсæй загъта:

— Ницы сын зонын, мамæ. Дæхи ма тыхсын кæн. Фынай кæнын ма мæ фæнды.

Сихорæй та мад Бадиламæ æрбацыд, йæ ныхыл аныдзæвы-дысты йæ фæлмæн, æнувыдбагæнæг хъарм былтæ. Мады цæсгом фенхъырдтæ:

— Дæ нозты тæфæй нæм æрбацæуæн нал ис.

Варварæ Валерьяны чызг æрбахуыдта дохтыр Чичинадзеы. Уый æруындтытæ кодта лæппуйы, фæхъуыста йæм йæ хъусæнтæй æмæ загъта:

— Рынчынай йæм дæ зæрдæ ма 'хсайæд, — азылди Бади-ламæ. — Кæм байрвæзтæ уыцы нозтмæ? Дæ карæн лæппу хъуа-мæ уыдæттæ йæ сæрмæ хæсса? Худинаг?

Варварæ Валерьяны чызг æй рæстытæ кодта:

— Уымæй йæм мæ зæрдæ никуы фехсайдта. Дысон ын

мæхæдæг нозт авæрдтон, кæд æм хæрын æрцæуид, зæгъгæ.

Рацыди цалдæр мæйы. Иу бон сихор афон Бадилайыл сæмбæлди Джелиашвилиы къухæй фыст гæххæтт: «Æнхъæлмæ дæм кæсæм нæ фембæлæн бынаты. Фæссихор фæзын».

Уыцы бон Бадила юнкерты скъоламæ нал ацыд — сомихы уæлмæрдтæм æввахс сæ фембæлæны балæууыд. Джелиашвили йын йæ къух дзæбæх ныхъывта æмæ загъта:

— Арфæ дын кæнын. Хорз сарæхстæ! — цъусдуг фæхъус, фæтардзæстом, узал хъæлæсæй загъта: — Ныр та бавдæл æмæ æвæстиатæй Тифлисæй дæхи айс.

— Мæнæ ныр дæр... Ацы бон дæр ам хъуамæ мауал уаис, — загъта Калиго. Уый дæр тар цæстæй касти.

— Цæмæн мæ цæуын кæнут ардыгæй? — бустæ хъæлæсæй афарста Бадила.

— Цæмæн, уый тынг хорз зоныс. Дзæбæх хъус: аст æмæ ма дыл дыууиссæдз сахаты фæстæ ацы сахары нæ цæст куы æрхæца, уæд дæ нæхæдæг хъуамæ амарæм.

Уæд сæ Бадила æппындæр нæ бамбæрста, йæ маст сæм рафыхти. Никæй сæ ауæй кæндзæн, ууыл цæуылнæ æууæндынц? Рæстæй йæ цæмæн æфхæрынц?

Бадила куыддæр сæ хæдзары къæсæрæй бахызти, афтæ хæлбурцгæнаг хъæлæсæй сдзырдта:

— Иунæг минут дæр ам нал ныллæудзынæн! Ныртæккæ нæ хъæумæ цæуын. Нæ хæдзармæ!

Мады йæ ныхæстæ тынг фæцагайдтой, йæхи йæм хæстæг байста:

— Цы дыл æрбамбæлди, мæ къона? Цæмæн ахæм ныхæстæ кæныс? Цы хъыгдарæг дæ ис?

— Уыцы къазарматæм нал бацæудзынæн. Хъазæнхъул мæ сарæзтой.

— Ёрсабыр у, Жорж. Цы дын нæ фаг кæны, зæгъ ма мын æй, ницы дын бавгъау кæндзынæн...

— Ам нал лæууын, нæхимæ цæуын...

— Цом ма ныртæккæ училищемæ. Уæ хицæуттæн цы хъæуы, уый сын зæгъон æмæ ма дæ искуы исчи бахъыгдарæд...

— Уыцы къазарма æз мæ цæстыкæронæй дæр нал фендзынæн. Йæ кой дæр мын мауал кæн.

— Жорж, нырма æрыгон дæ, тæвдтуг, — дзырдта мад, йæ цæнгтæ йæ риуыл дзуарæвæрд скодта. — Фырт дæ загътон

мæхицæн. Мæ зæрдæйæ дæ нал атондзынæн. Бауадз мæ, куыд хуыздæр уыдзæн, ууыл ахъуыды кæнон. — Фæкъахдзæфтæ кодта мад, йæхи диваныл æруагъта æмæ лæппумæ йæ къух баивæзта: — Афтæ бакæнæм. Ацæуæм Петроградмæ, уым мын ис, чи ныл батыхсдзæн, ахæм хорз лымæнтæ. Мæ æнувыд æмбæлттæ. Кæм цæрæм, ахæм къуым дæр сæм разындзæн. Æрсабыр у. Нæхи бацæттæ кæнæм. Дард фæндагыл нæ цæуын хъæуы.

Сусæг æмбæлттæ та йæ ногæй ныхасмæ бацагуырджой, карзæй йын загътой:

— Тифлисæй æвæстиатæй дæхи ай!

Бадила лæгъстæйаг хъæлæсæй сдзырдта:

— Нырма ничима, ницы... Нырма мæм никæй зæрдæ ницæмæй фехсайдта. Къуырийы фæстæ Варварæ Валерьяны чызг æмæ Габаев Георгий Григорийы фырт Петроградмæ ацыдысты æмæ сæ удтæ æрæнцадысты.

Дыууæ майы фæстæ Бадила цæуын байдыдта, бæхыл бадыны дæсныйадыл кæм ахуыр кодтой, ахæм скъоламæ. Каст фæци скъола æмæ базонгæ, сæ хæдзары чи царди æмæ йæ цæст кæуыл æрæвæрдта, ахæм сылгоймагимæ. Уый уыди вице-губернаторы управленийы кусæг чиновничы бинойнаг. Уый йын райдыдта уырыссаг æвзаджы уроктæ дæттын.

1908 аз. Апрельы майы райдианы иу райсом сæ дуары дзæнгæрæг ныззæлланг ласта. Бадила йæ хуыссæнæй нæма систад. Варварæ Валерьяны чызг сæ лæггадгæнæгæн афтæ:

— Акæс-ма, чи нæм æрбацыд.

Лæггадгæнæг фæстæмæ тагъд æрбауад æмæ сдзырдта:

— Ардæм æрбацæуын фæнды Петрограды горæты хицауы сусæг хъуыддæгтæ æвзарæг хайы кусæджы.

Варварæ Валерьяны чызг загъта:

— Рацæуæд.

Æрбацыдысты сæм æртæ лæджы, сæ уæлæ æрвылбоны дарæстæ. Цыдæртæ дзырдтой, фæлæ сын Бадила сæ ныхæстæй ницы бамбæрста. Иу рæстæджы айхъуыста:

— Габаев Георги дæ фырт у?

— Гъо, мæ фырт у, — дзуапп радта мад.

Уыцы рæстæг Бадила бахызти стыр уатмæ. Мад æм ацамыдта:

— Мæнæ нæм йæхæдæг фæзынди. Базонгæ ут.

«Адон ардæм хуымæтæджы нæ фæзындысты!» — ныссæххæтт ласта Бадилаы зæрдæ, йæ цæсгом кæй афæлурс, уый банкæрдта.

Лæгтæй иу Варварæ Валерьяны чызгмæ баздæхти:

— Дæ фырт хъуамæ немæ ацæуа. Дæ зæрдæ йæм ма 'хсайæд. Тагъд дæм фæстæмæ зындзæни.

Бадилайы бакодтой Петрограды горæты сусæг хъуыддæгтæ æвзарæг къантормæ. Къанторы кусæг æй бафарста:

— Тифлисы искуы цардтæ?

— Цардтæн.

— Æмæ уырдыгæй цæмæн рацыдтæ?

— Мæ мад ардæм рацыди æмæ æз дæр йемæ рацыдтæн.

— Петровы кæй амардтой, уый дæр зоныс?

— Зонын.

— Æмæ йæ чи амардта?

— Æз сарæзтон террористон акт.

Уыцы ныхæстæ йæ дзыхæй куыд схаудысты, Бадила уый æмбаргæ дæр нæ бакодта.

— Куыд рауади уæддæр?

— Кæрæдзи хорз зыдтам. Рестораны нызтам. Æваст мын ма уадул ныдздзæхст ласта. Уый фæстæ йæхи раст кæнынмæ фæци, зæрдæлхæнæнтæ мын кодта. Банозтджын стæм æмæ кæрæдзийæн алывыдтæ калын байдыдтам. Йæ револьвер стьо-лыл аздад. Фелвæстон æй æмæ йæ амардтон.

Уый фæстæ сын сæ иу фарстæн дæр дзуапп нал радта Бадила. Хъуыдытыл фæци: «Цымæ мыл чи фæгуырысхо? Чи ма банымыгъта?» Йæ зæрдыл æрлæууыди, сæумæрайсом сæ хæдзармæ тъæбæрттæй куы згъордта, уæд æй сæ сыхаг Месхиты лæггадгæнæг чызг кæй федта. Уыцы райсом Бадиламæ уыцы чызджы зæрдæ нæ фехсайдтаид, фæлæ йæ Петровы марæджы агурджытæ куы фарстой, уæд, Бадила сæумæцъыккæй йæ рæзты удаистæй куыд æрбазгъордта, уый йæ зæрдыл æрлæуыдаид.

Бадилайы фидары фæмидæг кодтой. Мæй æмæ йæ æрдæджы фæстæ та поезды æхгæд вагоны Тифлисмæ аластой.

Варварæ Валерьяны чызг афтæ хъуыды кодта: «Мæ фыртыл мын тугтæ æрымысыдысты». Æмæ архайдта, цæмæй йæ суæгъд кæной. Фæлæ йæ бон ницы уыди.

Æртæ мæйы фæбадти Бадила Метехы ахæстоны. Хъадамантæ йыл бафтыдтой, хицæн кæмерæмæ йæ баппæрстой. Уый фæстæ йæ губернийы ахæстонмæ аластой. Рацыди ма цыппар мæйы, æмæ Тифлисы зылды тæрхондон Бадилайæн рахаста

ауындзыны тәрхон. Фәлә йә фыд булкьон Габаев Григорий Райгуырән бәстәйы сәраппонд Япоинаг хәсты кәй фәмарди, ноджы ма йә фыртыл 15 азы дәр әххәстәй кәй нәма сәххәст, уыдәттә хыңцгәйә йә Сыбырмә ахастой. Хьадамантә йыл бакодтой, афтәмәй тар хьәды хьәдәлхынцъ хәдзары дыууә азы арвыста. Зыдта, йә мад әхсәв-бон кәй нал бахынцдзән, йә уд дәр ратдзән, кәд суәгьд уайд, зәгьгә.

Иу рәстәджы Бадилаы хьадамантәй суәгьд кодтой.

Әцәгәй дәр Варварә Валерьяны чызг не 'рәнцади, цалынмә йәм йә иууыл стырдзинад Уәрәсейы император йәхәдәг нә байхьуыста, уәдмә. Уый тыххәй йә бахьуыди сәрмагондәй дарәстә бахуыйын.

Бадила ссәрибар 1913 азы. Ацыди Бугульницы сахармә. Цалынмә йыл йә мадәй әрвыст фәндаггаг әхцатә әмбәлдысты, уәдмә фәци каторгәмә хаст кутаисаг Кикерадимә. 1913 азы 16 августы Бадила фәхәццә Петроградмә йә мады размә. Уырдыгәй алыгьдысты Кисловодскмә. Ам Бадила балхәдта цыппар бәхы әмә байгом кодта бәхыл бадыны дәсныиадыл ахуыргәнән скьола. Сусәг агенттә йәм сә хьус кәй дарынц, уый зыдта әмә ныссабыр кодта йәхи Бадила.

* * *

Уыцы рәстәджы хабәрттә дзурджытә-иу әнә зәгьгә нә фесты гуырдаиаг әлдәрттә әмә кьнийәзтә хуссар ирәттән хьыцъыдәттә кәй нуазын кодтой, уыдәтты тыххәй дәр. Гулайы гуырдаиаг кьнийаз йе 'нахьом фырт Бадилаы цәстыты раз куыд бафхәрдта, уый бирәтә хьуыды кодтой. Сабийы зонды маст исыны хьуыды куыд райгуырди әмә уый йә цардыл кәрәй-кәронмә кәй сахадыдта, суанг йә амәләты онг йә рыст уд кәй нал әрфәлмән, уыдәттә-иу сә дзуринагтә систы.

Джабиты Кирилл дзырдта: «Кьнийәзән алчидәр дәс цьерийә иу ләвәрдта. Уыцы хьалон фыстой, кәмә цас зәхх уыди, уымә гәсгә. Әхцайә дәр әй фыстой, цьерийы ныхмә истой фондз сомы онг».

Гәджиты Кьоста дзырдта: «Адәм сбирә сты ма размәйы рәстәджыты. Зәхх сын нал фаг кодта әмә Гуырдыстонмә лыгьдысты. Цәгат Ирмә нә лыгьдысты — ницы йын зыдтой. Фос уәй кодтой, цыхт уәй кодтой әмә хор әлхәдтой. Фәсмын хиуәфт дзаума дардтой, әмә-иу ссыст сты. Фыццаг хьалон гуырдызы

мæкъуылгай истой. Истой ирæттæй посты æхца, иу адæймагæй 4, 5 сомы. Уыди данахарди хъалон дæр — иу лæгæй æртæ сомы.

«Æлдар Чулукидзейы зæххыл цардыстæм, — дзырдта Гæджиты Ерасты — 1905 азы паддзахæй пърыкъаз æрцыди: 25 туманы бафид æмæ хъалонтæй уæгъд дæ. Мæ фыд фараст туманы бафыста, уый фæстæ зæйласты фесæфти æмæ ме 'фсымæр Дауты бахъуыди æххуырсты цæуын. Моураутæй æлдар хъалон æмбырдгæнæг уыди. Зæххы фиддон иу адæймагæй иста 3 сомы. Æхца нæм нæ уыди æмæ нын-иу нæ хъуг аскъæрдтой. Царв, цыхт радт. Ноджы йæ бабуц кæн. Афæдзмæ-иу æххуырст фыййау бакуыста фынддæс далысы».

Уыцы рæстæгæй бæлвырд хабæртæ радзырдта Казаты Малак дæр: «Æфцæджы рæбын æртæ хæдзары царди. Сæ хуымтæ, сæ уæлмæрд дæр — уым. Гуырдзийæ индзылер æрбацыд. Хуымтæ раппæрста (ома, сæ хуымтæ сын байста), уæлмæрд дæр хуымтимæ рахаудта. Зæронд ус Хуыбецон амард, кæм æй баныгæной, уый нæй. Мæ фыд Бота хъæуæн афтæ:

— Зæронд усы иу-æртæ боны ма бавæрут.

Ныццыди мæ фыд Гуырдзымæ æмæ сын загъта:

— Мард нæ хуымы ныгæнын ничи уадзы. Аргъуыд зæхх никуы ис æмæ мард уæлæуыл баззад.

Гуырдзиаг хицау ын афтæ:

— Уæ мæрдты скъахут æмæ сæ рахæссут.

Мæ фыд Кутаисы губернатормæ бацыд æмæ йын загъта:

— Мард ныгæнын нæ нæ уадзынц æмæ цы кæнæм?

Губернатор гæххæтт ныффыста: «Мард баныгæнæнт йæ бынаты». Уыцы индзылеры куыст фæбырак. Æндæр индзылеры нæм æрбарвыстой. Уырыссаг, Никъала. Мæ фыд Ботайы хæдзары æрцард. Хæринаг ын кæм и.

Мæ мад Габæон астæуарт скодта, хæринаг стæвд кодта. Фæнычы фых хæринаг ын аразы.

Зæронд лæг, мæ фыдыфыд Куыдзæг æмæ Никъала бадынц. Кæрæдзи не 'мбарынц. Индзылер йæхимæ амонь:

— Æз — Никъала. — Уый фæстæ Куыдзæгмæ амонь: — Ды та?

— Æз та — Куыдзæг, — загъта мæ фыдыфыд. Индзылер æй гæххæтты афыста. Фæнычы фых уæливыхтæ. Царв конд сыл. Сау сыкъа. Сау дурыны — арахъхъ. Лæг фæныкай тæрсы, зæгъы:

— Етæ кусæтт нылзйа.

Зæронд æй кæцæй æмбæрста. Чидæр ма дзы уыди, иу дзырд

зыдта «ест», ома йæ хæрæн ис.

— Русили ест, — загъта зæронд æмæ йæхæдæг анозта. Уырыссаг нозтмæ басмыста, йæ зæрдæмæ фæцъд æмæ арахъхъ анозта. Зæронд хæры, индзылер дæр. Ахæм хæринаг, дам, мын аразут æмæ сæ мæ бар уадзут. Хæдзæртæ йын радыгай хæринаг кодтой. Тæлмацгæнæг æрхуыдтой индзылерæн Засетæй Сачинойы. Индзылер арæн адде кодта, сæ уыгæрдæнтæ дæр сын сæхимæ ракалдта, сæ уæлмæрд дæр. Стæй сæ фæйна туманы бацагуырды. Мæ фыд ын æхсæз туманы æрæмбырд кодта. Никъала афардæг.

Джапаридзетæ сæ уæддæр хордтой. Мæ фыд Никъаламæ ныццъиди, бацин ыл кодта. Тæлмацгæнæг ын сомихаг уыди. Мæ фыд йæ хъаст ракодта индзылерæн: «Запартæ нæ хæрдзысты». Микъала мæ фыдæн загъта:

— Куыд дын зæгъын, афтæ-иу бакæнут. Сæ хъæдгæсты сын ратæрут. Мæнг гæххæтт уын арæзтой. Хъаст уыл куы кæной, уæд сын æз сæ гæххæттытæ цыппар азы мæхимæ фæдардзынæн. Маргæ нагъ, фæлæ сæ ныххойут.

Мæ фыд хъæуæн рахабар кодта, фæлæ хъæдгæстæ Габела æмæ Бидзинайы нæмын нæ уæндынц. Уæд мæ фыд Гарсойы усæн афтæ:

— Габела æмæ Бидзина нæминаг сты æмæ ницы бакæнис? Къабайаг дын балхæндзынæн.

— Дæ мады къух мæм авæр уæдæ, — загъта Гусалон. Рихитæ дæр ыл уыди. Усæн хъуаритæ ракодтой, цъуй лæдзæг æм радтой.

Ус фæцъиди хъæдгæстæм. Сæ иу усмæ дзуры:

— Аппар дæ хъуаритæ!

Аппæрста сæ. Ус бæндæнæй сæ иуæн дзæхст. Æмæ атылд. Иннæйы дурадзагъдæй йæ разæй айста. Хъæдгæстæ сæ хъаст хъæумæ бахастой. Адæмæй иу загъта:

— Уыцы ус æрра у, мæн фондз хатты фæнадта.

— Мæн та æхсæз хатты, — загъта иннæ.

Уый фæстæ уыцы хъæдгæсты нал федтам».

Хуыгаты Зауырбеджы фыды рæстæджы хабар.

Къуыдаргомы кънйаз Абролайы хъæуы царди. Адæмы æрдомдта йæхимæ. Æрцыдысты йæм. Йæ дуармæ бадынц. Кæмæ — къæбæр, кæмæ — нагъ. Иу бон, иу æхсæв сæм нæ ракаст. Дыккаг бон сæм рацыди. Хъæдынз рахаста.

— Хъæдынз куыд сыгъдæг хъæуы, уый зонут? — бафарста кънйаз. Ничи ницы дзуры. Кънйаз загъта:

— Фыццаг ын йæ сæр ралыг кæн, уый фæстæ йæ къæдзил. Гьер сæрибар стут. Цæут.

Æртхырантæ сæм кæны, уый бамбæрстой иутæ, иннатæ цин кодтой, уæлæнгæйтты аирвæзтыстæм, зæгъгæ.

Бестауты Марусийайыл дæс азы цыди. Æлдæрттæ сæм-иу æрбацыдысты. Уыди сын сæрмагонд уат, фæйнæгæй тæрхæджытæ дзы. Мæй дæр сæм-иу фесты. Сусæгæй сæм-иу бакасти чызг. Даргъ стьолы уæлхъус-иу рабадтысты, сæ разы — алы минос. Бæгæны, арахъхъ сын хæдзарæй. Сæхæдæг-иу сæн æрластой. Фæминас-иу кодтой. Къуылдымыл-иу фæбадтысты æмæ та — сæ бынатмæ. Домдтой-иу: «Кадатæ нын саразут». Къуыдары сæ сойджынтæ хуыдтой. Айдагъ царв ахъарм кæн, базмæнт æй. Æмæ дзы уæливых скæн.

Гуырджиаг хæринаг. Ирмæ каджын нæ уыди. Семæ-иу аскъæрдтой кæмæй стур, кæмæй фыстæ.

Ирæттыл не 'рвæссыдысты гуырджиаг кънйæзтæ. Оны кънйæзтæ фæхыл сты. Иу иннæйы амардта. Чи фæтуджджын, уый ралыгъд Къуыдармæ. Часаулимæ. Пинатæ сæ бауазæг кодтой. Кънйазы чызг сын бауарзта сæ лæппу Богъийы. Рæсугъд лæппу уыди. Смой йæм кодта. Кънйæзтæ бафидыдтой, бæхтыл абадтысты æмæ Къуыдары балæууыдысты. Фидиссаг, дам, фестæм, нæ чызг, дам, глехийæ смой кодта. Не 'мсæртимæ, дам, нын сбадæн нал ис. Æрхæццæ сты фæдисæттæ. Пинты чындз суг хæссынмæ уыди. Йæ пысултæ йын хъæдмæ ахастой. Йæ суджы æргъом ын райстой. Йæ пысултæ йыл скодтой æмæ йæ ахуыдтой.

Начърепайы райгуырди Наниты Тъатъус. Йемæ куы ныхас кодтон, уæд ыл цыди 79 азы. Æлдæрттæ-иу, загъта, устытæ дæр æрцагуырდтой. Сæ зæрдæмæ-иу чи фæцыди, уымæ-иу бацамыдтой: «Уый нæ хъæуы». Мæ мадымад фыдрæсугъд уыди, уармы йæ æмбæхстой. Фæлмæцын кодтой Къуыдаргомы. Дзауæгтæм нæ уыд сæрæлхæды гæххæтт. Фæззæг-иу сæм æрбацыдысты кънйæзтæ æмæ сын-иу карзæй загътой: «Цалынмæ нын нæ хъалон Дзаумæ нылласат, уæдмæ мацæмæ бавналут». Цалынмæ гуырджиаг йæ хай айстаид, уæдмæ кæрдзынхоры бæрцмæ дæр æвналæн нæ уыди. Рæстæг-иу рацыди, æнæнай макъуылтæ-иу разадтысты, зæдхъæнæй-иу сæ банай кодтой. Кънйæзтæ-иу æгæр кæнын куы байдыдтой, уæд-иу адæм смæстæлгъæд сты æмæ сæ надтой, æхсæвыгæтты сын-иу сæ хæдзæрттæ пырх кодтой.

Бартыл тохгэнджитæ-иу систы сылгоймæгтæ дæр.

1912 азы чи æрцыди, ахæм хабар радзырдта Казаты Малак. Къозы назхъæд комы æфцæджы рæбын гæмæхмæ ныллыгъди Хъæцмæзты При. Иунагæй уым æрцарди. Йæ ус Теден амарди æмæ æндæр Тедены ракуырдат. При цуанон уыди. Сычъийы фыд — арæх. Джапаридзетæй æлдар ын афтæ:

— Нæ зæххыл æрцардтæ. Иу гал нын радт æмæ дын сæрибар радтæм. Ус лæвæрдта гал, лæг нæ.

Иу бон Прийы фыццаг усы чызджытæ фæсал тонынмæ уыдысты Теденимæ. Æрцыдысты æмæ сывæллæтты фæрсынц:

— При кæм ис?

— Рацъон лæгтæ йын йæ къухтæ бабастой æмæ йæ акодтой. Къонайы фарсмæ йæ фынайæ æрцахстой.

При йæ чызг Четойы топпæхсын сахуыр кодта. Чето дыууæ нæмыгæй топп айфтыгъта, йæ фарсыл кард абаста. Суæртты цур сæ лæбырды аййæфта йæ фыды æфхæрджыты. Дзуры сæм:

— Куыдзы конд æй кæдæм кæнут?

Уыдон Прийæн:

— Уый чи у?

— Дыууæ нæмыгæй ифтыгъд у йæ топп æмæ уæ дыгæйттæй ныццагъддзæн.

Чето йæ фыды байста.

Къныйæзтæй-иу разынди, адæймаджы фарнæй чи фæхайджын, ахæмтæ дæр. Гæджиты Миха ахæмы кой ракодта: «Онæй нæм иу æрцыди. Афæдз хæдзарæй иста дыууадæс сом, кæд цæрын фæрæзтой, уæд. Кæд бæгънæг уыдысты, уæд æмбис дæр нæ иста».

Бортъиты къныйæзтæ Мачабелты æрбахуыдтой. Бортъитæ ныхасæй æмбылдтой Мачабелты. Казаты Писыр сын лæггадгæнæг уыд. Мачабелтæ Писырæн: «Уæртæ нæ ныхасæй æмбулынц. Исты æрхъуыды кæн». Писыр цин хъаласæй:

— Леуахийы стыр кæфтæ фæзынди! Рæвдздæр цомут!

Бортъитæ фезгъордтой. Леуахи сыгъдæгæй калди. Йæ бынæй урс дуртæ зынди. Уыдонмæ сын амоны:

— Кæфты цæвут! Кæфты цæвут! Цыргъагæй!

Урс дурты æхсаргæрдтæй цæвынц Бортъитæ. Æхсаргæрдты æрдджытæ уым баззадысты. Писырмæ фæлæбурдтой:

— Фæхудинаян нæ кодтай!

Писыр алыгъди.

Хабардзурджытæ мысыдысты, ирæттæ сæрибар куыд

æлхæдтой, уый дæр. Æндæр хуызы та йæ загътой: «Истой сæрæлхæды гæххæтт».

Къуыдаргомы цæрджытæ ахæм гæххæттытæ дзауæгтæй раздæр райстой æмæ-иу сæхицæй ныббуц сты: «Махæн нæ сæр æлхæд у!» Кънйæзтæ сын дзырдтой: «Сæрибар балхæнут æмæ уæ ныууадзæм». Чи иу, чи дыууæ галы лæвæрдта.

Засеты Минаго афтæ дзырдта: «Кънйæзты зæххыл цардыстæм. Нæхи ссæрибар кодтам. Уæдæй фæстæмæ ма æртæ сомы фыстам паддзахадæн. Кънйæзтæн ницуал фыстам».

Козаты Пъалусæн-иу йæ фыдыфыд дзырдта: «Ды райгуырдтæ 1905 азы. Уыцы азы нæ хъæу Хуыцъемæ хъазахъхъ æрбацыдысты, бирæтæн сæ хæдзæрттæ басыгътой. Мах хæдзар баззад æнæхъæнæй. Къуыри нæм фесты хъазахъхъæгтæ. Зекъуци нын сарæзтой. Хор, фос нæм нал ныууагътой, бахордтой сæ.

Ды уæд хъæбысы уыдтæ, раппар-баппар дæ-иу кодтой, будуси салдат, дам. Уыцы рæстæджы зарæг рауагътой «Гаумарджо сертоби!», ома уæлахиз уæд иудзинад, нал нæ хъæуы æлдар».

Пъалус 1917 азмæ скъолайы фæцахуыр кодта. Бæстæ схæццæ. Ахуыргæнæгæн мызд нал уыди, скъола нал уыд. Акцизтæ сæм фæзындысты. Хъалон æмбырдгæнджыты афтæ хуыдтой. Хæдзæрттыл зылдысты, нæ уагътой арахъхъ уадзын. Хъæуы зиан раййæфта. Хъæуы нозт уыди, фæлæ йæ нуазгæ та куыд? Сыкъатæ хæссын нæ рауæндыдысты. Цайданы ныккодтой арахъхъ, цыма дон у. Æмæ дзы-иу йæ хъуыраей ахуыпп кодтой. Цайдан къух-къух цыди. Уалынмæ сæм æрбафтыди акцизт, паддзахады лæг. Дон бацагуырдта. Дзурынц кæрæдзимæ: «Уыцы цайданæй йын ма радтут, сæ дзыхты йæ фæкодтой. Дæ разы иннæ цайданы дон ис, уый йын радтут». Паддзахи лæг бацагуырдта, адæм кæмæй нозтой, уыцы цайдан. Банозта æмæ, дам, хорз дон у, сатæг дон.

Паддзахи раппæрстой. Фæсивæд æфсады уыдысты. Æмæ та Пъалус афæзмьдта йæ фыдыфыды ныхæстæ. Ленин, дам, раппæрста ахæм ныхæстæ: «Зæхх ист æрцæуæд адæмæн. Фабриктæ, заводтæ — работитæн!» Æфсад рафардæг сты сæ хæдзæрттæм. Хъæр кодтой:

— Ленин ахæм лæг у, æмæ адæм хъуамæ æмхуызон цæрой!

Сывæллæттæ-иу афæ:

— Ехх, ныр Ленины фен!

Усгур лæппутæ сæхи сцæттæ кодтой Ленины æфсадмæ,

науæд сæ меньшевиктæ сæхи æфсадмæ кодтой. Фæсивæд Зикъ-арайы æфцæгыл рахызтысты. Мард дæр дзы фæци. Æз дæр иуахæмы загътон: «Æз дæр бæлсæвиктæм цæуын лæгтимæ». Цæмæй йæ зыдтон, цы у бæлсæвик. Мæ мад мæ рацахста, ра-надта мæ».

* * *

Къуыдаргоммæ мæ Багаты Барис фæхуыдта. Дзыхæй цы дзырдта, уыдон мын цæстæй дæр уынын кодта. Æмæ йæм иу ныхас ахæм уыди: «Къуыдаргом æлдар нæ зыдтой».

Гуырдыстон Уæрæсеимæ куы баиу (1801аз), Барис уый раз-мæйы рæстæджыты кой кодта. Уымæй 27 азы раздæр 1774 азы та Ирыстон баиу Уæрæсеимæ. Историктæ зæгъынц: «1774 азæй 1801 азмæ Уæрæсейæ Ирмæ иу хæстон экспедици арæст дæр не 'рцыди. Гуырды Уæрæсеимæ куы баиу, уый фæстæ дыу-уиссæдз азы дæргъы арæст цыдысты иу иннæйы фæдыл æфхæрæг экспедицитæ».

Блиты Маркы чиныг «Русско-осетинские отношения»-йы бæлвырд æвдыст цæуынц паддзахы Уæрæсе Кавказ йæ дæлбар бакæныны тыххæй цы пълантæ арæзта, уыдон куыд æххæстгонд цыдысты, уыдæттæ.

Чиныджы автор зæгъы: «Ирыстоны политикон царды ахæмæй ницы цыди, æмæ Уæрæсе уырдам æфхæрæг экспедицитæ æрвыстайд. Уæрæсемæ æрмæстдæр уыди хæхбæсты царæг адæмты æхсæн колониалон режим сфидар кæныны пълан. Рен-ненкампф æмæ Абхазовы экспедицитæ арæст цыдысты, уыцы режим цæмæй сфидар уа, уый тыххæй».

Паддзах Александр I-æмы хицауад æргом дзырдта: «Æгас Кавказы дæр колониалон уавæр сæвæрынæн цæлхдурæвæрæн чи кæна, уыдон бауыдысты нæ хæстон тыхты амæддаг». Кав-казы хицауиуæггæнæг Ермоловы боныджы фыццаг фыст ныхæстæ уыдысты: «Змæнтæг хъæутæ ныггæныстон сты, зын-джы амæддаг баисты». Кавказаг адæмтæ йæ рахуыдтой ног Чингис-хан.

Паддзах Николай I рæстæджы Кавказы наместник сси инæлар Паскевич. Йæ размæ сæвæрдта иунæг хæс: «Хæхбæсты царджытæ нæ фæндиаг куына скommæгæс уой, уæд сæ бын-дзагъд ныккæндзыстæм».

1830 азы 21 июны арæст æрцыди æфсæддон экспедици. Уыры-

сы æфсæдтæ Дзауæй атындзыдтой Челиатгоммæ. Дыууæ колоннаы фесты. Иу колонна уыди инæлар Ренненкампы бар. Хохæгтæ сын тыхджын ныхкъуыр дæвæрдтой, фæлæ регуларон æфсæдты æруромын сæ бон нæ уыди. Цæрджытæ хъæутæй сæхи хæхтæм айстой. Инæлар кæй бацахста, уыцы авд хъæуы цæрджытæй хæдзæртты баййæфтой иу сылгоймаг æмæ дыууæ сывæллоны. Уыцы хъæутæ зынджы амæддаг баисты.

Дыккаг колоннаы сæргъы — дæлбулкъон Берилев. Сæ ныхмæ тынг фæлæууыдысты хохæгтæ.

Хъолайы хъæуы цæрджытæ сæхæдæг сæ хъæу басыгътой. Цæрджыты иу хай æрфидар сты Косты хæстон мæсыджы, иннæ хæстæввонг адæм æрныгъуылдысты аууон рæтты. Белиевмæ нæ разынди семæ схæцыны ныфс æмæ банхæлмæ касти Ренненкампы æфсæнддонтæм.

Хъолайы мæсыджы бадтысты удуæлдай тохмæ цæттæ æртын хъæбатыры. Уыдон æрлæууыдысты æппатæй гæрзифтонг дыууæ мин æфсæддоны ныхмæ. Уырыс сæ сармадзантай ралæууыдысты мæсыгыл, фæлæ сæ къори-нæмгуытæ фидары къултæй фæстæмæ схъиудтой æмæ йын ницы знаггад кодтой. Уæд 500 гренадеры бабырстой фидармæ. Мæсыджы бадæг хъæбатыртæ сын ныхкъуыр дæвæрдтой, уырысы хæстонтæй бирæтæ сæ аматтаг баисты æмæ та-иу фæстæмæ айвылдысты.

Мæсыджы къултæ зæххы арф ныццыдысты. Сæ бынты сын бакъахой æмæ сæ срамуздой, уый æфсæддонты бон нæ баци. Уæд тыхгæнджытæм фæзынди мæсыджы хъæдын сæр басудзыны фæнд.

Уыцы хæсты тыххæй Паскевич граф Чернышевмæ фыста: «Инæлар Ренненкампы æхсæвы фидары къулæмбуар хус сугты рæдзæгъдтæ самадта æмæ бардзырд радта, цæмæй сыл бандзарой. Кæд фидары бадджытæ хатыр ракурикой, зæгъгæ, ууыл йæ зæрдæ дардта, фæлæ нын хохæгтæ, бафæзмæн сæ ис, ахæм ныхкъуыр дæвæрдтой. Ныхмæ лæуджытæй дæс адæймаджы разындысты æгъатыр мастисджытæ, гæрзифтонгай хъуамæ нæ хæстонты æхсæнты алæгæрстаиккой, фæлæ нæ джебогъты амæддаг баисты. Æрмæстдæр дзы иунæджы райстам уацары. Фидары чи баззад, уыдон сæ цард ницæмæ æрдардтой — мæсыджы басыгъдысты».

Гуырдзыстон Уæрæсеимæ куы баиу (Хуссар Ир дæр йемæ), уыцы рæстæджы хуссар ирæтты тох сæ бартыл фæтыхджындæр.

Уыдæттыл дзурæг æнæнымæц документтæ æмæ æрмæджытæ лæвæрд цæуынц. «История Юго-Осетии в документах и материалах»-ы II æмæ III томты. Документтæ æмæ æрмæджытæ сты нымæцтæй нысангонд. Нæ цæст дзы иу-цалдæрыл ахæссæм.

Æртыккаг томы 108 документ (1884 аз, 28 ноябрь). Мыггæгтæ æмæ бынæтты нæмттæ фыст цæуынц, чиныджы куыд сты, афтæмæй.

Теревганы хъæуккагтæ Ноне Чибиров æмæ Гиго Цховребов Тифлисы губернаторæй курынц, цæмæй сæ æлдæрттæй бахъахъæна. Кънийаз Палавандовæн зылды хицау бар радта, цæмæй, йæ зæххæй йын кæй пайда кæнынц, уый тыххæй сыл ног хъалонтæ сæвæра. Ног хъалонтæ сын фидын кæнынц лæгдыхæй, сайынц сæ, нæмынц сæ. Хъастгæнджытæ курынц, цæмæй, Тифлисы æфсæддон губернатор кæй сфидар кодта, уыцы раздæры хъалонтæ йеддæмæ сæ мацы домой. Рацæй-рабон æмæ Паловандовы сæрыл дзуры æхсæнылæг, ног хъалонтæ куынæ фидат, уæд, зæгъы, экзекуцигонд цæудзыстут ахæстоны сбаддзыстут, кæнæ уæ Сыбыры бинаг къæй бакæндзынæн. Теревганæгтæ курынц губернаторæй, цæмæй сын сæ хъастмæ æркæса, рæстдзинад сбæрæг уа æмæ аххосджынтæ æфхæрд æрцæуой. Зæгъынц: кæд йæ иууыл стырдзинады рæстдзинад базонын фæнды, уæд нын нæ хъаст æхсæнылæгтæй дæр макæмæ радтæд, ма йæ радтæд кънийаз Абшидземæ дæр.

Ацы документи бын йæ къух бафыста Петр Багутадзе.

118 документ (1885 аз, 17 август).

Чарталийы хъæуы цæрджытæ Чехолийы фырт Шио Бежанов æмæ Бурдулийы фырт Мате Шишов иннæ фыййæуттимæ Мачабелты фос батардтой Урсыдзуары хъæуы хизæнтæм. Афтæ сæ домдта кънийаз. Урсыдзуары æмæ æввахс хъæуты цæрджытæ, сæ сæргъы хъæуон тæрхоны лæг Зураб Джичошвили, афтæмæй 60 лæгæй рацыдысты, фæнадтой кънийазы фыййæутты, Ниника Бурдулийы сæр хъилæй фæхостой æмæ мæлæтдзаг фæци. Ирæттæ фыстæй 30 атардтой. Ныр Мачабеловтæ уырдам цæуын нал уæндынц, уымæн æмæ уымы сæрвæттæ æмæ хъæдтæ сты ирæтты исбоныл нымæд.

Документы бынмæ кæсæм: Шио Чохели æмæ Мате Бурдули фыссын кæй нæ зонынц, уый тыххæй сæ бæсты мæ къух æвæрын æз Михаил Ярдви.

Протокол-курдиат сарæзта цæстдарæг Деканозов.

119 документ (1885 аз, 31 август).

Уыцы аз июлы 22 бон Палавандовты кънйæзтæ семæ цалдæр есаулы, се 'ххуырстытæ æмæ сæ хъуыддагаразджытæ, афтæмæй бабырстой Хъорнисмæ, цæрджытæй ницы бадомдтой, фæлæ сæ, туркаг башибузуктæн дæр нæ бантыстаид, афтæ ныггæныстон кодтой. Сæ бæхты цæфхæдтæй сын ныссæстой сæ хуымтæ, бирæтæн сæ фос байстой, сæ бæхты сын аслам аргъыл æрбауæй кодтой. Цалдæр боны дæргъы хынджылæг фескъæрдтой, хъæутыл зылдысты æмæ, се 'хсаргæрдтæ куыд цыргъ сты, уый базоннын сæ цыма фæндыд — фысты сæртæ-иу адзæнгæл ластой, фыхтой сæ æмæ нозтой, хордтой. Сабиты æмæ сылгоймæгты лæгъстæтæ æмæ æрдиаг дæр ницæмæ æрдардтой. Сæ хъуыддагаразджытæ адæммæ æртхъирантæ кодтой: хъасты гæххæттытæ ма чи фысса, уыдонæн хаст цæудзæн ауындзыны тæрхон.

Хъæуккæгтæ губернатормæ сæ хъаст фарон ноябры мæй барвыстой æмæ сын уынаффæгæнæг сенат нырма дзуапп нæма радта. Хъæуккæгтæ домдтой, 1883 азы онг, 50 азы дæргъы зæххæй куыд пайда кодтой, уыцы бартæ сын ногæй цæмæй радтой. Цæрджытæ дзурынц, зæгъгæ, уымæй уæлдай нын нæ хъастмæ куынæ кæсат, уæд æххуыс агурдзыстæм йæ иууыл стырдынад императорæй.

130 документ (1886 аз, 9 июль).

Дыууæ азы размæ 1884 азы кънйаз Михаил Эристов Сатикары хъæумæ бакодта æфсæддон экзекуци. Кънйаз хъæуккæгтæй домдта: радтут нын уе 'взæргæнджыты. Хъæуы цæрджытæ сæ коммæ нæ бакастысты, нæй, дам, нæм æвзæргæнджытæ. Уæд кънйаз бардзырд радта, цæмæй хъæуы уæлмæрдты мит ныммæрзой, уырдам бакæной сæ куыйтæ æмæ гæдытæ æмæ уыдонæй расомы кæной, æвзæргæнджыты кæй не 'мбæхсынц, уый тыххæй. Æппæты разæй уæлмæрдтæм йæ гæдымæ ацыд 62 азы карæн лæг Догузашвили Бадила. Кънйазы чапар Гиго Бесашвили загъта: «Ард хъуамæ бахæра Бадила нæ, фæлæ йæ фырт». Бадилайы фырт афтæ бакодта, уæддæр кънйаз Бадилайы дæр ныддомдта, цæмæй йæ гæдыйæ ард бахæра. Куынæ сразы уа, уæд ыл уидон бакæндзысты, йæ сæрыл та йын æркæндзысты, æддæмæбадæнтæ конд кæм уа, ахæм голлаг. Бадила ууыл не сразы æмæ бафыста 25 сомы. Ванатийы сауджын Леван Пилишвили уыдæттæ фенгæйæ йæ хъаст бахаста

кънйазмæ: «Бадила мын адавта мæ 200 сомы аргъ бæх». Бадила загъта: «Уыйбæрц æхцатæ дын кæцæй æрхæссон?» Уæд Бадилаыл бакодтой уидон æмæ, æддæмæбадæнтæ кæм ныккодтой, ахæм голлаг ын йе 'фцæгыл æрцауыгътой. Йæ сæрыл ын узал дон уагътой, бæх кæй адавта, ууыл басæтта, зæгъгæ. Кънйаз та адæмæй домдта: «Уе 'взæргæнджыты раттут!» Нæ та сразы сты. Уæд кънйаз бардзырд радта: «Ратæрут хæдзæрттæй нæлгоймæгты, сабиты. Мидæгæй баззайæнт сылгоймæгтæ æмæ сæм хъазахъæгты бауадзут». Бадила Догузашвили адæмæн лæгъстæ кæнынмæ фæци: «Цæйнафæлтау нын нæ устытæй фæхынджылаг кæной, фæлтау сразы ут кънйазимæ». Æмæ йæ фырт Георгийы сæ размæ ракодта.

Ацы хабæрттæ хурæргом раисты, Тифлисы губернаторы къантормæ кънйаз Эристовыл цы хъаст бацыди, уымæй.

152 æрмæг. Мыхуыргонд æрцыд газеты 1888 азы 9-æм мартыйы.

Февралы фæстаг бонты Цициановты кънйæзты хъæды кæрæдзи ныддæрæн кодтой хъæдгæстæ æмæ ирæттæ.

Хъæдгæстæ æртæйæ, кънйаз Цицианов йæхæдæг æмæ дыууæ цæцæйнаджы ирон фыййæуттæй байстой æртæ фысы æмæ сæ атардтой Карелы хъæумæ, бар лæвæрд сын нæ уыд, афтæмæй сæ фосы дзуг сæрвæтмæ кæй бауагътой, уый тыххæй. Æрыгон фыййау хæстæгдæр хъæумæ фæфæдис. Кънйаз Цицианов æмæ дыууæ цæцæйнагыл уайтагъд амбырд сты ирæттæ сæ хъаматæ æмæ хылтимæ. Кæрæдзимæ фæлæбурдтой. Кънйаз æмæ цæцæйнагтæ се 'хсаргæрдтæй цалдæр ироны фæцæфтæ кодтой. Ирæтты маст бынтон рафыхт. Цициановы сæры пырх акалд, афтæмæй зæххыл адæргъ. Цæцæйнагтæй иу цæфтæй Санебелийы хъæумæ кънйазы æфсымæртæм фæфæдис. Иннæ цæцæйнаг, йе 'хсаргардæй æвзидгæйæ, кънйазы цур слæууыд æмæ хъæр кодта: «Мæ къæхтыл цалынмæ лæууон, уæдмæ кънйазмæ æмгæрон дæр ници æрбацæудзæн!» Ирæттæ йæм фæлæбурдтой, йæ сæры пырх акалд, афтæмæй кънйазы фарсмæ æрхауди. Сæ хæцæнгæрзтæ сын айстой, сæ бæхты сын акодтой, афтæмæй хъæумæ афардæг сты.

Раздæр æрчыцыдта кънйаз, бабырыди цæцæйнагмæ, митæй йын йæ къæмисæнтæ феууæрста. Куы æрчыцыдта, уæд дзойтагæнгæ хъæумæ ацыдысты. Фыццæгтæй фæфылдæр сты ирæттæ, афтæмæй сæм фæлæбурдтой. Амардтаиккой сæ, фæлæ кънйазы æфсымæр

йæ фæдисонтимæ æрбахæццæ æмæ фервæзтысты.

Чиныг «История Юго-Осетии в документах и материалах»-ы фыццаг томæн Тогошвили Г. Д. æмæ Цхуырбаты И. Н. цы разыхас ныффыстой, уым 34 фарсыл зæгъынц: «Хицаудзинад кæй къухты ис, уыдонæй рацæугæ документты æцæгдзинад цæуы зыгъуыммæгонд. Зæхкусджыты барæй рахонынц къæрныхтæ æмæ лæбурджытæ. Картлийаг æлдæрттæ-иу сæ ирон зæхкусджыты арæх сардыдтой æндæр æлдæртты ныхмæ. Æлдæрттæ-иу сæ зæхкусджытимæ кæрæдзимæ фесты. Уыцы хабæрттæ-иу хъуыд-даджы гæххæттыты афтæ бавдыстой, цыма «ирæттæ Гуырдзымæ лæбурынц, бырсынц». Гуырдзиаг паддзæхтæ-иу, исты фæфос кæнæм, зæгъгæ, Ирыстоны алы кæмттæм бырстой æмæ-иу сын хохæгтæ ныхкъуырды куы радтой, уæд-иу паддзахы чиновниктæ зонгæ-зонын загътой: «Ирæттæ та Картимæ бабырстой».

* * *

Историон наукæйы доктор Дзидзойты Валери йæ уац «Хуссайраг ирæтты тох национ хæдбардзинадыл æмæ 1920 азы геноцид»-ы зæгъы: «Гуырдзиаг меньшевиктæ, иннæ политикон партитæ, национ-патриотон иугæндты минæвæрдтæ хуссайраг ирæтты, абхазæгты æмæ иннæ адæмты ныхмæ архайдтой империион мадзæлттæй... Гуырдзиаг политика Н. Н. Жордания, Н. С. Чхеидзе, А. И. Чхенкели, В. А. Геловани æмæ инæтæ æдзухæй критикæ кодтой уырыссаг шовинизм, Уæрæсейы империион политика, æмæ Уæрæсейы сконды уæвгæйæ, бæллыдысты автономимæ. Автономийыл архайдтой Азербайджаны, Сомихы, Финляндийы, Польшæйы минæвæрттæ дæр. Фæлæ уыцы рæстæг тыхджын уыдысты, нацментæн автономии раттыны ныхмæ чи уыд, уыцы депутаттæ.

Гуырдзыстоны меньшевиктæ 1920 азы сфæнд кодтой хуссайраг ирæтты бынтон ныцъцъист кæнын, ирон национ æмæ революцион зондахаст фесафын. Уый тыххæй сарæзтой, «ирон фарстайæн» кæрон чи скодтаид, ахæм æгъатыр пълан. Пъланы амынд уыдысты ирæтты ныхмæ тох кæныны мадзæлттæ: сайын, историйы факттæ зыгъуыммæ кæнын, ирæтты сæ фыдæлты зæххæй, ома Хуссар Ирыстонæй тæрын, марын...

Гуырдзыстоны меньшевикон хицауад... раздæр Хуссар Ирыстоны ном аивтой æмæ йæ схуыдтой Земокартлийы район (ныры Гуырдзыстоны жулик-идеологтæ Хуссар Ирыстон Цхинвалы

район куыд схуыдтой, афтæ) æмæ адæмы ратæрыны тыххæй сарæзтой сæрмагонд къамис.

Хуссайраг ирæттæ æнусты дæргъы кæм цардысты, Гуырдызтоны хицауад сæ уыцы зæххытæй куы тардтой, уыцы рæстæджы æбуалгъы хабæрттæй ницы ферох ис, кæимæдæриддæр ныхас кодтон, уыдонæй.

Революционер Козаты Раздены æфсымæры чызг, Нартыхты чындз Оля дзырдта: «Гуырдзиаг лæбурджытæ Саджилазы хъæумæ нæма фæзындысты, уæд алыгъдыстæм, нæзы хъæдмæ баирвæзтыстæм. Аууæттæй кастыстæм, хæдзæрттыл арт куыд æфтыдтой, уымæ. Нæ хæдзар хъæдæлхынцъ уыди æмæ ма дзы фæнык баззад. Нæ фыдмæ — хорз бæх. Йæ цæст æй ныууадзын нæ бауарзта. Хъæуæй рараст, афтæ йæ æхсын байдыдтой лæбурджытæ. Аирвæзти...»

Уынгæджы заман разыны, йæ уд аирвæза, æндæр тæригъæд ракаеныныл дæр чи нæ бацауæрды, ахæмтæ дæр. Сæ фос чи бамбæхста, уыдоны-иу чидæртæ банымыгътой. Амыдтой меньшевикты хицауады ныхмæ тохгæнджыты хæдзæрттæ æмæ сыл лæбурджытæ арт æндæрстой. Нартыхты Сосойы хæдзар амонæг дæр сын фæци. Хъæздыгдæр чи цард, уыдон сæхи æлхæдтой, афтæ дзырдтой: «Сосойы хуызæттæ куынæ уыдаиккой, уæд нæм Гуырдыз не 'рбабырстаиккой».

Уалыхъæуы царджытæ дæр царыны бар балхæдтой Гуырдызийæ æмæ уыцы хъæуы се 'рвадæлтæм баззади уыцы зымæг Оля.

Гæджиты Ерастьо дзырдта: «Гуырдызийæн æххуыс кодта Англисы паддзахад хæцæнгæрзæй. Турк æмæ сæ Иранæй хæхты сæргы хæргæфстыл хастой. Гуырдзиаг гвардионтыл уыди бурнымæт пълототæ, се 'фсадæн кодтой натхоры кæрдзын».

Челдыты Беса: «Лæбурджыты ныхмæ чи фæлæууыдаид, ахæм æфсад нæм нæ уыди. Уыди нæм ополченцтæ. Сæ сæргъы æрлæуыд Хуыгаты Симон. Уый размæ паддзахы службæйæ æрцыди».

Ополченцтæн дыууадæс æвзонг лæппуйы хастой хæцæнгæрзтæ, сæ иу Беса йæхæдæг. Дзæкъулты хастой хæринаг. Гилдыты-иу хæринаджы бын фæкодтой. Хæцæнгæрзты скълад уыди Къуыдары хъæуты хицæуттæй иумæ. Бархионтæ уыдысты Гуырдызийæ Иры æхсæн хохы. Хæххон къахвæндæгтыл-иу уалæмæ схызтысты, цæуын сæ-иу хъуыди 8 километры.

Хуыгаты Симон фесæфт Бесайы цæстыты цур. Бынатмæ куыд бахæццæ сты, афтæ Симон бархионтыл хæцæнгæрзтæ байуæрста

æмæ къæдзæхы тигъæй бынмæ ныккасти. Бынай йæ суыдтой, сæхстой йæ æмæ нæмыг йæ хурхыл сæмбæлд. Сыбыртт дæр нал скодта. Уайтагъд сæ сармадзантай æхсын байдыдтой. Симоны мард уым баззади.

Челдыты Бесайы ныхæстæ кæмдæрты фæбæлвырддæр кодта Козаты Малак. Уый дæр бархионтæй уыди. Афтæ загъта Малак: «Гилдзытæ нæм æвзонг лæппутæ хастой Цъунары цъупмæ. Ирæттæм дæр уыди иу пулемет, гуырдызмæ дæр. Цъуппæй нæм алцыдæр зынди. Схæцыдыстæм. Ирæттæй фæмард сты Хуыгаты Симон æмæ Гæззаты Маркъоз». Малакы хъуыдымæ гæстæ «дзармадзан» сæ иутæм дæр нæ уыди. Боньгон цæй фезмæлæнтæ уыди æмæ-иу дон хастой æхсæвы.

Стырмæсыгæй чи алыгъди, уыдоны хабæрттæ дзырдта Гæджиты Къоста. Гуырдыз сæ хъæумæ ссыдысты Дуалтатырдыгæй. Хъæу сармадзантай æхсын байдыдтой, æмæ бæстæ фæдис сси. Галтæ дзоныгъты ифтыгътой. Куыфтæ дзоныгътам скъæфтой. Æхсызгондæр сæ цы хъуыди, уыдон куыфты æвæрдтой. Æмæ æфцæджырда æм атырныдтой. Рынчынты хастой сынтытыл.

Удаист адæм дзуарыхæды рæзты цæугæйæ сæхи дзуарыл фæдзæхстой. Ам сæ æрбайæфта Наниты Къоста. Пулемет æм уыди æмæ сын загъта:

— Тæрсгæ ма кæнут. Лидзут. Æз сæ ауылты не 'рбауадздынæн! — æмæ æд пулемет дзуарыхæды фæмидæг.

Хуыгаты Зауырбег куыд дзырдта, афтæмæй Къуыдаргоммы уыди æрмæст иунæг пулемет. Хæст цыди æфцгуытыл. Санахъоты Мате Цæгат Ирыстоны бархионты къорд скодта. Сæ командиртæ уыдысты Засеты Пъауле æмæ Æлборты Къйазо. Гуырдыз иу бон сармадзанæй Часавалы æртæ æхсты æрбакодтой. Дыккаг бон сыл нæмгуытæ ныккалдтой. Адæм лыгъдысты, æмæ сæ гуырдыз мысанæн агуырдтой. Сæ пулеметтæ-иу куы кæцæй радардтой, куы кæцæй. Хъæуы смидæг сты гуырдыз. Æппæты разæй бандзæрстой Хуыгаты Зауырбегты хæдзарыл. Басыгътой Хуыгаты Доментийы хæдзар дæр. Цæрджытæй хъæуы чи баззад, уыдоны ахстой.

Засеты Минаго райгуырди Часавалы. Службæ кодта паддзахы æфсады. Паддзахы службæйæ чи æрыздæхт, уыдоны Гуырдыз се 'фсадмæ кодтой. Минаго дзырдта: «Загътам сын: нæ уæм цæуæм!» Уæдæ, дам, нæ зæххыл цæрут æмæ уын ам уадзæн нал ис. Мах — чысыл, уыдон кæуылты уыдысты æмæ нæ расырдытой. Нæ фронт уыди Цъедисы æфцæгыл. Гуырдызый

æфсæдтæ нæм ссыдысты Цъедисыл æмæ Къозыл. Сармадзантай нæ æхсын райдыдтой. Мамысоныл ралыгъдыстæм».

Козаты Пъалус дзырдта: «Гуырды сармадзантай хъæутæ æхсын байдыдтой. Сæ гвардиа хъæутыл æндзæрстой. Райсомæй нæ фос ратардтам. Алчи хъæдмæ хор, хуыссæнгарз хæссы, æмбæхсы сæ. Нæ фæндаг — Зикъарайыл. Æнусон цъити дзы. Йæ сæрты хъуамæ рахизæм. Бæстæ тæригъæдæй скъуыди. Стурæн йæ сыкъатыл бæндæн бафтау. Къаххидыл лæуу. Стурь донь баппар æмæ-иу иннаердыгæй скауди. Фæсте — топшы гæрæхтæ. Сылгоймæгтæ æрди-аг кæнынц: «Æрæййафдзысты нæ!» Къаххидæн иунаг амад хъæд. Бынмæ ныккæс æмæ сæр разилы. Мад æмæ дыууæ сывæллон. Иу дзы йæ дæлармы, иннаемæн хæцы йæ къухыл. Ныххаудысты æртæйæ дæр, фесæфтысты. Чеселты дон — йæ ивылдæй, уыцы афон дзы бæхджын дæр нæ хизы. Фесæфтысты адæм... Æндæр фæхсыл цыдысты. Хидыл сæ бон нал цыди. Галтыл хуыссæнтæ сæвæр, бæндæнæй сæ сæлвас. Зæйыл бæхизын хъуыди. Æхсæв чи бахызт, уыдон аирвæзтысты. Бонь зæй стæфст æмæ адæмæй, фосæй бæрзондæй донмæ ныккалдысты. Чи кæмæн уыди æххуыстæнæг. Фосы бирæгъ куыд тæра, афтæ нæ тардтой гвардиа. Нæ мæ рох кæнынц абон дæр уыцы мад æмæ дыууæ сывæллоны. Бæрзонд хъæбатыр ус уыди. Иутæ Зикъарайыл рахызтысты, иннаетæ Тхелгомыл. Тхелы хъæуы Тьджытæ цардысты. Гвардиа хъæуыл арт бандзæрстой. Зæронд лæг Лекса кæуы. Фæрсынц æй:

— Цæуыл кæуыс?

— Æфсадæй ам цæуылнæ исчи ис? — фæрсы зæронд лæг.

— Уæртæ Хъолайы мæсыджы хъайтар лæгтæ Косты Бег æмæ Къæбысты Акайы æрымысыди. — Уыдон Рыныкъæфы æфсады ныхмæ куы æрлæууыдысты.

Лекса топп ахаста æмæ гуырдызыйæ фондз амардта. Фондз худы æрбахаста. Йæ хæдзары сыгъды маст райста. Мæ фыдмæ худтæ равдыста, загъта:

— Ныр мæ маст райстон. Нал кæуын. Мæ хорз хæдзарыл дын куынæ кæуын.

Сæрддæргъы Чеселтгомы фестæм. Бæстæ æрсабыр. Загътам: «Бæлсæвиктæ нæм æрцæуынц æмæ ма кæдæм цæуæм». Мæй æмæ æрдæг дзы фестæм. Иу бон чидæр ныхтхъæр кодта:

— Æрбацæуынц гвардиа!

Фос нæм бирæ. Мæ фыды æфсымæр æмæ ме 'фсымæр хызтой лыстæг фос. Æз разæй скъæрдтон стурвос. Майрæмы дзуары

бын ма æрбайæфтой. Æхсæрдæс галы мæм уыди. Хуссарырдæм сæ тæрын. Бур нымæтджынтæ сæ размæ фесты хъалæбагæнгæ. Сæ иу хъæрæй дзуры:

— Саса, саса! Моди ака, беури саканели. Арис ака. Нуге синиат! Ардæм, дам, рацæут. Бирæ фос, дам, ис ам. Тæрсгæ ма кæнут! Хохы цъуппыл уыдыстæм. Мигъы къуымбил æрбакалд. Амбæхста нæ. Фосы мæт ма чи кæны. Фугæджыны амбæхстæн. Сæрдæй, зымæгæй цъæхæй лæууы. Гвардиа фаллаг фарсмæ адæмы æхстой. Дыууæ лæджы дзы амардтой. Устытæй дæр фæмард. Зæрæдтыл дæр нæ ауæрстой. Фос атардтой. Нæ бинонтæ бынæй хъæдмæ баирвæзтысты. Фосы цæуæт Чеселты хъæуы баззадысты. Нæ хъуг раирвæзт, йæ родмæ æрцыди. Фынддæс километры фæцыд. Уый фæстæ уымæй ныффос кодтам».

Абайты Уасо, сыбайаг. Райгуыр д 1890 азы: «Нæ бафидыдтой Ир æмæ Гуырды. Гуырды Адырбеджанимæ хæцыдысты. Уыдонимæ уал бафидыдтой æмæ махырæм фесты. Махмæ цы уыди. Хæдзари-хæдзар хъæбæр кæрдзынтæ æмбырд кодтам. Дзукъаты Къоста ссæдз кæрдзыны радта. Фыстой сæ. Хастам сæ скъладмæ. Дзидзайы мур, хæрынаен цы бæззы, уыдон æмбырд кодтам. Гъо, уый размæйы 18 азы хабæрттæ. Калачы гилдзытæ æлхæдтам. Иу лæгæй базары фондз абоймæйы балхæдтон. Абоймæ ма къухы. Агент мæм фæстæты æрбацыд. Æмæ ма ацахста. Фæрсы ма:

— Чи дæ?

— Мæгуыр, тыхст лæг дæн.

— Мæгуыр лæджы уый цæмæн хъæуы? — амоны абоймæмæ.

Махмæ ирон топпытæ уыди, уæддæр загътон:

— Цуан фæкæнаем, сырды фыдæй цæрæм.

Мæй ма фæдардтой сæхимæ.

Мидхæсты рæстæг ма Дзадтиаты Алыксандр Мызуры бынмæ арвиста. Сусæггæххæтт уырæм ахæссын хъуыд. Гæххæтт ма дзабыры бын бакодтон. Рукъæй араст дæн, æфцæгыл ныххызтæн. Иу бонмæ ныххæццæ дæн. Уым дæр та мæм сусæг гæххæтт радтой. Ныффæдзæхстой мын: «Бахъахъхъæн æй, науæд дæхи дæр фесафдзынæ æмæ мах дæр». Фæстæмæ та æфцæгыл æрхызтæн. Гæххæтты цы фыст уыди, абон дæр æй нæ зонын.

Гуырды арт æфтыдтой. Сыбайы Саулохты хæдзарыл бандзæрстой. Зæронд ус дзы басыгъд. Адæм фæлыгъдысты. Гуырдызы хистæр Джугъели дзырдта: «Дæ сæндонны сындз куы

арзайа, уæд æй æд уидæгтæ ласын хъæуы. Гуырдызмæ баст чи уыд, уыдоны дæр амардтой. Згъудеры сæ ныццагътой. Сыбайы æфцæгыл ралыгъдыстæм. Урстуалтæ Хъæдласæныл Тырсымæ лыгъдысты. Уыдон махырдаем ластой суг æмæ Хъæдласæн хуынди. Къуыдар бабын сты. Уæрдонмæ-иу сæ багæрах кодтой».

Наниты Тъатъус фæдисы рæстæг йæ бинонты цасдæр хъæды фембæхста. Йæ мад æмæ йæ фыд базæронд сты æмæ катыйты хай фæци. Гвардиа куы æрбацæйхæццæ кодтой, уæд йæ иннæ бинонты æфцæгæй цæгатырдæм фæкодта. Зæрæдтæм зæрдæ æхсайдта æмæ фæстæмæ аздæхти. Дыууæ æмбалы ма йын фæци.

Тъатъус дзырдта: «Сæ къухтæм бахаудыстæм. Ратъæппытæ нæ кодтой. Мæ цырыхъхы хъусы — мæ кард æмбæхст. Стæрстой мæ æмæ йæ ссардтой. Нæ цæнгтæ нын кæрæдзимæ бабастой. Æз ме 'мбæлттæн афтæ:

— Лидзын. Уæддæр нæ мардысты.

Джоджорайы дон ивылд уыди. Цъала иууылдæр — дон. Хид аласта. Лæгхид дзы бавæрдтой. Дыууæйæ нæ æрбахизын кодтой. Топпытæ нæм дарынц. Нытталынг. Æз ме 'мбалæн:

— Лидзæм.

Нæхи донмæ ныппæрстам. Æз аирвæзтæн. Ме 'мбæлттæн ницуал базыдтон. Æфцæгыл фос ныдздзæгъæлтæ сты. Иу сау рауæд нæ размæ фæци хъæды.

Аргæфстам æй. Цъититдоны йæ бавæрдтам. Алчи дзы хæйттæ ракодта. Мæ мадыфсымæры лæппу фæсте баззад. Уымæ атырныдтон. Дон-дон цæуын. Бæхджынтæ мæ æрбацæйæфтой. Мæ басылыхы — фыдызгъæлтæ. Акалдтон сæ. Лидзын. Фæлдæхт сисмæ бахæццæ дæн. Фехстой мæ. Фæстæмæ дæр-иу фæкастæн æмæ гæрахы рæстæг фæкалдтæн, фæфæлдæхтæн. Ныхас айхъуыстон: «Гъер лидз!» Мард æнхъæл мын уыдысты. Бæхджынтæ аивгъуыдтой. Донхæрд байбыны бафæсвæд дæн. Мæ винтовкæ æфцæгыл баззад, æндæр сæ ныццагътаин. Хæрды цæуын. Тæнæг хæдон мыл, æндæр ницы. Хохæй ахызтæн. Мæ дзаумæттæ кæм нывæрдтон, уым мæ фæллад суагътон. Сбон ис. Ауыдтон ме 'фсымæры лæппуйы. Цин кæны, дзуры:

— Дысон-бонмæ фердиаг кодтон. Мард æнхъæл дын уыдтæн. Дæ марды хабар айхъуыст.

Æфцæгыл — нæ адæм. Ныццин мыл кодтой. Цы хорз, дам, у, дæ мард гæды кæй разынд, уый! Бæрæггæнæг ацыдтæн нæ

хъæумæ. Гуырдызы нын нæ хуымтæ кæрдынц. Фехстам сæ. Иуы дзы амардтам. Мæ фыдыфсымæр аст мæкъуылы самадта. Гуырдызы сыл ныффыстой: «Адонмæ æвналæн нæй». Мæ фыдыфсымæры ссардтон. Аст мæкъуылы мæнг амад скодтам, иннæты агъуыстмæ бахастам. Æхсæв чъеуырийы най кæнæм. Зыгуым сыгътам. Хор сыджыты бын ныгæдтам. Галтæ дæр агъуыстмæ батардтам. Хъызт рæстæг райдыдта. Гуырдызы нæм æртхъирæн кæнынц:

— Абонæй фæстæмæ ма ам чи баззайа, уый мардыстæм! Йæхи Гуырдызстонмæ чи куры, уыдонæн цæрыны бар дæттæм.

Не 'рвадæлтæн-иу хохы фосдарæнтæ уыди. Уырдыгæй сын сæ фос ратардтой, саныччы хъус дæр сæм нал баззади.

Сырх уæныджы хабар дæр мын радзырдтой.

Къуыдаргомы адæм фæлыгъдысты. Гвардия комы цыдысты. Кæйдæр сырх уæныг сæ фæстæ уасгæ згъоры. Гвардийаг æй фехстытæ кодта æмæ йыл нæмыг нæ сæмбæлд. Се 'хсæн, дам, коммунистæ уыди æмæ уыдонæй иу афтæ:

— Уый сæ зæдыхай у. Куы йæ амарæм — аскъуындзыстæм. Æмæ йæм нал бауæндыдысты.

* * *

Стырмæсыгæй чи ралыгъд, уыдоны дарддæры тухæйнаг хабæртæ мын дзырдта Гæджиты Къоста: «Фæдисы рæстæг фос лæппутæ скъæрдтой. Хуытæ, мæргътæ баззадысты. Коммæгæс фос ратардтой. Стырмæсыджы цæрджытæ кæрæдзийæн æххуыс кодтой æмæ Зрабийы æнцайæны онг иумæ фæхæццæ сты. Чи бастад, уыдон уым баззадысты, иннæтæ æфцæгыл Мамысонгоммæ æрхызтысты. Гъо, Зрабийы æнцайæны æфцæджы рæбын иу æхсæв сегас дæр баззадысты. Ам — Тъатъейы суадон. Хорхæсджытæ дæр-иу ацы суадоны цур æрæнцадысты. Сæ бæхты-иу фæхызтой.

Уыцы æфцæгрæбын аджы хуызæн у, нæудзарм фосхизæнтæ. Адæмæй, фосæй дзы уыйбæрц æрæнцад æмæ дзы фезмæлæн нал уыди. Æмбу кодтой адæмæй, фосæй. Бынтон удмидæг нæма æрцыдысты. Æхсыр-иу радыгътой. Сæ фæндаггæгтæй ма цыдæртæ аздад æмæ комдзаг кодтой.

Адæм чысыл куы фæсабыр сты, уæд уæлейæ дæлæмæ æрыхъуысти кæйдæр фидар хъæлæс:

— Хорз адам! Фыддуг ныл скодта æмæ уæ ныфс ма асæттæд! Кæрæдзимæ фæкæсæм. Фыдæлтæй нын баззад уынгæджы бон тыхст адаймаджы уæлхъус балæууын. Дæ комыкомдзаг дæ дзыхæй ас-къуын. Не 'нæбон зæрæдтæ, æнахъом сабитимæ тухæйнаг чи фæци, уыцы мадæлтæ, нæ сывæрджын чындзытæ фæсте баззадысты. Чи сæм хъуамæ фæкæса, уыдон ам сты. Æнæ æххуысæй фесæфдзысты. Бон куы бадзир-дзур кæна, уæд сæм фæтындзут!

Уый Бадилаы мад Санеты хъалæс азæлыд, æгомгыт къæдзæхмæ дæр бахъардта, ныфс сын уагъта сæ зæрдæты.

Санет дзырд зæгъынмæ дæр арæхсти, куырыхон нæлгоймæгты фарсмæ-иу балæууыди, йæ зонды, йæ уынаффæйы ныхасын истой. Санеты кой-иу хабæрттæ дзурджытæй алкæмæ дæр рауади. Нæлгоймæгтимæ æмвынг бадти, чъирикувæг нымад хистæры бынат æм хаудта. Йæ æмбисондæн дзуринаг хабæрттæ Къуыдаргомы арæнтæй дæр ахызтысты.

Сывæрджынаы Санет ацыди хос кæрдынмæ. Иунагæй. Йæ сывæллæттæй иу уыцы бон райгуырди. Йæ фæсмынаы уæфт дæллаггуыры йæ батыхта æмæ дарддæр йæ куыст кодта. Загътой: æртыгай дæллаггуыртæ-иу дардтой.

Хуыгаты сидзæр лæппу Багъылы Санет куыд схаста, уый кой уæлдæр уыди.

Йæ чызг Дарикъо йæхи кæмæй æрцауыгъта, уыцы бæттæн-иу зианмæ цæугæйæ йæ астæуыл кæй бабаста, уыцы хабар дæр комы цæрджытæ зыдтаиккой.

Уæдæ Гæджиты мыггагæй иу сидзæр чызджы хъысмæт дæр бирæты зæрдæтæ бацагайдтаид. Мыггаг загътой: «Хæлттæ сæппæрстам. Кæй хал схауа, уый йæ хъомыл кæнæд». Чидæр фæцарæхсти: «Хæлттæ цы æппарæм? Дæлæ йæ Зæгъуенæн радтæм. Чызг ын куынал ис». Райста Санет сидзæр чызджы. Бахъомыл, мæнæ-мæнæ йæ чындзы цæуыны афон ралæудзæн æмæ дзы дзæбæх ирæд райсæн уыдзæн, уæд æрвадæлтæ Санетмæ цæуын байддытой, бахатыдысты-иу æм: «Радт нын æй». Рафыхти Санеты маст: «Æмæ йæ чысыл уд куы фæцæйскъуыд, уæд ын куына батæригъæд кодта! Ирæдæн уæ æрхъуыди ныр?! Афтæ загътой: «Æфсондзæй сæ фæнадта».

Афтæ загъта Гæджиты Къоста: «Фараст чындзы фæндагыл ныййардтой». Æфцæгыл ма мит уыди. Лигъдæттæ Мамысон-гомырдæм фæуырдыг кодтой, уæд-иу кæцыдæр рæтты Деда йæ быны авæрдта исты дарæс, сабитæй исчи йæ хъæбысы, афтæмæй-иу бынмæ бырыдысты.

Хуыгаты Осмæн æмæ йæ фыд Иуане Мыртгæджыны цардысты. Сæ тæккæ хæдзар аразгæйæ уыдысты, афтæ гуырдзы хæцын райдыдтой. Иуане хъæдмæ йæ конд хъуаритæм цыди æмæ йæ зæронд æфсымæр Джигойæн бафæдзæхста: — Гуырдзы куы сцæйцæуой, уæд-иу мæм бæрзонд къуылдымæй хъæргæнæнæй фæкъуыззитт кæн. Æмæ ададжы амбæхсдзынæн.

Гуырдзы Часаулимæ ссыдысты. Иуане йæ цæттæ хъуаритæ хъæды нæ уагъта, гвардиамæ куы бахауа, уымæй дæр тарсти.

Зæронд Джиго цырddзастæй бæргæ касти, фæлæ иуахæмы йæ цæнгтыл йæ сæр æрæвæрдта æмæ афынæй.

Уыдзæн ма



БÆРЗОНДЫЛ, АРВМÆ ХÆСТÆГ

* * *

Райгуырæны
мастæй
рыгъдæй-рыгъддæр
кæны мæ уд,
сæтты йæ рYSTÆЙ
мæ хъару.

Сындзау
Ирыстоны иугæндзон æвзæры
рисы бынæй рис.

* * *

Ирæфы сæрмæ
бæрзондыл,
арвмæ хæстæг,
Сау Зæды Кувæндоны рагъыл,
бæрзы суинаг къох
фæбур.

Иуæй-иу хатт базыр-зыр кæнын
æвастæй,
бæрзытæн исты фыдбылызы тасæй
бæхы буарау нырризын.

* * *

Уæвгæ,
сæ кад
æмæ сæ ныфсæй
хæдбар,
мæ фыд,
мæ мады бæрзæйыл
кафыдтæн
сæ удæгасæй.

Цæй, æмæ кæд мæ бæрзæй сбæззыди
кæмдæр
йæ къахыл слæууынæн кæмæндæр, —
æййафæд æй мæ ныййарджыты æрцыдмæ зæрдæрухс.

* * *

Зымæг
æнæдуар
Алондоны тулгæ
æвзист уырынгтыл
суанг Мæймæ,
нарæг-æнæчиугæ,
згъоргæ
асин
æхсæвдзутæн
сарæзта.

Æмæ уасæджы уастимæ,
уыцы асиныл
æрдæгæхсæв,
мæ сæр æз Дзæуæджыхъæуæй айстон.

ÆЛГЪЫСТ

«Ацу æмæ мауал æрцу!»
Мæ размæ
махæй авд фæлтæрыл цыди.

Ацыди —
уым баззади,
нал æрцыди:

нал æрцыди
чындзхастæй,

нал æрцыди
цуанæй,

нал æрцыди
балцæй,

нал æрцыди
хохæй,

нал æрцыди
донæй,

нал æрцыди
тохæй,

арвæй
нал æрцыди
æвдæм.

Дæн æз дæр уæдæ
цæуæг...
Уæды цæхæр æлгъыстæй
нæма 'рцыдтæн мæхимæ,
æмæ ныддаргъ и
Æцæджы Дунемæ мæ цыд.

* * *

Гом,
гом зæрдæйæ
бафæллади,
баихсyd,
сафтид и
уарзты арф-арфидæй
фæззæг.

Æмæ комкоммæйы фæндагыл
мæ фæззæг йе сæфтмæ
цыди.

* * *

Дзидзидай куыдта
кæмдæр,
йæ ныййарæгæн
куыдта.

Уарзон куыдта
кæмдæр,
йæ уарзонæн
куыдта.

Бæрз куыдта
кæмдæр,
йæ уæзæгæн
куыдта.

Гомриуæй касти,
уæххай, сæрд фестынмæ гæппæввонг,
арвæрдыны рагъæй уалдзæг.

ÆГАС ЦУ, ÆГАС...

Рæстæг
сæрæй-сæрæй
æгас цу,
æгас!
Кæцырдыгæй цæуыс?
Æз — никацырдыгæй.

Рæстæг,
кæцырдæм цæуыс?
Æз — никацырдæм.
Рæстæг,
кæцæй цæуыс?
Æз — никацæй.

Рæстæг,
цæугæ кæмæ кæныс,
кæмæ?
Æз — никамæ.

Рæстæг,
ау, уæдæ куыд цæуыс?
Цæуын,
æз цæуын дæ цыдæй.

Рæстæг,
уæдæ цæргæ,
цæргæ куыд кæныс?
Цæргæ кæнын
æз дæ цардæй.

Рæстæг,
уанцон нæу,
уый цавæр у, цы у...
Ау, æз дæн уæдæ рæстæг?

Рæстæгмæ,
мæ цард, мæ дзæцц,
рæстæгмæ.

Рæстæг,
 ау, уæдæ ды дæр
 мæлинаг дæ мæнау,
 æмæ дыл мæлæт
 æрцæудзæни
 мæнимæ?!

Иумæйаг ингæны
 иумæ æрцæудзыстæм
 ныгæд?!
 Кæд мæм дæ номæй
 сдзура исчи
 æмæ йæм азилон
 фæстæмæ,

уæд, бæгуы, дæ номимæ
 æз æнæ дæу,
 æнæ дæу дæр цæрдзынæн,
 дæ фарнæй æгас
 æгас зæххыл цæудзынæн.

НÆРТОН ЭПИТАФИ

Рухсаг у,
 рухсаг.
 ‘Гас хур у, ‘гас хур.

* * *

Æмбисвæззæджы
 иу бонæй
 иннæ бонмæ
 сыфтæрдзæгъдæг,
 зæхх æмбургæнæг
 уазал
 къæвдатæ
 æмбисондæн
 кæрæдзи ивтой
 иннæ абонæй
 иннæ абонмæ
 Дзæуæджыхъæуы.

Фæззæг, сырх-буртæй абухгæ,
арвмæ
архайдта асинтæ ‘вæрыныл рухсæй.

* * *

Æрвхуызæл —
уалдзæг.

Æвзистæл —
сæрд.

Зæлзæрин —
фæззæг.

Куы æрлæууынц ацы зæлтæ
зымæгон уазæлтты мæ зæрдыл, —
бахъарм вæййы мæ буар,
базыртæ мыл разайы тæхынаæввонг.

* * *

Хинайæгау,
фæсзымæг,
аныгъуылди
уалдзыгон
æхсыры цадæй фæлмы
Мады Хох.

Мады Хох
мигътæй Дзæуæджыхъæумæ дзуры:
«Зындзæни дæм рæхджы
къаппа-къуппайы фæдыл зæрватыкк».

* * *

У мæ зæрдæ
хæрисы пухау,
дзæгъындзæджы информацийау,
æвзист фонтаны пырхæнтау
рог.

Кæронмæ сыфтæры мæй рахур:
сиренмæ смуды æппæт
йе ‘миас æмбудæнтæй Мæскуы.

* * *

Рухс Моны сахары,
Леуахийы был
Хуры чызгыл дзурæг
Галæгон
бæрзы сыфтæрæй
хæрисы сыфтæрмæ
кодта арф мынчын
зæринзæлтæй
фæндырæг.

Дзаг тын уæрста æрдзыл хур
æмæ йын тæгæры цонгæй касти
апонаг æмдзæвгæтæ дзæгъындзæг.

* * *

Фæндырау мæ сайдта
къаппа-къуппаты быдыр
арв æмæ зæххы
ныдзæвæнмæ
йæ фæдыл.

Авд арвы стъалыты æхсæвæн
уыди фæндырдзæгъдæг
Сæна.



НАТГАЙЫ КУВÆНДОН

Æцæг цау

Æвæдза, æрдз дæр тæргай кæнынмæ чысыл сывæллонæй уæлдай нæу. Куы фæперт вæййы, уæд æллæх-æллæх, цæйбæрц бæллæхтæ æмæ фыдбылызтæ æрцæуы йæхиуыл дæр æмæ адæмыл дæр! Ивгъуыд æнусы 1933 аз дæр не стыр цæдисы ахæм æххормаг аз скодта, ахæм æмæ уæ бауырнæд: удхæссæг йæ бæзджын уис хæссын нал фæрæзта.

Уыцы фыдазы тыххæй ма абон дæр алы ныхæстæ цæуы. Иутæ йæ æрдзы аххос хонынц. Чи та фæзæгъы — хицауад, дам, æй барæй сарæзтой, фæлæ уыцы æнамонд аз, цымæ, цал уды аныхъуырдта?

Уæды рæстæджы ма ирон фарн, æфсарм æмæ æгъдæуттæ Сафайы рæхысæй ирон къонамæ фидар баст уыдысты. Алы хæдзары бинонтæ дæр хицæн уаты æфснайдæй дардтой уазæджы номыл сыгъдæг хуыссæн гæрзтæ. Алы хæдзары æфсин дæр йæ къæбицы æфснайдæй дардта, уазæджы фæхынцынæн хойрагæй æмæ нозтæй цы хъуыди, уыдон. Æмæ бинонтæ куы фæтыхстаиккой, уæддæр сæм фæныхилæн нæ уыди.

Нæ фыдæлтæ рагæй дæр фæстауæрцгæнаг уыдысты, æмæ быдираг хъæуты цæрджытæй бирæтæн сæ къутутæ дзаг уыдысты фароны нартхорæй, æмæ-иу чи фæтыхсти, æнæ уыдон къæбæр нæ хордтой. Уæд ма адæм адæм уыдысты æмæ кæрæдзийæн ныфсытæ æвæрдтой. Суанг ма уæрæсейаг къæбæргуртæй дæр бирæты æххормаг мæлæтæй фæрвæзын кодтой. Фæлæ æххормаг сындæггай, мæлæт, æмæ мæгуыргуртыл нæ ауæрста. Уыдис ахæм æвирхъау хабар дæр. Идæдз ирон зæронд ус дыууæ украинаг мæгуыргур чынздзон чызгæн нартхоры æнæхъæн гуыдын хæндыджы цыхтимæ æрфынг кодта. Йæхæдæг, хъайла ма сын акæнон, зæгъгæ, кæркдонмæ фæцагайдта. Æххормаг чызджытæ æфсины æрбацыдмæ фынг асыгъдæг кодтой, фæлæ сæ хъайлайæ иу комдзаг дæр ничиуал скодта. Се 'ххормаг ахсæнтæ

не скуыстой, æмæ дыууæйæ дæр се 'нусон хæдзæрттæ Ирыс-
тоны зæххыл ссардтой.

Царды цалхæн æруромæн нæй, тулы æмæ кæй уæлæмæ сисы, кæй та йæ быны ацъист кæны. Уыцы уæззау 1933 аз хæддаг мæргътæ æмæ сырдтæ дæр адæймагмæ æнхæлцау уыдысты æмæ сæхи хъæутæм æввахсæй-æввахсдæр ластой.

Гъемæ иу ахæм æнкъард бон лескенаг Тайсауты чындзхæс-джытæ фæндыримæ, заргæ, Цыколайы Баликъоты кулдуары раз сæ бричкæтæй æрфистæг сты. Фысымтæ сæм æнхæлмæ кастысты, æмæ æртæ лæгæй сæ размæ æгъдауимæ æрлæууы-дысты. Кæрæдзийæн арфæ ракодтой, æмæ сын уæд фысымтæ мидæмæ загътой.

Фысымты æмæ уазджыты хъæлдзæгдзинадмæ æрдз бакъæ-бæлдзыг. Хур дæр тар æврæгъты иуварс ассыфта æмæ мидбыл-худгæ йæ сызгъæрин цæст Цыколайыл æрæвæрдта. Фысымты æмæ уазджыты хистæртæ даргъ сарайы минасы фынгтыл æрбад-тысты, фæсивæд та уæрæх кæрты бæрцытау ралæууыдысты, æмæ фæндыры цагъд къæрццæмдзæгъдимæ арвы милтæм хæццæ кодта.

Фысымты æмæ уазджыты 'хсæн кафт ерысæй куы бацай-дагъ, уæд Баликъоты Сафар хъазты кæрон бандоныл æрæвæры æвзист æмæ сызгъæрин донытылд хъама, рон æмæ цыллæ кæлмæрзæн. Фæндыры цагъд фæуromын кæны, æмæ йæ бæзджын хъæлæс анæры:

— Фарн уæм бадзурæд, фæсивæд! Ацы мæгуыр азы нын не 'нкъард зæрдæтæм рухсы цъыртт чи бауагъта, уыцы дыууæ кæстæры Хуыцау æмæ йе сконд зæдты хорзæх уæд! Амæндтæ уарæг сыл амбæлæд. Хуадонты Биаслан æмæ Госæмайау æмзай, æмзæронд бауæнт. Лæппутæ, ерысæй кафт расидтыстут æмæ чи аивдæр, рæсугъддæр æцæг ирон кафт акæна, уый-иу мæнæ ацы рон æмæ хъама фæрнæй дарæд. Чызджытæй чи амбула, уымæн та — кæлмæрзæн.

Фæндыры уæнгронггæнæг зæлтæ арвы кæрæттыл амбæлдыс-ты. Къухæмдзæгъд æмæ дзабырты сыртт-сыртт стынг сты. Лæвæрттимæ сфидыдтой æртæ хъарм чъирийы кусарты сгуы-имæ, æмæ сæ хæрзад тæф улæфæнтæ агайдта, комыдæттæ сæм ивылдысты. Тæрхоны уæнгтæ баисты фондз лæджы. Фысымтæй Афæхъоимæ ма дыууæ, æмæ уазджыты дыууæ хистæры.

Ерысæй кафт стынг ис! Алы кафæг дæр йæ удæй арт цагъта.

Сыхаг урс дадали сылгоймæгтæ дæр æрбамбырд сты æмæ сæм циркмæ кæсæгау кастысты. Амбылдта фысымтырдыгæй Зехъеты лæппу, æмæ Афæхъойы бæзджын хъæлæс анæрыд:

— Исчи ма уæ йæ ныфс хæссы?

— Æз! — райхъуыст уазæгфæсивæдырдыгæй, æмæ хъазты фæзы астæумæ расæррæтт ласта нарæгастæу, гуырвидауц лæг. Къæрццæмдзæгъд æмæ фæндыры рог цагъдмæ цæргæсау йæ аив уæнгтыл схæцыд æмæ доны хъазау рог асирдта. Чегъре сæхи Заретæмæ ацамыдта, æмæ уый дæр йæ рог базыртыл схæцыд.

Уазæг, чызджы йæ разæй айсгæ, ахæм диссæджы кафт кодта, æмæ уæрджытæй дæлæмæ йæ къæхты змæлдыл цæст нæ хæцыд, йæ цухъхъайы фæдджитæ та не змæлыдысты. Сарайы бадæг хистæртæ дæр сцымыдис сты. Се 'ппæт дæр сыстадысты æмæ йæм, æмдзæгъдгæнгæ, кæсынæй нал æфсæстысты.

Кæрты уæвæг бирæ сылгоймæгтæ æмæ нæлгоймæгтыл фыр-диссагæй цыппæргай цæстытæ базад, раст сæм цыма уæларвæй Уастырджийы фырт Сесана æртахт æмæ, кæрæдзийы басхой-басхойгæнгæ фарстой, — чи у, чи у? Уагæры ма йæ сæрыл халас куы нæ фæхæцыдаид. Тæрхоны хистæр Афæхъо дæр фырдиссагæй йæ фарсмæ лæууæг дыууæ уазæджы афæрсы:

— Уæ хорзæхæй, уый кæй сагсур у?

Уазджытæ сæхицæй ныббуц сты æмæ дзуапп радтынц:

— Уый, нæ хъæу сæ сæртæ бæрзæндты кæмæй хæссынц, уыдонæй иу у — Саукуйти Дзага. Намысимæ лæджы худ хæссы. Афæхъо, ерысæй кафты уæлахиздзаутæ лескенаг Дзага æмæ цыколайæг чызг Заретæ æртæкъахыг фынджы раз куы 'рбалæу-уыдысты, уæд рахиз къухæй бæгæнныйы нуазæн бæрзонд сита, галиуæй та уæллаг чъирийыл æндзæвы, афтæмæй Стыр Хуыцау æмæ йе сконд зæдтæм скувы:

— Дунедарæг цытджын Хуыцау, табу дæ бæрзонддзинадæн! Де уазæг, дæ фæдзæхст нæ бакæн æмæ дын не 'ртæ кæрдзыны барст уæнт!

Уæ нæ фыдæлты рагон Уастырджи! Уазайы бæрзонд хох дæ бадæн, нæ быдыртæ дæ фæлгæсæн! Хохæй быдырмæ нæ ирон адæм кæм сты, уым де уазæг, дæ фæдзæхст!

Хоры Уацилла! Дæ хорзæх нæ уæд! Фæззæджы комулæфт нæм æрбахæццæ, æмæ не стыр бæстæйы нæ хорæрзад бæркад-джын куыд уа, уыцы хорз арфæ дæ курæм!

Уæ Хурты Хурзæрин! Дæ хъарм тынтæй рæвдыд куыд æййафæм, уыцы хорз арфæ дæ курæм! Уе 'ппæтæн дæр не 'ртæ кæрдзыны барст уæнт!

Уæ нæ дарæг, нæ уромæг зæхх! Кувæм дæм, курæм дæ, дæ бæркæдтæй хайджын куыд уæм, рын, сонæй — хызт, уыцы арфæ нæ уæд!

Уæ рухс Мады Майрæм! Табу дын кæнæм æмæ дæ курæм, цы хъæбултæ нын балæвар кæныс, уыдон фыдæлты фарны тырхса бæрзæндты куыд хæссой, нарты Батразы хъару æмæ Сосланы ныфсæй хайджын куыд уой, уыцы арфæ дæ курæм!

Уæ бынаты рухс бардуаг Сафа! Дæ хорзæх нын радт æмæ мæнæ абон сæ цард цы дыууæ кæстæры иу кæны, уыдон æмзай, æмзæронд куыд бауой, уыцы хорз амонд сæ уæд!

Уæдæ нын æцæг ирон кафтæй нæ зæрдæ чи барухс кодта, уыдоны дæр Ирыстоны зæдты æмæ дауджыты хорзæх уæд! Чи сæ цы хъуыддаджы лæуд у, уым сын цытджын Хуыцау æмæ йе сконд зæдтæ ахъызгæнæг уæнт!

Гъæтт, амменгæнджыты кæстæр, кувджыты кувæг Хъæрæмыс, мæнæй чи фæрох и, уыдоны та ды æрымыс!

Иу кæстæр фæцырд и, кувинæгтæй ацахуыста æмæ нуазæн Дзагамаæ авæрдта.

— Бузныг, Цыколайы хъæу, уæ уæздандзинадæй! Мæнæ нæ буц хистæр Афæхъойы зæрдиаг ракуывд дунедарæг цытджын Хуыцау æмæ йе сконд зæдтæм фехъуысæд æмæ уæ сæ хорзæх уæд! Уæ чызджытæ хорз амæндтæй хайджын куыд кæной, уæ лæппутæ та лескенаг сиæхстæ, уый уын Хуыцауы цæст бауарзæд! — Æмæ нуазæн, айс æй-аназ æй зарæгимæ куы анызта, уæд та Афæхъо уырдыг слæууыд æмæ тæрхоны номæй кæлмæрзæн Заретæйæн балæвар кодта, рон æмæ хъама та Дзагайы нарæг астæуыл сфидыдтой æмæ йын бафæдзæхсы:

— Мæ хур, кад æмæ сæ радимæ фæдар. Хъама дæ масты номыл сласын макæд бахъæуæд. Куы йæ сласай, уæд та йæ йæ кæрддзæмы æгадæй ма нытътъысс!

— Бузныг, Афæхъо, бузныг, Цыколайы хъæубæстæ, уæ лæвæрттæй, зæрдæ уын æварын, никæд сæ фæгад кæндзынæн, — уыдис Дзагайы дзуапп.

Рæстæг цыдис æмæ уазæгæй, фысымæй æрæджиау бафиппайдтой, бон йæ цырагъ куыд ахуыссын кодта, уый. Фысымтæ сæ уазджыты сыхбæстыл хæдзар-хæдзар байуæрстой. Дзага иу

æмбалимæ æрбынат кодта фараствывæллонджын сидзæргæс усы хæдзары. Сидзæргæсы къæбицы къæртайырдаг хуыскъалты йеддæмæ ницыуал уыд, æмæ фырафсæрмæй цы фæуыдаид, уый нал зыдта. Куыд нæ йæ бамбæрстаид Дзага. Кæртмæ акæсыны æфсон фæддæдуар. Смидæг и чызгæрвитджыты кæрты. Лæггадгæнджыты фынгтыл бадгæ баййæфта. Йе 'рбацыды сæрсын куы бамбарын кодта, уæд ын йæ хъæбыс айдзаг кодтой чтыритæ æмæ фыдызгъæлы хæйттæй.

Арфæты бын куынна фæкодтаид æфсин Дзагайы, стæй сæ уазæгуатмæ бахуыдта. Хъарм донæй сын сæ кæхтæ цæхсадта, сыгъдæг хуыссæнтæ сын бакодта, æхсæвы зæдтыл сæ бафæдзæхста æмæ уæд йæ зæнæгмæ ратындзыдта.

Æрдз йæ сау нымæты бын ныссабыр. Æрмæст ма-иу кæцæйдæртæй æрбайхъуыст æххормаг сырды ниуын, Æрæфы доны алоайы зарджытæм та хъæддаг мæргътæ, хæфсытыл æррæхцы низ бахæцыд. Уалынмæ цæлхыдзаг мæй Уазайы хохы сæрмæ стылд æмæ йæ хъоппæг цæст Цыколайыл æрæвæрдта. Змæлæг никæцæй зынди. Бакаст сидзæргæс ус Натыйы рудзынгæй дæр. Æххормаг сабитæ уазæджы фæрцы кæдæй-уæдæй къæбæры хъæстæ фесты æмæ сæ хуыссæг йæ быны скодта.

Багудзи кодта уазæгуаты рудзынгæй дæр. Фæйна сынтæгыл дзы хуыссынц дыууæ лæджы. Сæ иу рæгъайуаг бæхау хуыррытт кæны, иннæмæн та йæ хуыссæг сидзæр сывæллатты мæтæй тар хъæдмæ фæлыгъди, æмæ йыл рафт-бафт бахæцыд, афтæмæй йыл æрбабон. Цæуыны къахыл куы ныллæууыдысты, уæд сæ иу æфсинмæ фæсиды:

— Натга, фарн дæм бадзурæд. Æз дæн Саукуйти Дзага. Дæ уæззау хъысмæт мæ сагъæсты бафтыдта. Цæмæй дын феххуыс кæнон ацы уысм, нæ зонын. Дæ хорзæхæй Натга, Хуыцауæй курæгау дæ курын æмæ мæнæ ацы хъама æмæ ацы рон...

— Нæнна, мæ уæздан уазæг, уыдон дын дæ диссаджы кафты тыххæй нæ хъæубæсты лæвæрттæ сты, — уазæджы раз йæ зонгуытыл æрлæугæ, фæзæгъы сидзæр сабиты мад.

— Натга, Хуыцауæй курæгау дæ курын...

— Нæ, Дзага, нæ, хъодыйаг мæ ма фæкæ, — йæхи бакъултæ кæны сидзæрты мад.

— Натга, уæд та нæ чындзы къухыл ахæцынмæ хистæр лæппуйы барæвдз кæн æмæ йæ Лескенмæ мемæ рауадз.

— Ууыл дын разы дæн, — фæзæгъы Натга æмæ йæ уазджыты кулдуары онг афæндараст кæны.

Хур цæхæртæ калгæ арвы астæумæ куы схæццæ, уæд цыко-лайæгтæ сæ чындзхæсджыты фæндагсар Уастырджийыл бафæ-дзæхстой æмæ сæ кад æмæ радимæ афæндараст кодтой. Чындз Тайсауты къæсæрыл фарны къах бавæрдта, æмæ цины, хъæлдзæгдзинады арт ныр та Лескены хъæуы ныггуыпп ласта. Саукуйтæ та уазæг лæппуйыл цинтæ кодтой.

Æхсæв йæ фæнычы аныгъуылд. Амæндтæ хæссæг хур та скаст æмæ йæ уарзон зæххы фæлмæн тынтæй рæвдыдта. Уыдис Хуыцауы каджын бон. Хур арвы астæумæ куы схæццæ, уæд Натга, зæнæгæн фæйна хуыскъæлы авæрон, зæгъгæ, йæ къæбицмæ бахызт æмæ йæ хъустыл ауад бæхы мыр-мыр. Ракæст æмæ дын мæнæ йæ хъæбул быццеу уæрдонæй æргæпп ласта, атыхсти йыл æмæ цингæнгæ фæзæгъы:

— Æххормагæй нæ ничиуал амæлдзæн. Дзагайы лæвæрттæ нын фаг уыдзысты ног хорæрцыдмæ.

Æххормаг сывæллæттæ дæр сæ уæлхъус алæууыдысты. Фæсте уæрдонмæ йæ сыкъатæй баст уыди дуцгæ къамбец æд рæуæд, гуыффæйы нартхор æмæ хъæдуры дыууæ голладжы, ссады пут, хъæбæрхоры дзæкъул, алыхуызон халсартæ, нартхоры æртæ гуыдыны. Æххормаг бинонтæ сæ ком суагътой. Дыккаг бон мад æмæ фырт бæх æмæ уæрдон сæ хицауыл сæмбæлын кодтой. Натга йæ хæрзгæнæгæн фæзæгъы:

— Дзага, ды дæ нæ ирвæзынгæнæг зæд. Нырæй фæстæмæ дæ фæрнджын хæдзар мæнæн, мæ тъымы тъымайæн нæ рухс кувæндон.

Бинонты æхсæн хæлардзинад арфф уидæгтæ ауагъта. Натга алы аз дæр æртæ хатты Дзагатæм куывды цæуæгау цыди.

Дзагайы лæгдзинад та адæмæн æмбисондæн баззад æмæ йæ абон дæр мысынц.

Туг авд фæлтæры хæссы. Дзагайы стыр фарн йæ цыппæрæймаг фæлтæры уæнгты дæр сойау ахъардта æмæ йæхиау номджын сты.

*Хабар радзырдтой Къелойти Арсен, 73-аздзыд,
Тайсаути Тазрет, 82-аздзыд. Марты, 2009 аз.*



ИРЫСТОНЫ ДУРТÆ

*Уазал дуртæн кувын æз.***Токаты Алихан**

Дуртæ... Тигъджынтæ, тымбылтæ. Урс, цъæх, бур хъуынатæ... Не стут хæзна, йе налхъуыт-налмас. Хуымæтæг дойнагтæ, тыгуылтæ. Чы уын банымайдзæн кæронмæ уæ нымæц? Æниу нымады дæр ма кæй цæсты стут? Цы уæ ис æгомыв дуртæй уæлдай схонæн?

Кæддæр нæ фыдæлтæ, Иры Уарæхы сойджын быдыртæй хохы цъасмæ æрбафтгæйæ, федтой æмæ базыдтой дуры бирæ ног хуызтæ. Не 'взаджы афтæмæй фæзындысты уæды заманы æрбайсгæ дзырдтæ «къæй», «чыс». Райдыдтой амайын дур æмæ хылычыйæ хæдзар, мæсыг, галуан, гæнах, бырутæ.

Агъуысты мидæг-иу къæйæ æхгæд уыдысты цар æмæ астæрд. Кæнæ та-иу сбæззыд къонайы дæлтъуарæн. Хæдзар æдде-мидæгæй дуртæй ахæм æххæст кæм уыд, уым дардта дуры ном хæдзары зæд дæр — Бынаты Бындур (Бынаты хицау). Бæстыхæйтты дуртæ-иу арæх бааив кодтой лыг-карст нывæфтыдтæй. Уыдон фидауын кæнынц Цымыти, Лисри, Тырсыгомы — Тъеп, Четырс.

Дурæй арæзт цыдысты кусæн дзаумæттæ: фæхт, æлхой, уадæртт. Дур у йæхæдæг æрцъцыккæхсон æмæ цыргъæнæн сигаæц.

Зæххы куысты дурæй пайда кодтой похци ласгæйæ — уæз кæнынæн. Хъуыди-иу дур куырды дæр. Уымæй арæзт цыди куырды куынцгом.

Дуртæ сты нæ рухс кувæндæттæ: Зджыды Аларды, Уыналы Тыхост, Доныфарсы Хурымад.

Ирон лæджы дур мæрдты дæр уадзы, цы? Чъырдураей æхгæдтой къахт ингæны бавæрæн алантæ. Хæхты та ингæнтæ амадтой къæйдурты кærстытæй. Тыгуылтæй амад цыдысты зæппæдзтæ. Дурæй æвæрдтой цырт дæр.

Фæлгæсæн дурæй-иу сæ цæст дардыл хастой, хъахъхъæдтой сæхи фыд-адæмы æрбалæбурдæй. Фæлæ-иу сæм исчи куы æрбауæндыд, уæд-иу дур сси знаджы зæрдæйы тасуадзæн хæцæнгарз.

Æргом рацæуыны фадат кæй ныхмæ нæ уыд, уыдоныл-иу къæдзæхтæй рауагътой егъау дуртæ æмæ-иу сæ лæгæй-бæхæй цъæл-мур кодтой комы нарæджы. Æрбалæбурджытæ-иу мæсыгыл æрхъула кодтой, зæгъгæ, уæд ахæм уавæрæн рагацау æмбырдгонд уыд дурты стыр цæнд. Мæсыджы уæллаг уæладзыгæй æхсгæйæ, додойаг кодтой фыдгулы сæртæ. Дуртæй уыд хæцæн, дурæлвасæнæй архайгæйæ дæр.

Дурты амæддаг-иу баци, дзыллæ карз тæрхон кæмæн рахаста, уыцы æнаккаг. Дурдзавдæй-иу æй амардтой. Уæды рæстæгæй баззад: «Æвзæрыл дуртæ бакал æмæ дзы фервæзай». Йе та-иу æй разывывыт ластой куыдзæппарæн дурæй.

Уæдæ циу хъæубæсты цин æнæ хъазтæй? Хъазт та æнæ дурæй? Къуыппныхтæ-иу сæхи ирхæфстой цæнгдых æмæ уæхскуæзæй дур зыввытт ласынæй, хæрдмæ исынæй. Чызджытæ та-иу фесты тыччы хъазты ерысыл.

Алыхуызон сты дуртæ асæй дæр, хуызæй дæр. Иуæй-иутæ бынтон æнахуыр, цымыдисаг. Зæгъæм, хохы Хъахъхъæдурцы цур — у мæкъулæджы æнгæс, иннæ та — Æрхонмæ æввахс — æцæг теуа. Уый фæдыл, æвæццæгæн, арæх сты нæ таурæгъты, адæймаг кæнæ фос-иу дур куыд фестæди, уыцы цаутæ (Тыхосты таурæгъ, Айсанайы кадæг, Къостайы «Лæскъдзæрæн»).

Дуртæ дих сты хæрз æмæ фыдæмбæлæгтыл. Фыдæмбæлæгæй-иу сæ фæндаг иуварс дардтой. Хæрзæмбæлæджы (ахæмыл, зæгъæм, нымад цæуы Стыр Дыгурмæ хæстæг Цæгаты хъæды Къела-дур) цурты-иу араст сты æмæ-иу дзы рæствæндаг агуырдытой. Хæнæз æмæ Фæрæскъæтты æхсæн ма ис æнахуыр дур! Уый та, дам, адæймагæн исын кæны йæ фæллад.

Дур, дам, йæ бар дары боныхъæдыл дæр. Æнтæф, хус рæстæг, къæвда æрцæуынæнхъæлæй бæрæг дуртыл уагътой дон.

Иннæтæй уæлдай кадджындæр сты урс (арæхдæр — дзæнхъа) æмæ цæрдхуынкъ дуртæ. Ахæссæн сæ кæмæн уыд, уыдон-иу — цæстдзыдæй бахъахъхъæныны охыл — ластой хæдзары кæртмæ. Къæдзæхы цæрдхуынчты мидæг та-иу фыййæуттæ скъæрдтой сæ фос. Дурæй ма пайда кодтой фыййæуттæ Тутыры бон дæр. Сæ худты-иу æй бабастой: «Аййас дур

бахауæд къуыбырхъусы комы æмæ мæ фосæй афæдзы дæргъы ма фæхъæуæд!»

Дуртæй иутæ сылтæ сты, иннæтæ та — нæлтæ. Уый фæдыл Бæлдæранбон сылгоймæгтæн дæргъæццон дурыл æрбадын не 'мбæлд. Нымадтой йæ тæссаг хъуыддагыл.

Адæмы уырнынадмæ гæстæ дуры аххосæй уыздæн нæ дунейы карон дæр. Арвæй æрхаугæ Ахара-дур, дам, хъаймæты бон сæмбæлдзæн зæххы цъарыл æмæ бахæрдзæн æппæт удæгас цæрджыты.

Арæх æмбæлы дур Нарты кадджыты. Фыдрохгæнæн дуры сæр-иу айсæфтысты гуыппырсартæн сæ зæрдæйы риссæгтæ. Базадысты нæ хъæуты Нарты ном хæссæг ныхæстæ Лæцы, Мæцутæйы, Лезгоры, Къуымбылты. Уыдонæй, зæгъæм, Лæцы алы дурæн дæр уыд йæхи нысаниуæг: ам бадти сæ хистæр, Уырызмæг, уый дæле — уыд кусарт кæнынæн, ауыл фæлвардтой «кæй хуыздæроныл» сæ хъандзал кæрдтæ, иннæ та, дам, уыди бæхбæттæн.

Дуртæй-иу цыд нæртон тыхæвзарæн: дæндæгтæй дуртæ лыстæг карст кæнын æмæ ныхы фæйнагæй егъау дуртæ сæттын.

Уæлдай арæхдæр нæртон дуртæ хæссынц Сосланы ном. Æвæццæгæн, йæхæдæг дæр дурæй кæй райгуыр, æмæ йын сос-дуры ном лæвæрд кæй уыд, уымæн. Лæцы ныхасы — йæ бадæн, Мæцутæйы — йæ дур-саргъ, уый фалæ — хибар æппæрст дуртæ, се 'хсæн æвдгай къахдзæфы, афтæмæй — Сосланы гæпгæнæнтæ. Сывæллонæй, дам, сыл æнгомкъахæй арæх сæррæтт ласта.

Хауы дуртæм Сырдоны ном дæр. Астан фидæртты цур уыд, йæ хинарæзт хæдзар чи æргом кодта, ахæм нывæфтыд дур.

...Бирæ сты дуртæ. Фæлæ адæмы цæстæнгас уæддæр æвзары сæ иумæйаг миниуджытæ: æмхуызондзинад («Сау хохæй» — сау дур, урсæй та — урс», «Дур куыд у, йе скъуыддзаг дæр афтæ»). Уыцы æмхуызонæй сæ алчи дæр у иппæрд («Хъæдæй дæр — иунаг, дурæй дæр — иунаг»), фидар (æфсæйнаг дурæй цыргъдæр у, фæлæ йæ уæддæр дур сæтты», «Дурæмвидар»), æнæ дзæгъæл уæлдайæгтæ («Дымгæ дурæй цы ратона?» — «Ницы»).

Цы у ирон ныхас æнæ æлгыстæй та? Æмæ хъуысы дурты гыбар-гыбур уыдоны 'хсæнай дæр: «Дур йæ гуыбыны!», «Дур æрзайæд йе 'взагыл!», «Мæныйас дур æй æркъуырд!», «Дур-дзагъд фæу!».

Дурыл арæзт нывкарстæй нын ныууагъта йе сфæлдыстад уæларвон фарнæй хайджын Едзиты Сослаенбег.

Æниу, кæм нæ разыны царды дурты фæд? Ис сæ кой зайæгойты æхсæн: дурвæткъуы, хъæдур.

Хæссынц сæ ном нæлгоймæгтæ (Дудур, Дури, Дурми) æмæ сылгоймæгтæ (Дурмисхан). Аланыстоны паддзæхтæ Урдур (XI æнус) æмæ Дургулел (XII æнус).

Азæлыдысты дуртæ хъæутыл дæр: Ставд Дуртæ, Хъахъхъæдур, Дур-Дур.

Нæй, нæй æнæ дурæй ирон цард! Цæрынæй-мæлынмæ, кусынæй-кувынмæ уыд кæмдæриддæр немæ. Аргъ дæр ын уымæ гæстæ кодтой: куыройы фыдæн — хъуг, мæсыгæнцайæнæн — гал, йæ къулы фæтæн дурæн — фыс, цары цъуппæн — бæх.

Фæлтæр ивдзæн фæлтæры. Ивд цæудзысты царды фæтк, æгъдæуттæ, домæнтæ. Фæлæ цыфæнды козбау заманыл, цыфæнды фыдуавæртыл дæр уæлахиз уыдзыстут сымах, о дуртæ, Ирыстоны дуртæ.



«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ



*Нæ равдысты —
Эдуард Манукянцы ист къамтæ*

Эдуард кусы телекоммуникациты æмæ бастдзинады куыстуаты. Бирæ уарзы хæхтæ. Йе 'мбæлттæ, йæ бинонтимæ, кæнæ та иунæгæй арæх абалц кæны кæмттæм, фæзины хъæдты, схизы рæгътæм, айнæджы цъуппытæм, цъититæм, сисы сын сæ хуызтæ. Интернеты йын ис сæрмагонд сайт: pilgrim-andy@narod.ru



Чырыстийы цъупп.



Сондоны гуырæн.



Сырхы бәрзонд.



Мад-хох.



Тбау.



Космос.



Хъæриуы хох.



Чызджыты хох.



Майли.



Мамысон.



Сай хох.



Мидæгрæбыны æхсæрдзæн.

Æрдзон мæсыг.



Хьолхъа.

АДÆМОН ЮМОР ÆМÆ САТИРÆ КОЧЫСАТЫ РОЗÆЙЫ КОМЕДИ «ГÆДЫ ЛÆДЖЫ»

Ссæдзæм æнусы райдайæны ирон литературæйы уыдис æрмæст дыууæ сылгоймаг фыссæджы — Кочысаты Розæ æмæ Коцойты Ленæ. Дыууæ дæр сæ тыхтæ æвзæрстой драмон уацмыстæ фыссыныл. Розæ ныффыста цалдæр пьесæйы, уыдонæй иу — комеди «Гæды лæг» (кæнæ « Нæ пьырыстыф сæрра»). Æрмæстдæр уыцы пьесæ фæзынди мыхуыры Розæйæн йæхи рæстæджы, журнал «Зонд»-ы 1907 азы 1-аг æмæ 2-аг номырты, 1908 азы та мыхуыргонд æрцыди хицæн чиныгæй. Уæдæй фæстæмæ йæ арæх æвæрдтой хъæууон сценæты. 1905 азы йæ равдыстой Олгинскæйы. Режиссер уыди Розæ йæхæдæг. Архайдтой дзы æрмæст чызджытæ. Пьесæ иттæг популярон сси, æмæ йæ æвдисын райдыдтой æндæр хъæуты дæр. Фæстагмæ комеди бахауд Цæгат æмæ Хуссар Ирыстоны паддзахадон драмон театрты репертуартæм дæр, мыхуыр æй кодтой астауккаг æмæ уæлдæр скъолаты хрестоматиты.

«Ацы пьесæ у ирон аргъаумæ гæсгæ фыст, æрмæст пьырыстыфыл хуындзинад аргъауы афтæ æргом нæу», — кæсæм Æлборты Барисы уацы¹. Хæдарцаты Азæ йæ монографийы æрхаста, Æлборы-фырты архивæй кæй сита, ахæм новеллон аргъауы цыбыр мидис². Æхцатæ, къæппæг, æнгуыр, тæрхъус, кæсаг, гæдыты уаст, пьырыстыф æмæ йæ сæррайы хабар, дзæгъæлдзых ус æмæ йæ лæг — ацы элементтæ аргъауы дæр сты æмæ комедийы дæр. Чи зоны, Розæйы уацмыс бандæвта аргъауы вариантыл, æмæ аргъау фæстæдæр афтæмæй фыст æрцыдис. Фæлæ « Гæды лæджы» сюжетон ратæдзæнтæ æрмæст ирон аргъауæй нæ цæуынц, ис сын интернацион уидæгтæ.

Ис уырыссаг аргъау «Жена — доказчица». Лæг ссары хæзна.

¹ Æлборты Барис. Кочысаты Розæйы цард æмæ сфæлдыстад // Кочысаты Розæ. Рухсмæ бæлгæйæ. Пьесæтæ æмæ статья. Орджоникидзе, 1960, 8 ф.

² Хадарцева А. А. История осетинской драмы. Часть 1, Орджоникидзе, 1983, 145 ф.

Йæ усы акæны, хæзна кæм уыдис, уыцы бынатмæ æмæ йын кæсагахсæн хызы тæрхъус æвдисы, бæласыл та — лауызтæ. Уыцы афон уасынц фыстæ. «Старик, а старик! — говорит баба. — Никак, овцы ревут?». Лæг зæгъы: «Какие овцы! То нашего барина черти дерут»¹. Хæзна, кæсагахсæн хыз, лауызтæ, фысты уаст, æлдары (пъырыстыфы) хъыллист, æррайыл нымад чи æрцæудзæн, уыцы дзæгъæлдзых ус æмæ йæ цыргъзонд лæг — ацы æууæлтæй аргъауы сюжетмæ хæстæг лæууы Розæйы уацмыс. Гæнæн ис, æмæ Розæ аргъауы æндæр вариант дæр фехъуыстайд, кæнæ бакастайд. Фæлæ æрыгон драматург йæ уацмысæн радта национ хуыз, зæгъæм, комедийы бæлæстыл лауызтæ зайы, зæгъгæ, уæд æй «сыгъдæг ирон» уацмыс куыд хъуамæ схониккам? Лауызтæ характерон сты уырыссаг цардыуагæн. «Гæды лæг»-æн ис авантюрон-фольклорон сюжет. Мæгуыр ирон лæг уæлахиз кæны: дзæгъæлдзых устытæ Мызылон æмæ Къомиан пъырыстыфы бардзырдæй уазал ахæстони фæбаддзысты сихорæй изæрмæ! Пъырыстыфæн, паддзахы æгъатыр бюрократæн, йе 'ртхъиæрæнтæй ницы рауади. Æппæт уыдæтты руаджы комеди бирæ рæстæджы уыдис тынг уарзон адæмæн.

Розæ æвдисы, хæдхæцæг паддзахы хъуызæттæ-иу мæгуыр фæллойдæнæг адæмы гыццыл истæй фæдыл дæр куыд æфхæрдтой, уый. Фыссæг архайджыты дзыхæй пъырыстыфы хоны æрра, адæмы удхарæй кæй мардта, уый тыххæй. «Уый дæлæ нæ пъырыстыф сæрра, æмæ йæ сбастой æмæ йæ нæмгæ, хъыллыстытæгæнгæ фæтæрынц». Уыцы заманы ахæм хицауæй афтæ зæгъын нымад уыди фыдракæндыл, фæлæ Розæ йæ ныфс бахаста пъырыстыфы æппæрцæгæй равдисынмæ.

Розæйы чысыл комеди «Гæды лæг» ифтонг у юморæй. Фыццаг æркæсгæйæ афтæ зыны, цыма автор ахсджиаг хæсæн йæ разы æвæры Мызылон æмæ Къомианы хуызæн дзæгъæлдзых устытыл худын. Ахæм уагыл арæст у сюжетæн йæ сæйраг хахх дæр. Фæлæ «дзæгъæлдзых» устытыл фæхудынæй дарддæр, фыссæгмæ уыдис æндæр, ахсджиаг хъуыдытæ дæр. Автор сæйраг сюжетон хаххы аууон бакодта æндæр сюжетон хахх: бынæттон хицаутты-пъырыстыфты цард равдисын.

Пьесæйы ахсджиаг аивадон нысаниуæг ис æлгъыстытæн. Æлгъыст у ирон фольклоры сæрмагонд жанр. Æлгъыст ирон

¹ Русские народные сказки // Сказки народов мира. Том 1. Москва: «Детская литература», 1987, 673 — 676 фф.

адæймагмæ куыд арф хъары, уый тыххæй Къоста фыста «Особа»-йы варианты: «Кажется, никакая ругань не может довести необразованного европейца до убийства, а между тем наша кавказская ругань в большинстве случаев бывает основной причиной ужасного преступления». Цыфæнды æлгыст дæр у зæрдæкъахæн æмæ масты хос. Къоста йæ очеркы фыста, зæгъгæ, «ирон уæлæуыл цардæй тынгдæр æууæнды Мæрдты басты цардыл»¹, уымæ гæстæ бирæ æлгыстытæ баст сты уыцы уырнынадимæ.

Хицæн хуыз ис сылгоймæгты æлгыстытæн. Фылдæр хатт уыдон æвдисыңц хæрам æмæ фыдæх нæ, фæлæ фæсмон, тæригъæд æмæ æнд. æнкъарæнтæ. Комедийы райдайæны Мызылон кæны йæ хæдзары куыстытæ, йæхимидæг дзуры, афтæмæй. Персонажы монолоджы Розæ пайда кæны экспрессивон лексикайæ, æлгыстытæй, уайдзæфтæй, цæмæй ныхас чиныгкæсæгмæ арфдæр бахъара, уый тыххæй: **«Мызылон.** Исчи дæ амара, уæвгæйæ та, ахæм лæджы, йæ хæдзары мæт чи нæ кæны! Райсомæй раджы сысты æмæ уымæй изæрмаæ æгас хъæуыл дзæгъæлдзу чи кæны арахъдзуан. Тæхуды æмæ йæ къона, йæ лæг дæр хæдзары мæт кæмæн æркæны! Цымæ кæдмæ афтæ цæрдзынæн?» Суанг кæронмæ дæр Мызылоны дзыхæй хауы æлгыстытæ æмæ æрмæст йæ лæджырæм нæ: **«Мызылон** (иунæгæй). Къомиан мæ æрбабын кодта, йæ хъæбулы фыдтæ ахæра, мæ хæдзар фехæлд. Мæ дзæгъæлдзых мæ æрбабын кодта... Дæ хæдзар æрбайхæла, Къомиан!»

Архайд куыд арфдæр цæуы, афтæ персонажтæн сæ ныхасы фæзыны, гуырысхо кæнæ дис чи æвдисы, ахæм экспрессивон дзырдтæ: зæгъæм, Мча арæх дзуры «арæби». **«Мча.** Арæби, мæ дзых мын схæлиу куы нæ уадзы!». Пъырыстыф ыл хъæр кæны: «Не надо «арæби»! Уыцы репликаетæй рæзы комедион эффект.

Уацмысы ныхас нывджын кæныңц сомытæ æмæ æгадгæнæн абартытæ. Уыдон арæх баст вæййыңц ард æмæ æртхъиарæнтимæ, афтæмæй сæ рауайы базырджын ныхæстæ æмæ æвдисыңц персонажты миддуне, сæ монцтæ æмæ сæ хъуыддæгты нысан. Зæгъæм: **«Мызылон.** Ёрбакæсут-ма, йæ тæф куыд кæлы, цыма арахъхъы боцкъа у, уыйау». Сомыйы эмоцион тых ирддæрæй разыны Мызылон æмæ Къомианы диалогы: **«Мызылон...** макæмæн зæгъ, дæ судзгæ мæрдтыстæн, фæлæ нæ лæг æхца ссардта». **«Къомиан.** Никамæн зæгъдзынæн, ме 'дзард хойыстæн. Тæхудиаг фæуат, мах та цымæ кæд фендзыстæм цард?»

¹ Хетагуров Коста. Полн. собр. соч. в пяти томах. Т.4. Владикавказ, 2000, 408 — 409 ф.

Пьесæйы ахадгæ фæрæз у ремаркæ. Уæлæнгай æркæстгæйæ гæзæмæ зыны йæ ахадындынад, æмæ йæм рæстмæ йæ хъус ничи дары. Фæлæ йæ нысаниуæг ахъаззаг у. Иугæр ис, уæд, æвæццæгæн, хъæуы æмæ у иргасинаг¹.

Ремаркæ у франсаг дзырд, йæ мидис — «фиппаинаг», «амынд». Уацмысы уымæн ис бирæ функцитæ. Фыссæг уый фæрцы «фæбæрæг кæны архайды бынат, архайджытæн сæ æддаг хуыз æмæ сæ уаг, сæ ацыд, се 'рбацыд, сæ азмæлæнтæ æмæ сæ митæ, сæ уæнгты змæлд, сæ ныхасы хъæд. Хатгай ремаркæтæ бæлвырд кæнынц персонажты æууæлтæ: сæ кар, сæ миниухжытæ, сæ царды цаутæ.

Ахæм эстетикон принциптæ хицон сты Розæйы поэтикайæн дæр. Ремаркæтæн сæ сæйрагдæр у, архайды бынат чи æвдисы, уый. Бынат у реалон уавæр. Адæймаг цæры æмæ архайы бæлвырд ран, уымæ гæстгæ йын бынат æргом кæны йæ цард æмæ йæ уавæртæ, бынаты фæрцы йын хатæм йæ ахаст, йæ алыварс цы ис, уыдонмæ. Адæймаг цы уавæры цæры, йæ алыварс цы дзаумæттæ ис, уыдонæй зыны йæ цард, йæ культурæ, йæ исбон, йæ уаг. Розæ хуымæтæджы нæ ныв кæны: «Мæгуыр уат: тæхтин скъуыдтæ æмбæрзæнимæ. Иу къуымырдыгæй — даргъ бандон, йæ иу кæрон бады Мызылон, йæ разы æвзæр, æнæсæр æргъæу чырын. Мызылон даргъ æндахæй хуыйы уæфстæ». Ахæм фæлыст уат æвдисы бинонты социалон цард, сæ заман, адæмы культурæ. Уыдон сты иумæйæг нывтæ, фæлæ фаг сты чиныгкæсæгæн дæр æмæ театрдзауæн дæр.

Розæ йæ персонажтæй комкоммæ характеристикæ дæтты æрмæст Умарханæн. Æвдисджыты номхыгъды ремаркæ амоны — 40-аздыд лæг, гуыбыр, мæгуыр, дзæгъæлдзуаг. Умархан æмæ иннæ архайджыты фыссæг æвдисы зæрдæхъæлдзæгæй. Умарханы фæлгонц у ирд: кæд уый хицауы раз йæхи ницæйаг лæгæй æвдисы, уæддæр йæ зонд йæхимæ ис æмæ æнцонæй афæливын фæразы пъырыстыфы дæр, къулеры дæр æмæ йæ усы дæр. Йæ усы дзæгъæлдзых зонгæйæ, сфæнд кодта хиндзинадæй хæцын. Æнгуырыл уыди тæрхъус, къæппæджы — кæсаг, уынджы та, гæдыты уастау, цавæрдæр уынæр. Уыцы мæнг цауты фæрцы Умарханæн йæ бон бацис устыты дæр æмæ пъырыстыфы дæр æдылыйы бынаты сæвæрын. Уæдæ ма чиныгкæсæг Мызылонмæ куы байхъуса, уæд лæг бынтон æнæбæзгæ у:

¹ Джыккайты З. Ирон драмæйы зæрингуыр. Дзæуджыхъæу: Ир, 2004, 117 ф.

«**Мызылон.** Кæм та ныххырхтай, кæм, хæрзбын бауай... Мæн ам сыдæй мæлгæ ныууадзыс æмæ дæ гростæ арахъхыл куы баназыс, уæд? Нырма доны хъæстæ дæр куы нæ дæн, уæд... (Кæуы)».

Ахъуыды кæнгæйæ, кæд бынтон афтæ мæгуыр уыдысты æмæ сæм хæринаг дæр нæ уыд, уæд æм æрмæст уыцы ныхасы фæстæ Умархан цæмæн фæмæсты: «**Умархан.** Хæрæджы тъæнгтæ бахæр, кæд ницы-ма бахордтай, уæд...» Æвæццæгæн, Мызылон æгæр фæлитой митæ дæр кæны. Лæг æхцайы кой куы скæны, уæд æм лæгъз ныхас дæр фæзыны, йæ кæуын æмæ æлгыстытæ дæр æй айрох вæййынц. Уый дæр автор равдыста ремаркæйы хуызы. Ремаркæйы дыккаг нысан у персонажты архайды хуыз æвдисын. Адæймаджы характер æвдисынц канд йæ хъуыддæгтæ нæ, фæлæ йæ алы змæлд дæр. Уыдон сты цыбыр æмæ ахадгæ: «Хæстæгдæр бабадтис лæгмæ», «Кæуы». Чыныпкæсæгæн уайтæккæ йæ цæстытыл ауайы Мызылонаен æрмæст йæ æддаг бакаст нæ, фæлæ ма йын базоны йæ удыхъæд дæр.

«Гротескон хуызы æдылйыл» Нафи нымайы тæлмацгæнджы дæр. Хъæлдзæг худт, дам, расайынц йæ уырыссаг-ирон коммæ ивд фразетæ. Тæлмац тынг хорз æмбары пъырыстыфы ныхæстæ æмæ раст ивы иннæ архайджыты диалогтæ. Ирон фразеологон дзырdbæстытæн æвиппайды уырыссаг эквиваленттæ ссарын зын вæййы, æмæ сын уæд сæ мидис æндæр ныхæстæй æмбарын кæны. Зæгъæм: «диссæгты бон» ивы афтæ: «когда балшой цирк случился». Ам цирк литературæйæ райсгæ дзырд нæу, фæлæ царды æцæгдзинад: цæугæ цирк-иу арæх æрбафтыд Ирыстонмæ æмæ дзы æвдыстой диссæгтæ. Уæдæ тæлмацы хивæнд митæ дæр бæрæг сты. Уый нæ фæнды Умарханы зæрдæхудт райсын æмæ йын уайдзæф кæны: «Расыг дæ, цы? Мемæ та цы хæцыс?». Ома, пъырыстыфимæ хæц, æз дæ ныхмæ нæ дæн. Тæлмац йæ хъæубæстæм цы ахаст дары, уый Розæ æвдисы æндæр цæвиттонтæй дæр. Мызылоны æдылы ныхæстæ барæй тагъд бахæццæ кæны пъырыстыфмæ, цæмæй Умарханы сраст кæна æмæ йæ усы æдылыдзинад та рабæрæг уа.

Бынтон æндæр хуызы æвдыст цæуы Мча. Пьесæйы йын нымæдæй цалдæр фразæйы йеддæмæ нæй, фæлæ йæ сурæт уайтæккæ цæстытыл ауайы: кæм лæдзæгæй æвзиды устытæм кæнæ Умарханмæ, кæм та сылгоймаджы æлгъиты. Мчайы хуызæтты махæй алчи дæр уыны ныры царды дæр: мызд исын уарзынц æввонгæй, уарзынц мæгуыртыл хъæртæ кæнын.

Комедийы персонажтæй сæрмагондæй зæгъын хъæуы пьырыстыфы тыххæй. Розæйы пьырыстыф у комедион уацмысы персонаж. Цы фарст æвзары, уый дæр æвæрд цæуы комедион уавæры: цы æхца ссардтай, уый, дам, хицæуттæм ратт æмæ дын дзы хай уа æмæ дæ цæсгомджыныл нымайой! Пьырыстыф у чысыл хиппæлой дæр, зæгъæм: мæн, дам, никуы ничи афæлыфта, уæддæр базондзынæн алцы дæр. Сылгоймæгтимæ дæр тызмæг æмæ бæстон куы нæ дзурид, уæд комеди афтæ хъæлдзæг нæ рауадаид. Хиуылхæцгæ, уæзбын зонды хицау пьырыстыф хорзау нал фæвæййы, йæхи тыххæй Мызылоны ныхæстæ куы фехъусы, уæд: **«Мызылон.** Афтæ ма йын зæгъ, æз, зæгъ, нæ дæн æрра, фæлæ, зæгъ, мæнæ ды куы сæрра дæ, æмæ дæ, зæгъ, куы сбастой æмæ, зæгъ, хъыллистытæ куы кодтай, раст, зæгъ, уæд уыдис уыцы æхцайы ссард». Ам бавæргæ дзырд «зæгъ» тыхджындæр кæны комедион уавæр, æвдисы, ныхас дзæнгæдамæ кæй рахызт, уый. Пьырыстыфы æртхъиæнтæ фæмæнг сты, ницы рауад йæ фæндтæй дæр. Нафи дзы афтæ кæй зæгъы, æппæтхъом хицау, дам, аразы йæхицæй, уый, пьырыстыфы цы у, уымæй дæлдæр æвæры, æдыхдæрæй йæ æвдисы. Пьырыстыфы куы бафæнда, уæд йæ бон бирæ цыдæртæ у мæгуыр адæмæн бакæнын. Фæлæ комедийы жанрыл ахæмтæ нæ фидауынц, стæй ма дзургæ, æртхъиæнтæ цы кæны Розæйы пьырыстыф, уый йеддæмæ, æвæццæгæн, æнæхъуаджы нæ хъыгдары йæ зылды цæрæг адæмы.

Пьесæйы зыны, 1905 азы революцийы рæстæг пьырыстыфы хъустæ куыд «хъусаг» уыдысты, æппæт хъуыддæгтæ дæр сæм куыд тагъд хæццæ кодтой, уый. Дзырд хæссын сси царды фæтк, хæцгæ низ.

Розæйæн бантыстис йæ комедийы алы æфсæнтты аууон падзахы бынæттон хицæутты — «стыр» пьырыстыфы æмæ «чысыл» фидиуæджы æцæг цæсгæмттæ равдисын — сæ хиуарзон-дзинад, æгъатыр æмæ гуымиры митæ.

Комеди «Гæды лæг» йæ асмæ гæсгæ хæрз чысыл у, фæлæ, куыд федтам, афтæмæй йæ архайджытæй алкæмæн дæр ис индивидуалон, характерон æууæлтæ. Розæйы пьесæтæ сты аив, сæ архайд цæуы рæвдз, диалогтæ куыд æмбæлы, афтæ бæрцыл арæзт. Кочысон арæхстджынай пайда кодта адæмон æвзагæй, архайджыты æвзаг у хигъæдон.

Адæм разындысты Кочысоны уацмысæн тæккæ растдæр аргъ-гæнджытæ. Комеди сси æцæг адæмон.

Цъары фæрстыл:

2. *Моладзан-хох.*

3. *Мидæграббындон.*

4. *Хъæдæргъæвæны нарæг.*

* * *

<i>Оехнический редактор</i>	<i>Виктория БОРАЕВА</i>
<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>
<i>Компьютерная верстка</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Государственное учреждение «Литературно-художественный
и общественно-политический журнал «Мах дуг»

Подписано к печати 01.11.09. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 6,21.
Тираж 1100 экз. Заказ № 1284. Цена свободная.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.





Индекс 73247